

52865

cf. 1-2 ~~rel.~~

11

10/11

10/11

0610

~~32863~~

В. ВИННИЧЕНКО і В. ДЕДЕ.

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ.

НАКЛАДОМ

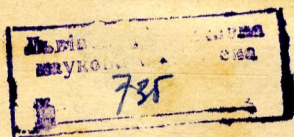
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1903.

1299
Др. Фурманович 1946р

W15/2-4u/5-644

штовхнув Крисина, а той у кров носа розбив? Бачив, як перелякав ся?

— „Бра... бра... братіку — дуже подібно до „штунди“, наумисне товстим голосом перебиває Дудка Шабатурова. — Я... не... хотів...

Інтонация „штундового“ голосу остільки удасть ся, що всі проти волі регочуть ся і задоволено лають Дудку. (Се той самий Дудка, що памятаєте, написав гостру сатиру незграбним віршем на салдацький обід і якого не тільки наш „взвод“, але й вся рота слухає завше з реготом. Він же і капітанові дав се дотепне назвисько „Статуя“ після одного якогось полкового съята, коли всю роту водили в музей).

— Ну, а що-ж він зробить? — знов кидає Макуха з якоюсь пильною думкою на свому довгообразому лиці, не дивлячись на Шабатурова.

— Ось що зробить! — раптом провадить Дудка всею долонею йому по лиці і хугко ховаєть ся за Шабатурова.

— А ну!... ж чорту! Бо як дам!...

— Ану? — сьміючись і піддразнюючи його, виставляє своє рябове і гостреньке лице Дудка.

Іншим часом Макуха на певне не витримав би, кинув ся би спершу за Дудкою сердито, потім десь би за щось, ганяючись, зачепив ся, упав, весело зареготав ся-б разом зо всіма і, сьміючись, піймав би нарешті Дудку, і вся рота втішалась би їхнім борюканем, доки-б їм самим не надокучило, або не розігнало якесь „начальство“. Тепер же Макуха тільки сердито і похмуро дивить ся кудись у бік і щось пильно думає.

Провадить ся отся боротьба з потайним невидним зверху, але глибоким завзягтем. Почалась вона уже з тої самої хвилі, як із рідного повітря київських лісів він уступив у сю прокляту, мертву атмосферу дисципліни, муштри та кулака. „Солдатки“ оповідають (мене-ж тоді ще не було), що коли його ввели в казарму високого, могутнього, з кужелем жовтого волосся на широкій голові, їм аж плакати, братця мої, захотілось. Чого саме „плакати“, ніхто не міг сказати, але навіть троє підтвердили. Звичайно „старі“ салдати зустрівають некрутів глузуючи, з насьмішками, мов інстинктивно висловлюючи ненависть до всіх „вільних“ навіть до тих, що тільки що були такими. А Кравчука „якось язик не повертав ся зачіпати“. Дивно навіть було бачити його спокійну, поважну постать серед несьмілих, наляканих, змучених морально й фізично некрутів, що завше як вівці товплять ся і тулять ся одне до одного. Чи Ви бачили коли їх? Ви бачили їх молодих, найкращих, на порозі сил, життя, одірваних, безжалісно запхнутих сюди на смерть і калічення? Бачили, яке безнадійне горе кричить на їх помятих від п'янства, (останнього п'янства „на волі“!) обличчях? Дивились ви на те пригнічення, на той непередаваний жах, який так жалко, так до болю жалко, глядить зо всеї постаті, пригнутої, несьмілої, живої колись? Дивно-ж справді побачити щось спокійне, здорове і дуже між сим уже покаліченим і хорим. Дивно побачити чоловіка, який іде на певну смерть і спокійно, ясно дивить ся їй в очі. Таке, я певен, робив вражінє і Кравчук своїм спокійним і твердим виглядом серед юрби переляканих жалких не-

крутиків. Се, розумієть ся, зараз же і не подобалось Статуї.

— Як звуть? — оглядаючи їх, зупинив ся він біля його і озирнув усього неприхильним і холодним поглядом.

— Микита Кравчук.

— Кравчук Микита! — поправив капітан.

— Все одно! — спокійно згодив ся Кравчук.

— Не „все одно“, а треба говорити, як треба. Звідки?

— З київської губернії.

— Хахол?

— Малоросіянин.

— Все одно!

— Не все одно, бо то лайка — „хахол“ — усміхнув ся спокійно Кравчук. Капітан знов пильно озирнув його і строго промовив:

— Мовчать!... Твоє діло одповідать, що питають. Православний?

— Мальованець.

— Хто?

— Мальованець.

— Я не розумію. Католик? Магометанин?

— Не католик і не магометанин, а мальованець.

— Що він говорить? — не розуміючи повернув ся капітан до фельдфебеля.

— Мальованець, ваше високоблагородіє, то все одно, значить, що штунда. Такі штундарі собі, ваше високоблагородіє — з легка усміхнув ся фельдфебель і трошки вирівняв ся...

— Он я-як? — здивовано протягнув капітан. — Так ти ще се сьмієш заявляти мені прямо в очі? Та ти не знаєш, що я тебе під суд віддам за твою штунду?

— Я не штунда, я мальованець, — спокійно одповів Кравчук.

— Все одно!

— Не все одно, бо штунда...

— Та що ти, слухай, — перебив його страшено здивований капітан — дурний, чи божевільний? Та як ти сьмієш говорити зо мною так?

— А як же я говорю? — здивував ся і Кравчук.

— Еге-ге! Та з тобою, я бачу, прийдеться „балакати“... Ти видно з тих, що хоч дурні та хитрі... Взять його на увагу! — перестерігаючи повернув ся він до фельдфебеля і, ще раз озирнувши Кравчука пильним, сталевим своїм поглядом, рушив далі.

І „балачка“ почалась і ведець ся ще й тепер, але вийшла вона не такою вже легкою, як, певно, гадав собі з початку капітан. Чи Ви знаєте, що се — „балачка“? Се — муштра; уважна, пильна муштра. А знаєте, що таке муштра? Се — гіпноз; систематичний, постійний, чисто-науковий гіпноз. А гіпноз (говорить наука), є рабство одної волі у другої, цілковите, безроздільне рабство, яке може примусити загіпнотизованого на найстрашніше злочинство для користи свого гіпнотизатора. А найелементарнійший підручник психології говорить, що для гіпнотизування індивіда є: забите всяких думок, бажань, почувань; забите всього живого, надзвичайного, ріжнومانітного; все повинно бути одноманітним, рівним, пра-

вильним і мертвим. Се все в муштрі є! Починаючи з одежі і кінчаючи чим хочете, все цілком відповідає сим науковим вимогам.

І починаючи з одежі гіпноз вступив до боротьби зі здоровою, живою силою Кравчука.

Чого вимагає гіпноз від одежі? Щоб вона не викликала думок, не зачіпала бажань, не ворушила життя, щоб ні кольором, ні формою, ні мірою навіть не зупиняла погляду, не перешкажала його впливу. І Кравчук зараз же запротестував проти затягування поясом до задихання, зараз же висловив своє незадоволення сїрими, одноманїтними шинелями, чорними мундурами і безобразними картузами. І хоча його зараз же за се посадили під „строгий арешт на 5 суток“, але й досі ні унтера, ні капітан не можуть вибити з його сеї огидливости до казньовної одїжи. Кожного разу перед муштрою його пильно обглядає фельдфебель і тикаючи кулаком у живіт, підтягує і засуполює його.

Чого вимагає гіпноз від рухів? Вони повинні бути рівні, постійні, правильні і одноманїтні. Всякий рух неправильний будить прибиту сею одноманїтністю думку і вадить гіпнозові.

І Кравчук із самого початку інстинктивно запротестував усею своєю здоровою натурою проти сього постійного убивання життя. Ось мало не чотири місяцї, як тягнеться вже гіпнозовизованне, а його все таки не можуть ні карати, ні хитрощами примусити рівно зо всіма ступати; не повертати голови в строю, коли його кусає, наприклад, комар, не кашлянути, коли йому потрібно.

Чого вимагає гіпноз від обстановки життя? Воно повинно бути без змісту, без кольору. Помешкання, наприклад, повинно містити в собі тільки те, що найпотрібніше для того, що-б не померти. Все, що більше цього, гіпнозові перешкаджає.)

І Кравчук інстинктивно протестує проти цих товстих, сірих, голих стін, проти рівного, одноманітного ряду ліжок із вивісками над кожним, і більше любить бувати на дворі ніж у казармі. Що-ж до ліжка, то за його він завжди має або штовханів і ляпасів по лиці, або арешт за те тільки, що не кладе рушника на подушку, як роблять „по правилам“ усі.

Куди, словом, не киньте, все зарані продумано, обмірковано, все пристосовано до того, щоб убити всяке життя і покорити волю до останку. Дозволяєть ся тільки те, що не вадить головній меті всього гіпнозу—убиванню людей. Тут уже і навішені скрізь малюнки, на яких одна яка небудь сіра, правильна юрба ріже-рубає другу синю, або чорну; і дозволяють ся пісні з такими, наприклад, думками: „бийте, ріжте, не жалійте бусурменів ворогів“; і читають ся книжки, в яких оповідаєть ся, що який небудь ловкий гіпнотизатор, або просто божевільний в одну ніч перебив тисячі людей і дістав за се велику славу; і навіть штука-музика іде на послугу і утворює такі мелодії, які підіймають нерви і забивають розумну думку. Дозволяєть ся і дурман різного роду: тютюн, горілка. Особливо горілка. Чи дозволило-б наприклад, начальство напийти ся юрбі горожан із дикими піснями, з безчинствами, з галасом і бійками ходити по улицах серед ночі і п'яно зачіпати всіх і все?

А некрутам се можна, бо се — дурман, перший грубий дурман, без якого важко приступати до наукового гіпнозу. Все, все носить дух і печать його, все контролюється, перевіряється, як треба, ніщо не сховається від їхнього погляду. Тай де там сховатись, коли „по правилам“ кожний салдат повинен всяке своє бажання, всяку свою думку передавати своєму „отдельному“, а той вже далі старшому гіпнотизаторові, а той ще далі. Балачки про щось, що не торкається убивання людей, забороняються по спроможі. А що се все таки важко, то майже весь день іде на муштру, на роботи, як воєнні так і приватні, на сон та їжу. В сьвята рекомендується дурманити ся горілкою.)

І Кравчук одним навіть видом своїм протестує проти всього сього. Скільки, наприклад, я вже памятаю кар дістав він за те, що не вмів відповідати „по правилам“. Салдатові-ж дозволяється ся з начальством говорити тільки казйонними готовими виразами; їх усього, здається ся, девять, ось вони: „так точно; нікак нет; слухаю; віноват; не могу знать; рад стараться са; покорно благодарю (але се дуже рідко); здоровія желаю і счастливо оставать са“. Більше сього — уже вільнодумство, а вільно думати є дуже шкودливим гіпнозові, через се карається ся. І Кравчук завше помилується ся, говорячи до начальства звичайною людською мовою і завше забуваючи додавати чин начальства, якому відповідає. І як до всього торкається гіпноз, так во всьому і має ворога Кравчука. Чи сьвідомо він бореть ся, чи ні, напевне не скажу вам, бо він майже ні з ким не балакає, завше похмурий, суворий, мовчазний він, навіть рідко сьміється на жарти Дудки, який

чогось любить його дразнити і зачіпати. Вільними часами щось пильно і глибоко думає, або читає євангелля, яке капітан боїть ся однімати. Не знаю також, чи захоплений він хоча би так сею власною боротьбою, як ми нею, чи ні. Про капітана можу сказати, що він навіть живе тепер нею. Вже мнї здаєть ся, самий сей гострий, дикий процес її переважає його гіпнотизаторські обовязки. Нема вже тепер ні одного руху, ні одного погляду Кравчукового, якого б він не знав, не продумав і не осьвітив його перед ротою, яка хилитаєть ся то туди, то сюди. З початку ще не так було, а от після „інспекторського огляду“, коли Кравчуків протест став грозити не тільки своєму гіпнозові, але і всеї роти, от тоді закипіла ся боротьба.

Вийшло се так. Ви знаєте що таке сей „інспекторський огляд“? Ви знаєте сю безсоромну, цинїчну комедію, яка що року відбуваєть ся по всіх казармах, як одна з видатних допомог гіпнозові? Не знаєте, певно. Се після свят звичайно, коли вплив гіпнозу, може десь поменшив ся за короткі часи гуляння з „вільними“ людьми, приїзжає якийсь генерал, або щось подібне до сього, і відновляє його. Приїзжає, розумієть ся, він ніби для того, щоб милостиво розпитати „братіків“ (яких уперед вимуштровують, як одповідати, чи не мають вони на кого „жалоби“, чи не обижав їх хто з начальства, чи не мають вони якої потреби. Розумієть ся, „жалоби“ майже ніколи не буває, всі бувають завше всім вдоволені, а як і знайдесть ся коли такий сьміливий, що за тиждень наперед скаже якомусь начальникові, що має на його скаржитись, коли витримає всі

можливі муки за сей тиждень, то його „жа-
лоба“ мати ме тільки ті наслідки, що йому
вистягнуть потім усі жили, а тому, на кого він
скаржив ся, найбільше прочитають для виду
ногатию. Тепер уявіть собі становище чолові-
ка, у якого одрізали руки, якому пошмару-
вали серце, життя, якого безжалісно поніве-
чили на нікчемну ганчірку і якого з нахабно
цинічною батьківською ласкавістю пита-
ють: „Чи не обидив тебе хто? Чи всім ти за-
доволений?“ І коли той не-чоловік уже осмі-
лить ся сказати, щоб йому вже дали хоч до-
конати спокійно, йому за се тягнуть тоді ще
жили!

Вже за тиждень ми не мали покою. Ко-
жного дня ми щось скребли, мили, чистили
кожного дня ми десь ганяли по цейхавзах,
канцеляриях, з ранку до вечера ми щось ши-
ли, стругали, їли на швидко і падали мертві
від утоми. Спали не більше чотирьох годин,
схоплювались, знов мили, скребли, чистили,
знов десь ганяли і знов вимучені падали на
ліжко. За цілай тиждень я не мав вільного
часу прочитати листа. Ви можете думати, що
се гіперболя, але я вам серіозно се говорю.
Коли наставав вечір, я вже нічого не бажав,
як упасти, де попало і хоч годину заснути. До-
сить того, що ми не обідали, а на ходу гли-
тали „порції“ і ще діставали в потилицю, ко-
ли довго жували. Як би й був справді який
вплив „вільних“ людей, то за сей тиждень, я
можу ручитись, він вилетів, як дим. Аж ось
настав сей величний день. Ще з вечора ми
розклали свої розібрані до останнього винтика
рушницї, повикладали свої салдацькі річи
(щітки, молотки, вакс, білизну, чоботи) і одя-

глись, рано о сьомій годині вже ходили з напруженими нервами і страхом у серці. „А що — думалось кожному — як у мене буде десь на мундурі плямка, а я не побачу її, а побачить інспектор?“ І холодно ставало. Розуміється, Статуя прибігла вже о п'ятій годині і зараз же почала робити з нами різні проби, — як стояти, що говорити, як кричати і навіть як сьміятись, коли сього треба буде. „Жалоб“ ніхто ніяких не думав виставляти інспекторові і, значить, клопіт був весь у тому, щоб якомога більше задурманити в той день голови.

О дев'ятій ми вже стояли в мундурах „першого строку“, що смерділи невимовно нафталіном, у нових картузах, які топірчилися на головах, як сковороди, і „в повній амуніції“, себто: на плечах скочена шинеля, ранець повний всякої драні, з боку мішок із сим же, лопата, сокира, підсумок і в руці рушниця.

Довго ми так стояли. Аж ось о десятій годині вримнув оркестр, і з'явився інспектор.

Хочете собі уявити його? Візьміть довгу палицю, причепіть з одного і з другого краю по парі таких же палиць, тільки меншеньких, одягніть се в мундур, рейтузи, причепіть із боку шаблю і зверху наткніть печену, зморщену картоплю. Коли ви причепите до сього вашого твору механізм і він почне ходити, то мало чим буде відрізнятись від інспектора. Картоплі тільки треба здерти зверхи шкуринку, і намазати її чимсь брудним, бо то має бути лисина. Вусів, борода можете не чіпляти, бо і у інспектора нема. Кольор картоплі можете не підправляти, бо він дуже подібний до інспекторового кольору; колупніть тільки трошки

шпичкою там, де очі, причепить гудзика, де ніс і злегка-злегка проведіть ножем, де губи. Коли ви не порушите кольору, зморщок і форми картоплі, то матимете перед собою правильну копію інспектора. До гудзика підносьте иноді пенсне і одна з рук хай упирається на палицю, а друга або граєть ся ланцюжком від годинника, або, тремтячи, насаджує льорнети на гудзика.

— Здорово, братці! — прорипіло тоненько із картоплі.

— Здрав... желай..., ваш... всок... прев... ство-о! — дружно, гучно одповіла сотня молодих, здорових голосів.

Картопля пожувала губами, озирнулась до ротного, що трохи блідий ішов позаду, і зупинилась. Зупинилась і вся юрба офіцерів, які несміло товпились довгим рядом за ними. Поговоривши щось, вони знов рушили. І треба б вам подивитись із якою огидливістю ступало і дивилось се дійсно огидливе, нікчемне, шкідливе створіння на свої безневинні, замучені жертви. З якою обережністю воно ступало своїми палицями по підлозі, мов боячись доторкнутись до нас, як до чогось чужого, бридкого, але необхідного! А по довгому, рівному як нитка ряду салдацької маси хоч би вам заворушилось що!

Почалось обдивляння усього; картопля ходила, дивилась у льорнет, рипіла щось, але очевидячки не тямилася нічого і навіть не старалась удавати, що тямить. Вона робила те, що їй наказали робити: ходила, дивилась і видом своїм гіпнотизувала роту. Вона б і не зуміла грати комедію.

Довго вони ходили. Зробили для виду деякі помітки, накричали на когось, потім цинічно розгляділи кожного з нас до голого тіла і спочили трохи. Потім картопля попрохала все начальство вийти з роти в канцелярію. Се ніби для того, щоб залякані, забиті істоти не соромилась скаржитись при тих, хто їх залякав і забив. Ми zostались із картоплею на самоті.)

— Ну, е... е... братці, я... е... Та підійдїть ближче! — скомандувала вона і поводячи і носом і тим місцем, де бувають брови, примостила льорнета.

Ми вже раніше повторяли сей „номер“, а через те дуже різним і правильним колом обступили його.

— І так..., братці, ми зібрались тут... ем... ем... І ви... еп... еп... і я... Тепер ви — дїти, а я... еп..., еп... батько... Не начальник, а батько!

Картопля заморгала місцем над бровами, задвигала сухим, кістлявим гудзиком-носом, умостила пенсне, що почало з'їзжати, на майже білих оченятках і, пожувавши синіми губами, зарипіла далї:

— Так що ви мене братці, ем... еп... не бійтесь... Коли вас хто... еп... еп... із начальників ваших обидив..., ви говоріть... Як батькові... ем... говоріть... По правді... е... е... не ховаючись... За богом служба... еп... еп..., а за царьом... молитва..., чи як то?.. ем... ем... не пропадають. Зрозуміли?

— Так точно, ваш... всок... прев.. ство-о!
— громом розкотилось дружно і весело.

— Дуже... е... е... дуже мені се... еп... еп... приємно... Хто-ж із вас... ем... ем... має жалобу?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о!
— знов весело і радісно гукнули ми одним духом, і знов картопля, пожувавши губами, зарипіла:

— А вас... ем... е... ніхто не обижав?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о!
— ще веселіше ревнули ми як один і знов картопля, пожувавши губами, хотіла щось вимовити, але раптом із заднього ряду густо й глухо почуло ся;

— Мене обижали!

Наче громовина пройшла по всіх салдацьких головах, так вони зразу повернулись на той грубий, сіворий голос.

— Що? — не розчула і не зрозуміла картопля, здивовано дивлячись навкруги.

— Мене обижали! — голосніше і ще наче густіше почув ся голос.

— Обижали?... Кого? — ще таки не зрозуміла картопля, якій певно і в думку не могло прийти, що його слова мають якийсь зміст і що хтось може серйозно прийняти їх.

— Мене... Я хочу жалобу подати! — виступив трохи уперед Кравчук, суворо дивлячись перед себе своїми твердими невеличкими очима.

Картопля навіть злякалась трохи.

— Стій... стій... Куди-ж ти!... Стій... еп... еп... собі на місці.. Жалобу?... Ем... ем... на кого?

— На фітьфебіля і на ротного командира... Сильно бють... А бити не можна, не...

— Бють?.. ем.. ем.. Ротний командир?

— І фітьфебиль.

Картопля розгертано озирнулась і певно не знала, як бути. Нарешті вона ще раз подивилась на Кравчука, що стояв не стуливши тісно ніг, не випнувши грудей, і наче знайшла вихід.)

— А ти ем... ем... братіку, салдат? Чи... А ти, братець, е... е... не по формі стоїш... Так... жалобу подавати... еп... еп... не можна... Я такої жалоби... еп..., братець.. еп... не прийму... еп... еп...: Іди... е... на місце!

— Мене били, говорю правду..., як батькові — не поправляючись і не звертаючи навіть уваги на його слова, знов бовкнув Кравчук, і знов картопля змішалась, але пожувавши губами, знов знайшлась:

— Я еп... е... запишу... Іди!

І вона справді виняла з бокової кишені якусь книжочку, примостила пенсне, яке два рази спало і два рази улаштувалось на носі, і почала дійсно щось записувати тремтливими червоно-синіми, жидастими пальцями.

Ми-ж стояли нерухомо і ні одним рухом не сміли виявити того скаженого напливу думок, гадок і почувань, які вибухли у нас після „жалоби“.

— А більше... ем... ем... ніхто не жалієть ся?

— Нікак нет, ваш... всок... прев...ство-о!

— Усім задоволені?

— Так точно, ваш... прев...ство-о!

Але на сьому „батьківський огляд“ і скінчив ся. Зараз же було викликано ротного, офі-

цирів, (які розуміють ся, все чули й бачили), прочитано їм „жалобу“ і... перш усього запроваджено Кравчука під арешт за „неформенное подання жалоби“. Потім ще його покарали за те, що він не сказав наперед фельдфебелюві і ротному, що хоче на них скаржити ся; перевели „в разряд штрафованих“, дякуючи чому він мав уже тепер право діставати за якусь провину різки; „жалоба“ сховалась десь „під сукном“, а боротьба з того часу закипіла на смерть, вибухами своїми хвилюючи і дратуючи всю роту.)

Тепер остаєть ся місяця півтора до „присяги“, себ то до того дня, коли вже „молоді“ салдати будуть до того загипнотизовані, що їх можна вже біль-меньш спокійно посилати убивати людей („усмиряти“) і берегти своїх гіпнотизаторів і орудя смерти. За сі півтора місяця треба зломити, убити всякий живий рух, всяке життя. І капітан приклада всі сили, напружує всі мускули свої, ось-ось, здаєть ся рота заснула, на віки заснула, але одна яка історія з Кравчуком і думка прокинулась, буває, бєть ся і чогось шукає, чогось боїть ся, чогось допитуєть ся. І знов кара суворому, похмурому Кравчукові, знов ніби стихає, і знов рота хвилюєть ся.

Чим, як скінчить ся отся боротьба, знов кажу, і уявити не можу. Знаю, що се напруження, се глухе електризуванє повинно знайти собі якийсь вихід. Чий верх буде, також важко сказати. І з того і з другого боку сили великі. Одно скажу, що більшість роти і висловлюючи і не висловлюючи, стоїть на боці Кравчука.

На сьому поки що й кінчаю. Певно, що хутко пришло ще зшиток, бо так „без історій“ не обійдеться ся. |

Лист другий.

Пишу вам просто із карцера. Останніми часами я більше перебуваю тут, ніж у казармі. Наказавши роті не балакати зо мною, присудивши мене на постійне мовчання, капітан все таки боїть ся, що я одним своїм видом перешкаджати му його маніпуляціям, а через те за найменшу дрібницю засаджує мене під арешт. Розумієть ся, мені тільки того й треба і я користуюсь тепер усяким випадком і спішу сь сюди. Тут я тільки й можу і читати і писати вам. (Природна річ, що се все робить ся потайно від ротного і куплено у „фітьфебиля“ по „полтиннику“ за кожде сидіне). Тепер я сижу ось за що. Розкажу вам весь той день.

Ранок. Тільки не гадайте, що се звичайний, людський ранок. Ранок по тутешньому є та доба, коли на дворі ще темно і до сьвітання має бути ще годин зо три. Се та доба, коли жовтеньке, ледве помітне сьвітло лямпочки боязко крадеть ся зі стінни по брудній, чорній підлозі, з великою натугою проникає в повітре повне диму з тютюну, копоті з ламп, людського дихання, різних міязмів, несміло торкаєть ся передніх койок*), що двома правиль-

*) Ліжок

ними рядами стоять по над стїнами і збезсилївши, зупиняєть ся і лишає кутки темними і сумними. Тихо в казармі. Майже не чути ні хропіння, ні сонних балачок, навіть дежурний безсило куняє на вартї, схиливши голову у казармі на брудний стіл. Солодко, смаковито, спить ся тоді. Вмить десь там у коридорі щось несамовито починає гупати, торохкотїти, з болем стукаючи по стурбованих нервах, і через хвилину розкочуєть ся по казармі.

„Барабан уже!“ пробігає в сонній ще голові і почуваєш, як холодне, тяжке почуття зразу надавлює груди.

— Вставай!.. Вставай!.. Перший звод замітати, убирати!.. — чуєте десь — за койками хриплий, п'яний голос фельдфебеля. Зі злісною рішучістю встаєш, ненависно натягаєш „мундюр“ і стаєш у ряд сонних, злих товаришів, що йдуть умивати ся.

— Вставай, вставай!.. — з'являєть ся в нашому зводі коротенька, товстенька постать фельдфебеля і загляда нам через голови, чи всі повставали.

— А там хто ще копаєть ся? — гука він, зобачивши у кутику на койці щось велике, біле. — Хто там?

— Кравчук, Сидір Максимович... Богу молить ся... — хіхікаючи, відповідає хтось із салдатиків.

— А вмиватись? Він таки знов за своє!

„Салдатики“ хіхікають, а Сидір Максимович просуваєть ся крізь нас і простує прямо на Кравчука.

— Ти!.. Харя! — штовха він його кулаком у плече. — Умиватись!

Кравчук навіть не поверта голови і видно тільки при жовтенькому світлі лампи, як він трохи ворушить ся від штовхання та губи щось шопочуть.

— Я кому говорю? Кравчук!

Могутній, суворий профіль Кравчука освічений жовтеньким світлом не ворушить ся.

— От дивіть ся на сього чорта! — з нотками сьміху, дивування і гніву розводить фельдфебель руками, злегка звертаючись до нас. Де хто хіхікає, а більшість напружено слідить, що буде далі.

— Ти! Штунда чортова! Знес штовха він „штунду“ долонею в лоб. Похмура широка голова трохи одкидаєть ся назад і знов уперто дивить ся просто себе пильним суворим поглядом.

— Богу молить ся!... Спасаєть ся... Ач, святий який!... А до ікони?... А встать?.. Ти!.. — мацає він пальцем по губах Кравчукові, так що вони аж хлипають, викликаючи між нами нервовий хвильовий регіт.

— Сидить таки... хоч би ж поворухнулись... Ви!... Ясновельможний пане! — хватаючи двома пальцями за носа і повертаючи до себе нахиляєть ся трохи Сидір Максимович над Кравчуком. — Погляньте-ж хоч на нас... О! — держучи за носа і повертаючи його голову до нас — сьмієть ся він. — Який хороший!

Картина справді до того гостро гидка і zarazом сьмішна, що проти волі регіт із якимсь нервовим, болісним дріжжанем розкочуєть ся між нами. А Кравчук так само не ворущуєть ся, не двигнувши навіть зложеними на колінах руками з задертою проти волі головою

суворо шепоче щось губами і дивить ся кудись через наші голови.)

— А до ікони молитись; до ікони, до ікони — водячи за носа то в право, то в ліво повчаюче хрипить фельдфебель. — До ікони, штунда проклята! Ну? — однімаючи руку від носа, серіозно вже гукає він і вмить із огидливістю дивить ся на свої пальці і витирає об штани.

— Фу! Харя! Чисто замазав пальці об носа! Щоб тебе чорт узяв, стерво!.. Вставай, тобі говорю, бо я тебе підніму!

Вмить Кравчук глибоко зітхає, перестає шепотіти і встає. Мовчки натягнувши з сопінням мундура, він незграбно повертаєть ся, і зневажливо суворо подивившись на фельдфебеля важко ступає до нас.

Се мовчання і особливо погляд повний мовчазної зневаги як огнем запалює фельдфебеля.

— Стій! — ревкає він злісно.

— Стій, тобі говорю — аж хрипить він бачучи, що Кравчук навіть не озираєть ся. — Той зупиняєть ся і поважно повертаєть ся до його, чекаючи.

— Ти що-ж се?... — хутко підходять Сидір Максимович, важко дихаючи і злісно моргаючи своїми вилупленими сірими очима. — Що ж се ти собі гадаєш, я з тобою жартувати буду? Га?.. Ти знаєш (московська лайка), що молитись по православному треба, га? Всім разом!

— Я не вмю по команді... Гріх по команді молитись... Фарисеї так робили — гудить похмуро Кравчук і одвернувши голову в бік, змовкає.

— Та-а-к?! — скажено - злісно шипить фельдфебель. — Ми фарисеї? Начальство (московська лайка) фарисеї? Га?!'

Кравчук хоче щось сказати, але в той мент хутко піднімаєть ся коротка, товста рука Сидора і з гучним лясканем пада на щоку йому. Між нами проходить глибоке, важке задержане зітхане, ніби всі ми падаємо кудись глибоко глибоко. Кравчук же тільки хитаєть ся, з сопінєм зітхає і мовчки стоїть, дивлячись кудись у бік.

— Ми фарисеї?.. Га?.. (Погана лайка). Фарисеї? — шипить фельдфебель. — Я тобі покажу „фарисеї“ !... Марш умиватись! Будеш ти сьогодні ще з командиром балакати. От він тобі ще покаже, які ми фарисеї. Марш!

Ми круто повертаємо ся, знов глибоко, але вільно зітхаємо і спершу мовчки, а потім раптом палко балакаючи всі разом, ідемо умиватись.

Умиваємо ся поспішки, недбало, на швидку витираємо гарячі обличчя і поглядаючи на двері, розмовляємо з якимсь нервовим напруженням запалом.

Кравчук також умиваєть ся, але мовчки хлюпає холодною водою по червоній щоці і навіть не повертаєть ся до нас.

До нашої купки підходить Дудка з рушником на плечі.

— Погано ти, брат зробив! — підходячи до Кравчука, серіозно промовляє він, ляскаючи того зо всеї сили по спині. Кравчук мовчки поверта своє мокре лице з одною яскраво червоною щокою і похмуро вижидаючи дивить ся на його. Ми те-ж трохн змовкаємо.

— Їй Богу погано!.. — навіть не усьміхається ся Дудка. — Коли він тебе узяв за ніс, було-б шмаркнуть йому повну руку. Не брав би...).

Регіт заглушив його слова і навіть сам Кравчук проти волі сьміється і, одвернувшись, умивається ся далі.

— А їй Богу! — скрикує Дудка. — Що-ж він бере тебе за делікатне місце! Ти не винен був би! Само!

— Ні! — палко перебива його вмить салдатик із сережкою в усї, прозваний у нас Рлапорлтом за те, що вимовляє „рл“ — замість р. Хіба він має прправо заборлонять йому молити ся? Га? По якому такому прправу? А як я не вірлю по вашому?

— Та не може бу-у-уть? — злегка насьмішкувато протягає повертаючи до його Дудка. — А ти-з узе забув те прправо, як тебе били по морлді? Га-а?

— Іди к чорлту, дурлню — огризається ся незадоволено Рлапорлт. Ти як дитина та, ні-которлого поняття... Я говорю по серліозному — серліозно.

— Ша! — вмить торжественно підніма руку Дудка — Рлапорлт буде рлапорлтувати!

— Дурлак і більше нічого! — сердито повертається ся Рлапорлт і, плюнувши, іде у казарму під сьміх товаришів.

— А я-б, накажи мене Господь, дав би колись здачі фітьфебілю, як би він так чіпляв ся до мене, як до Кравчука, — задумливо двлячись перед себе промовляє Шабатуров — стоячи з рушником на плечі. Прямо мучать тай

годі (московська лайка)... І кожного дня, кожного дня!

— Що, Кравчук? — знов ляскаючи по спині, поверта Дудка своє худеньке, рябеньке лице до того. — Чуєш, що говорить наша Шабатурка?

— Не можна проливати чужої крови — глухо гудить Кравчук з понад корита. „Кров брата вопієт ко мне“ сказано.

— Еге!.. — не знаючи що сказати маха рукою Дудка. — Що там брата!..

Але всі чогось зразу задумують ся, потім зразу наче прокидають ся і спішать у казарму.

— А того... ідола ще нема?... — зустрічає фельдфебель останніх.

— Умиваєть ся, Сидір Максимович!

— „Мордасію“ вимиває?

— Так точно!

— Покликать його на молитву!

Кравчука кличуть. Він не хапаючись іде, склада свій рушник на подушці і стає в ряд. По команді фельдфебеля глотки одчиняють ся і дикий спів розлягаєть ся по казармі, виголосивши: „Царю небесний“, „Спасі Господи“ та інші казньонні молитви.

— Стій! — вмиль кричить фельдфебель. Всі разом змовкають і здивовано поводять очима.

— Ти-ж се чого не молиш ся? — підходячи до Кравчука, хрипить фельдфебель. — Чого не співаєш?

Кравчук мовчить.

— Молись мені зараз, харя штундарська, бо я тебе розірву проклятого.

— Хоч і з'їжте — бовкає Кравчук, не дивлячись на його.

Фельдфебель на хвилину стовпіє і не знає, що сказати. (До речі правда: він мало не за-
вше так стовпіє, коли чує щось таке, що дум-
ка його не звикла пережовувати).

Ага!.. Ти так!.. — розшолопавши, тихо
промовляє він. — Ну, добре!.. Ось прийдуть
командир, я доложу їм, як ти одповідаєш на-
чальству... Добре, добре... Начі-і-най! — знов
командує він, одходячи, і перервана мелодія
знов невимовним дисонансом лунає по ка-
зармі, дратуючи і так роздратовані нерви.

Після молитви десять хвилин спочинку,
потім починаєть ся муштра. Тут також не об-
ходить ся без інциденту і коли вже підходить
час, в який звичайно з'являєть ся в ка-
зармі ротний, фельдфебель уже доходить до
maximum-а ненависти до Кравчука.

— Смірно о!.. Вста-а-ать! вмиль як опа-
рений кричить „дневальний“ і в казармі стає
тихо — тихо. То „сам“ іде. Я нераз в таку
хвилину дивив ся на Кравчука, сподіючись по-
бачити, яке вражінє робить на нього появленє
його головного ворога; але скільки я надивив
ся, лице його було завше суворо-спокійне і
камяно-тверде. Що він думав в той час, що
камянїло його лице, не міг я довідатись. Одно
я тільки міг примітити: воно ставало ще твер-
дїше, ще з більшою суворістю дивились його
синї очі, коли з'являлось більше начальство.

— Ваше високоблагородіє, в третей роті...
— тим часом рапортує дижурний, вискочивши
на зустріч ротному з блїдим і зляканим ли-
цем... — суздальського пехотного полка... — і,
запутавшись, перелякано змовкає і широко
розплющеними очима дивить ся прямо на „ба-
тька“, який холодно, не перебиваючи його,

слуха, держучи „під козирьок“. Хвилину обидва мовчать і в казармі настає тиша, як у домовині.

— Ваше високоблагородіє... в третей роті... — знов починає з початку дежурний і чути, як голос його переривається і вискакує якимись шматками із горла — третей роті суздальського пехотного полка... во время... дежурства... проісшествій... нікакїх не... случилось... здоровія желаю, ваше високоблагородіє.

— Перш усього — спокійно холодно починає, здіймати руку з козирка ротний, — ти — нікчемний дежурний. Розумієш? Ти не можеш своєму ротному одрапортувати, як слід. За се ти підеш на 5 суток під арешт. Потім ти нікчемний салдат. Ти не вмієш правильно стояти. Як ти стоїш? Подивись, як ти стоїш? Як носки у тебе?

Дежурний нахилив голову і з жахом бачить, що носки у його розійшлися і певно на палець, як не більше. Він підніма голову і знов мовчки дивиться в холодні карі очі ротного, що якимись стальовим, гострим поглядом пронизують його з ніг до голови.

— За се ти підеш ще на 5 суток під арешт. І третє, ти — трус. Розумієш? За се підеш не в чергу в караул. А тепер повернись, зроби десять кроків, вернись назад і одрапортуй знов. Тільки гляди: маленька хиба — ще 5 суток. Марш!

Дежурний повертається, робить девять, а не десять кроків і йде назад. Не доходячи п'яти ступнів, зупинається і взявши „під козирьок“ починає:

— Ваше високоблагородіє...

— Отставить! перебива його ротний.
Дежурний змовкає.

— Ти скільки зробив кроків?

Десять, ваше високоблагородіє.

— Значить, ти ще до того всього і дурень:
не вмієш до ладу десяти порахувати, за се ти
підеш іще на двоє суток. Ступай ще раз.
Марш!

Той повертаєть ся і знов іде. І мінї ви
разно видно його веснянкувате, несимпатичне
лице, яке дріжачими губами пильно рахує
ступні і по десяти кроках круто счезає і від
мене похитуючись одходить вирівняна вузька
спина його.

На сей раз рапорт кінчаєть ся щасливо і
ротний іде далї.

— Здорові братці! як брязкотїнне ножа
об камінь чуєть ся за його ходом біля ко-
жного зводу і після кожного разу двадцять
пять грудей разом виклвкують:

— Здрав... желей... ваш... висок... бродіє!

— Ну, Кравчук, готовсь! — штовхаючи
того ліктем у бік, шопоче Дудка, дивлячись,
як фельдфебель зникає за ротним у канце-
лярії.

Кравчук глибоко зітхає, як віл, і нїби
справді готуєть ся.

Проходить дві хвилини, три, пять, нї фельд-
фебеля, нї ротного не видно.

— Рлапорлтує! — шопоче Дудка, але
нїхто й не усміхаєть ся.

Аж ось двері з канцелярії рипають і в
роті з'являєть ся командир, а за ним фельд-
фебель. Ми витягуємо ся і кам'яніємо.

— Кравчук! — не дуже голосно і занадто спокійно промовляє капітан, зупиняючись проти нас. — Ходи сюди!

Кравчук робить де-кільки важких, незграбних кроків і зупиняється перед ротним. Той хвилину стоїть задумливо і дивиться на нас під ноги, ніби не добачаючи велетенської по-статі. Очі його обведені жилистими торбинками не одводять ся з наших ніг і мов дають нам можливість, не зустрічаючись із його поглядом роздивитись на знайоме нам до найдріб-нйшої бородавки гідке, ненависне лице. Але ми дивимось все таки.

Любі мої! Не можу не признати ся вам, що в такі хвилини я бою ся себе. Як би ви знали, як хочеть ся кинутись на сю суху, тон-ку постать зі всею тою ненавистю, яка кишить у грудях! З якою здається, злорадністю я різав би шматочок за шматочком се жовте, гарне лице з сею делікатною гострою борід-кою! З яким міні здається, кровожадним, зві-рячим ревом я колупав би сі карі, навіть чор-ні очі, любуючись до скаженого реготу його кон-вульсіями і стогоном. Нераз у такі хвилини він хутко піднімав голову і дивив ся на мене. Чи не чув він мого погляду на собі?

— Бачиш, Кравчук — поволі підводячи голову і обзираючи того пронизуватим поглядом, тихо починає „батько Ключкін“. — Ти знов не покаяв ся... — і пильно — пильно дивить ся на його. Кравчук стоїть і дивить ся через голову ротному, мов і не до його річ.

— Коли до тебе говорить начальство, тре-ба дивитись на його — не підвишаючи голоса додає Ключкін. Кравчук переводить свій суво-

рий погляд на ротного і сьміливо дивить ся йому в очі.

— Стояти треба рівно.

Кравчук вирівнюєть ся і трохи випинає живіт.

— Живіт сховати треба.

Живіт ховаєть ся, за те спина схиляєть ся.

— Груді вперед.

Мундур злегка тріщить і могутні груди колесом виступають наперед.

— Руки по швам.

Руки мов прилипають до ніг.

Ротний знов обводить пильним поглядом з голови до ніг і починає:

— Ти не послухав наказу свого начальника фельдфебеля. Він казав тобі встати, а ти не звернув уваги на його слова. Діло не в тому, що ти не встав, а в тому, що ти не послухав. Розумієш?.. Ти, значить, можеш не послухати і мене і полковника і самого царя? Так?

Кравчук мовчить.

— Так? я тебе питаю. Відповідай же.

— Я молив ся Богу — знехотя цідить Кравчук.

— Значить, коли ти будеш молитись Богу, а я тобі щось накажу зробити, то ти не зробиш? Коли прийдуть, наприклад, вороги і будуть нас убивати і я накажу тобі боронитись, а ти в той час молитимеш ся, то ти не послухаєш?

Хоча „салдатики“ стоять нерухомо, але я по кліпанню очий бачу, що сей аргумент зробив те, чого бажав капітан. Він і сам се ба-

чить, хоча тільки раз і зиркає на нас гострим поглядом.

— Ну?.. Відповідай же!

— Я... все одно... не можу убивати... нікого.

— Тоді тебе розстріляють.

Кравчук двигає лицем, мов кажучи: „ну, що-ж!“

— Хм... — очевидячки трохи змішавшись перед такою мовчазною відповіддю, але не показуючи ані одним рухом сього, усьміхається нїби з жалем до Кравчука ротний. — Не боїшся? Ну що-ж, колись побачиш...

— Се раз... А друге... Ти от стоїш передомною і мов страдаєш, мов тебе мучать, мов ти... нещасний такий..., мов я даремно до тебе чіпаюсь... Так мабуть і всі твої товариші думають. Бідний!.. Такий маленький, обижають його...

Як би в строю можна було сьміятись, я певен, що ті „товариші“, у яких на губах грає усьмішка, захіхикали-б. Але ротному досить і усьмішок (хоча і сього в строю не дозволяють ся!).

— І ніхто не вступить ся за його... ні тато... Хоч би братік був.

— Він, ваше високоблагородіє — хіхикаючи, насьмілюється виступити з-за ротного наперед фельдфебель — так і говорить, що його, значить обіждають.

— А як же! згожується ротний. — Такий нещасний! Ось подивіть ся на його! — повертаючи його до нас, ледви усьміхається він холодною блідою усьмішкою.

Справді, чи можна назвати величезного слона нещасним? А мені раз-у-раз при таких

сценах уявляєть ся слон, покритий весь великими кайданами, спутаний зо всіх боків канатами, але страшний і могутній. Здаєть ся, ось ревне він, здрігнеть ся і полетять пута і горе всім фельдфебелям і рстним. Не знаю, чи знає се ротний? Чи може дуже вже покладаєть ся на кайдани сплетені із дисципліни. Здаєть ся ні. Коли що надає йому сьміливости дратувати сю силу, то певно більш усього його упевненість у тому, що пута штундарського сьвітогляду міцно сковують її. Але все таки я не можу не сказати, що мене завше троха дивує, як він не боїть ся ходити біля сеї сили, як не боїть ся так сказано дратувати її. Я почуваю навіть, що починаю поважати його за се, як тільки можна поважати того чоловіка, що навмисне ходить по краєчку безодні і впускаєть ся сим холодним заміранням серця, сим божевільним дратуванням нервів. Бувають иноді навіть страшні хвилини. Тоді робить ся в казармі так тихо, що заплющивши очі, можна подумати що стоїш десь у мертвій пустині сам самотою.

Бліді салдацькі лица мов кам'яніють і широко розплющеними очима дивлять ся на ротного і Кравчука. А ті також мов замерли, стоять один проти одного і тільки по глибокому, захопленому диханню Кравчука, що наче вихором вилітає з велетенських грудей, можна знати, що вони живі ще. Здаєть ся, ось-ось невеликі сині Кравчукові очі ще більш потемніють і загорять ся ще божевільнішим огоньком, губи ще міцніше стулять ся і вирветь ся дикий страшний крик із напруженого тіла. Що дума в такі хвилини (а се буває не більше хвилини) ротний, угадати важко, але

жовте, гарне лице його робить ся ще наче краще, карі очі стають ширші і бліді губи якось божевільно всьміхають ся. Видко, що він також нічого не бачить і не чує крім сеї страшної сили, з якою так страшно і гостро боротись. Проходить хвилина, Кравчук з сумом зітхає, ротний здрігуєть ся і, потираючи дрозжаючою рукою лоба, мов прокидаєть ся і завше йде в канцелярію курити. Викурює в такі хвилини цигарок пять під ряд. Потім вертаєть ся і з якоюсь злісною ненавистю накидаєть ся на Кравчука. Але ніколи на довго не посила у карцер, на два дні найбільше. Менї здаєть ся, що він се навмисне робить. Коли Кравчук посидить, він приходить ще дужчий, ніби та сила тим ще побільшуєть ся; вплив казарми затираєть ся самотнім любим йому перебуванєм.

Повернувшись за рукою ротного до нас, Кравчук байдуже дивить ся то на похмурі, то на веселі обличчя товаришів і, схилившись, застигає.

— Кравчук! — скрикує ротний, — як стоїш? Рівно стань!

Кравчук знехотя повертаєть ся до його і вирівнюєть ся.

— Я тобі хіба говорив повертатись? Повернись назад... Ну... Тепер повернись до мене... Так... Тепер повернись до ікони... Куди, куди? До ікони...

Кравчук кидає в його пильним, похмурим поглядом і повертаєть ся до рядка темних, якогось брудного кольору ікон, на яких можна побачити тільки червоні губи святих, та чорні, соболеві брови св. Миколи. Я нераз бачив, як іронічна усьмішна грала на губах Кравчука, коли він дивив ся на них.

— Тепер склади пальці для хреста і перехрестись.

Кравчук поверта до ротного своє широке, чотирокутне лице й мовчки дивить ся на його, не піднімаючи руки і не складаючи пальців.

— Куди дивиш ся? Перехрестись, я тобі наказую !.. Кравчук!

— Я не вмію — глухо говорить Кравчук.

— Ротний мовчки повертаєть ся до нас, пробігає на всіх поглядом і зупиняєть ся на мені: — Іди сюди! хитає він мені головою.

Я здрігаюсь і чую, як в один мент і в голові і в грудях пробігає клубок думок і почувань. Серце стукає до болю. Але я твердо стукаю чобітьми і рівно підходжу до них. Що я буду говорити, що буду відповідати, я ще не знаю, але видно дивлюсь не дуже покірливо, бо бачу як губи ротного якомсь так знайомо злорадно усьміхають ся і тонкі ноздрі злегка піднімають ся.

— Візьми його руку — не зводячи з мене очий і показуючи рукою на Кравчука, рівно й холодно говорить він — і навчи його хреститись.

— Я не вмію! — вириваєть ся у мене якомсь само собою і я чую, як злість на самого себе зараз же закіпає у мене у грудях за сю недоладню і трусливу, як мені здаєть ся в той мент, відповідь.

— Не вмі-і-єш? — здивовано протягує ротний. — Студент університета не вміє скласти хреста?

— Не можу! — злісно поправляюсь я і, забувши, роблю рукою якийсь рух.

— Як стоїш?! Що за махання руками Фельдфебель... На сутки його після учен в карцер...

— Слухаю!.. — витягуєть ся у фельдфебеля пика. (А він, треба вам знати мій приятель, бо курить мій тютюн, позичає що дня гроші і їсть мій обід, що купую в городі).

— Се тобі не університет, але казарма!.. Чуєш?... Казарма! Ніяких махань руками не дозволю!.. Зараз же візьми руку Кравчука і перехрести його! Чуєш?

І хоча голос його не піднімаєть ся на одну ноту вище, але в йому чуєть ся така непохитна, тверда рішучість, що мене проймає якесь холодне, страшне нерозуміннє. Не жах, не страх, а таки нерозуміннє. По голосу своєму я чую, що він не одступить ся од свого наказу, але ж з другого боку я в той мент не можу собі уявити, чим скінчить ся все; а скінчитись, пробігає у мене смутна думка, повинно якось дуже погано, бо за непослух караєть ся тяжко. Якийсь мент я мовчу, а потім відповідаю:

— Я не можу.

В горлі у мене щось першить, я прокашлююсь і прямо дивлюсь йому в очі.

— Се-б то не хочеш?

Я мовчу.

— Не хочеш?

— Не хочу!

— Ага!.. Чудово!.. От вам: парочка! — вмиль повертаєть ся він до роти і кидає головою — проводячи рукою від мене до Кравчука (який треба додати анї трошечки не дивував ся моїм відповідям і видно було, що й не гадав, що можна якось инакше зробити „сту-

дентові“). — Нещасні обидва! От вам!.. Тепер ви бачите, що за птиці сі студенти...

Я зразу зрозумів усе. Я зрозумів, для чого він мене, а не кого другого покликав хрестити, я зрозумів, що міні нічого за се не буде, бо йому тільки сього й треба було. Не криюсь (може се й гидко), на хвилину у мене на грудях стало дуже легко. Не можу вам сказати, через що саме, чи через те, що я почув, що мені не буде кари, чи через те, що скінчилось те тяжке нерозуміння. Не знаю. Знаю тільки, що за сим у мене так злісно здавило у грудях, так якось стало обидно, що я боявся, як би не кинутись на сю жовту гарно підстрижену потилицю і не впитись у неї зубами.

— Бачите... — тим часом говорив той далі — він не може, не хоче перехрестити чоловіка... — Я знаю, що в моїй роті є люди добрі з чулим серцем. Знаю і хвалю... Се добре... Знаю, що їм було уже жаль, коли от його (він не дивлячись на мене повів рукою) привезли до нас... Студент, благородний чоловік і солдат... Правда жаль?.. Знаю, знаю. Але не всяке добре почуття корисне... Візьмім такий приклад: піймали мужики вовка в хліві і бють... Він кричить, вигинається, нам видно, що його болить. Але чи скаже хто з тих мужиків, що йому жаль того вовка? Ні... Так і тут... Ваш жаль його (він знов махнув, не повертаючись, на мене рукою) се добре... Се показує, що ви добрі люди... Але се знов показує, що ви і дурні... Се вовк! Я навмисне сказав йому перехрестити того другого вовка... Я хотів показати вам, кого ви жалієте... От вам, ви самі бачили... Вони обидва боять ся хреста. А хто ще боїть ся хреста? Діявол... Знайте-ж,

кого ви жалієте... Се одно. А друге, до мене дійшла чутка, що ви починаєте в себе обсуджувати, за що беруть студентів у салдати. (Тут Фельдфебель байдуже став дивитись десь по стіні, по стелі, по салдатиках і нарешті глянув на мене. Зустрівшись із моїм поглядом, він хутко переніс очі на вікно і знов заблукав по стелі, слухаючи далі).

— І се добре... І се показує, що у вас добре серце... Але знов скажу, що не всяке добре серце до добра веде і не всяке обсуджування чого небудь потрібне... От ви обсуджуєте і нічого не знаєте... Вам наговорять усього, ви й повірите. А повірите, станете й думати так, а за деякі думки можна і життя позбутись... А все через те, що не звертаєтесь до старших, до начальників, що за батьків вам поставлені, а все лукавством хочете... Я не бороню цікавитись... Цікавтесь, будь ласка, прошу навіть, працюйте мозком, допитуйтеся, але знайте де допитуватись... Вам цікаво знати, за що беруть студентів у салдати... Я вам зараз скажу...

Він повернувся до нас, кинув спершу на мене поглядом, потім на Кравчука, знов на мене і, звертаючись до скамінілих своїх слухачів, почав :

— На небі є Бог, на землі цар; Бог править людьми з неба, а цар із землі... Се всім відомо і так воно й повинно бути. Так ?

— Так точно, ваше високоблагородіє ! — нестрійно, але поспішаючись здригнулись і крикнули слухачі.

— Так... А знов не всі й люди рівні, — є багаті, є бідні, є розумні, є дурні... „Іна слава сонцю, іна слава зорям“ сказав Ісус Христос. Так ?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Так... Отже є такі люди, що сього не розуміють... Такі люди хотять напасти на багатих, забрати собі їхнє добро і так жити... А що за правдою на землі пильнує цар і не попускає їм, то вони бунтують проти царя. А для сього вони підмовляють от таких як Кравчук..

— Ви, думаєте, певно, десь про себе: „От який недобрий наш командир, знущаєть ся над Кравчуком, мучить його, переслідує даремне“. Правда, думали?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — дружно ревнула рота, але він ледве усміхнувся і злегка махнув рукою.

— Ну-ну, не кажіть... Ви люди, у вас також є серце... Не кажу, що я не караю Кравчука, не бію навіть иноді; не хочу неправди говорити, караю і строго може караю, але тут... треба подумати-ж, за що я його караю. От ви бачили зараз... Він не хоче хреститись... Він не признає нічого сьвятого... Що-ж можна чекати з такого салдата? Як він служитиме царю і отчині? Я — ваш батько, мені боляче за кожного з вас, як за свою дитину... Мені й за його боляче... А, саміж знаєте, що й самий рідний батько не завше вчить своїх дітей поцілунками та годує молошною кашею, а иноді і березовою кашкою почаствує.

Він знов блідо, холодно усміхнувся, а дехто широко і навмисне голосно захіхікав. Я глянув на Кравчука. Він стояв собі байдуже дивлячись кудись у вікно, через яке нічого, крім стіни казармового муру, цікавого не видно було. Ні обурення, ні тої злости, що кипіли в мені, я не примітив у його ні в очах, ні на

суворому лиці. Певно, він і не слухав капітана.

— Приходить ся, що-ж робити... — зітхнув ротний. — Хутко до присяги треба вести молодих... Що-ж буде, як він і там хреста не схоче покласти на себе... Не він одповідатиме, але я... Який, скажуть ти ротний, коли у тебе салдати перехреститись не можуть.

— Не хочуть! — прогудів Кравчук несподівано. Всі раптом перевели на його очі і замерли. А я мало не кинув ся цілувати його, — чверть впливу капітанових слів, я певен був, счез. Видно, що й той се зрозумів, бо сказано повернув ся і навіть підніс голос:

— Мовчать!! Як сьмієш перебивати, коли начальник говорить... Ступай сюди! (Московська погана лайка).

Кравчук уперед широко хитнув ся всім тілом, потім ступив два кроки і зупинив ся.

— Ближче!

Той підійшов зовсім близько.

— Ти що сказав? Га?.. Що ти сказав я тебе питаю?

Кравчук анї пари з уст.

— Мовчиш? — ніби заспокоюючись, тихіше промовив ротний і, трохи одступивши, розмахнув ся і дзвінко ударив того по щоді. Кравчукова голова хитнулась у лїво, але зараз же піднялась лїва рука і ударом одкинула її в право.

В казармі мов замерло, тільки густо і важко сопів Кравчук та хтось стукнув необережно рушницею.

— Не хочуть?.. Не хочуть?.. — прошепотів капітан. — Ти проти начальства вже?..

Ти ще хочеш перечити?.. Забю!.. Чуєш?!.. Забю, тобі говорю. Не жартую!.. Знай!.. Я жартувати не умію!.. От! — знов наче нічого не було, повернувшись він до роти і повів рукою. Я знов подивився на Кравчука. Шоки йому були червоні, навіть кінчик широкого і трохи приплюснутого носа також почервонів і яскраво видно було між червоним блідніщі смужки. Але погляд був той же суворий і спокійний, хоч би-ж чим небудь виявив себе. Я не міг вірити, що-б він справді був такий спокійний, а навіть ненавидів його в ту хвилину мало не так само і себе, і ротного, який вже також зовсім спокійно говорив:

— Тепер ви бачите, кого ви жалієте... Студент і сей... — то рідні... Бунтують студенти проти царя, бунтують значить і от такі, як сей... Жалієте студента, жалієте значить і сього штундаря... А жалієте сього штундаря, значить і самі можете зробити... От до чого ви себе можете довести своїм дсбрим серцем...

Вплив таких сцен зостається. Цілий день потім уся рота як наелектризована. Жарти стихають, гармоніка мовчить. Скрізь пошепки і стиха розмови, що в мент перериваються, як тільки зобачить хто фельдфебеля.

— А бреше він, що того студенти бунтують! — палко говорить маленький Шабатуров, озираючись своїм звичаєм на всі боки — їй Богу, бреше! Їм прав не дають о!.. — таємниче випалює він фразу, яку певно підхопив колись від мене. — Їм, значить, нікотрих прав нема... А що він, значить, не хрестить ся, дак наплювать.

Такий несподіваний кінець трохи дивує слухачів, але ніхто не сперечається і Шабатуров шепоче знов:

— Він думає, що ми йому так і повірили... Та-та! Нема дурних, поженились... Ач (московська лайка) у батька лізе... Пішов вон! (московська лайка)... Батько... По морді бе... Нема таких справ, щоб по морді бити...

— Еге!.. — усміхаючись, махає рукою Макуха — прав...

— А що?.. А ось хай пожалієть ся знов... І нагорить... За що бе?

— Жалів ся вже... Знаємо...

Шабатуров очевидячки не знає що сказати, але не пада духом і шепоче знов:

— А вони хороші... Самі так і те і те... А салдатові так нічого не можна! Не молить ся!.. А що справді, як ми по команді молимо ся, хіба то добре?... Овва!.. (московська лайка).

— Ну, а... той... а хіба то добре, що він не хрестить ся — поважно і задумливо промовляє мрійний Макуха. — Діявол, значить, у йому...

— „Діявол“! — перекривляє його Шабатуров. — Голова!..

— А ну-да! — несміливо дивить ся той на всіх.

— „А — ну-да!..“ — Знов передражняє з погордою Шабатуров, але видно, що й йому се якось незрозуміло.

— Ну, а що-ж справді? — вмішуєть ся хтось із купки, озираючись назад.

— Що?.. Не хрестить ся, значить, така віра... Адже-ж він не вбиває сим нікого... Він не грішить так як ми... Сам же знаєш... Віра така, значить! — вже сміливо додає він. —

А як сї... як їх ну, Поляки, так не так же хрестять ся, як ми, а християни все-ж таки.

— Е... так то-ж Поляки... А як он студент, дак і зовсім не молить ся ніколи...

— Студент... Що-ж студент... Тай про студентів він таки бреше — перескакує знов таки Шабатуров. — Що вони ніби підбивають грабить людей... Бреше, бо у мене був знайомий студент, дак капітан йому в підметки не годить ся. О! Ненавижу проклятого! — злісно кінчає він, озираючись. Всі на хвилину задумливо змовкають, та помовчавши иноді і розходять ся, щоб по одинці пристати до другої купки і слухати те саме. Тільки де буває Дудка, там зазше брєнить сьміх, але й то, коли не було в той день подібної сцени.

І от так минають дні. Зрана муштра, після обід „словесність“, потім знов муштра, знов „словесність“ і поміж сим — сценки. Мене він правда уже залишив, я для його не так цікавий і не так безпечний. Ще якось пожаліюсь, а як не як, а все-ж таки студент і нагоріти може. Тай мене все одно не зломає. Кравчук же служити ме не якийсь рік, а чотирі, Кравчук хоч і пожалієть ся, то те жалінне на йому-ж окошить ся, Кравчука зломити можна.

І нема того дня, щоб вони не зчепились у чомусь. То Кравчук не так ногу поставить, то не оддасть чести офіцирові, то, не питаючи нікого, піде собі у місто і приходить о півночи, нікому знов таки нічого не кажучи. І боротьба провадить ся завзято, з якоюсь дикою уважністю. Вже не кажу про капітана, який живе тепер сею боротьбою, який впиваєть ся нею, але й ми всі не можемо одірвати від неї свої

знервованої уваги. Тільки Кравчук один, здається, не хвилюється, тільки, як і казав я, бувають хвилини, коли спокій сей переходить у страшну бурю, що стримується лише його штундарською „вірою“. Але то хвилинами, повсякчасний же вид його: суворість, поважність і якась пильна напружена думка на низькому чолі. „Салдатки“ кажуть, що такий він став у казармах тільки. Як лише його привели, він хоча й був серйозний, але був більше й балакучий і веселіщий і спочатку навіть оповідав про свою віру і ліси. Тепер же хмурить ся, коли хто нагадає йому про Київщину.

Минає день і наступає ніч, а ніч у сих товстих, сїрих мурах починається вже з четвертої години. Знов молитва, на якій Кравчук стоїть нерухомо і байдуже, знов якась сценка з фельдфебелем, і на одинадцяту годину вже замірає. От тоді сумно в казармах, сумно до болю. Лежиш на своїй койці і слухаєш непередавану музику сопіння, хропіння сотні намучених, нанївчених істот, музику, яку може розуміти тільки той, хто мав щастє служити царю-батюшці. Тоді нагадується все миле, все рідне, все що дратує наболїле серце, що робить іще більш самотнім і забутним. Нагадується десь далеко-далеко якийсь инший, живий світ, із живими людьми, з живим життям. Нагадується велика боротьба, нагадуються вороги... Важко зітхаєш, злісно повертаєш ся на твердому матраці і хочеш заснути. Не спить ся. Стукає годинник у канцелярії, шарудять миші в сухарях, десь ходить дежурний рівно й одноманітно. Сумно! Нараз у казармі яснїє. З дивуванням повертаєш голову і зразу

щось тепле, ніжне і рідне-рідне проходить по серцю. То місяць якось прокрився в вузьку щілину, що зветься тут вікном, і боязко зазирнув у сей страшний вертеп. І дивно якось бачити сей сьвітлий, невинний промінь у сьому царстві злоби, ненависти, в сьому царстві знущання над усім, хорошим, у царстві катування духа й тіла. Нерухомо замертвівши лежиш, мов боячись злякати його і дивишся, дивишся і слухаєш той дзвінкий якийсь сум, що наче пронизує душу. А образ за образом, дума за думою вихором летять головою, тягнучи за собою низку темних, ясних картин. І вмить промінь зникає. Пройшовся казармою, приголубив забитих, торкнувся несьміло холодних, залізних рушниць і чи злякавшись, чи згидувавши хутко сховався десь за вікном. Тільки сіро в казармі стало. І страшно якось. Непорушні, сірі постаті на койках, низька на пів кругла стеля, голі, брудні стіни нагадують больницю божевільних.

Здається, ось вони схоплять ся з божевільним, вимуштрованим кроком, схоплять рушниці і по команді „калі“! почнуть бити, колоти один одного. Можуть же вони колоти рідного батька по єдиному слову своїх сторожів-офіцерів, можуть же десь загубити людське обличчя і зробити на пів звірями, на пів людьми? І в розпаленій голові якось виразно, яскраво уявляється: ніч; з далекого неба сьвітять тепер зорі, велично і спокійно там, а тут унизу, по всій землі розкидані сі казарми, а в казармах тих душно, важко і важко сплять міліони задурманених істот; і може навіть скрізь так зазирає боязко місяць і так само хутко ховається в сей же час. І страшно робить ся

перед тою силою, що веде їх темних сюди, що тримає їх тут, що губить і калічить їх.

Я памятаю одну ніч. Так само було важко, так само жовтенько світила десь за рушницями лямпочка, сопля й хропіли салдати. Виразно памятаю себе і всю сцену. Я тихо з розплющеними очами лежу і, слухаючи ущіпливу нудьгу у грудях, дивлюсь у стелю. Місяця вже не має й в зводі сіро й напів-темно. Вмить у кутку щось тихо-тихо починає шепотіти. Хутко повертаю ся туди і бачу: на койці сидить якась велитенська постать і, повернувши лице до вікна, щось тихо шопоче. Слів розібрати не можна, тільки иноді напружене ухо ловить щось ніби „душе моя“.. „тяжко“ та глибоке, важке зітхане. Потім шопотіне схитає і в казармі на хвилину наче тихіше стає. Вмить глухе, густе ридане мов вискакує з кутка і зараз же ховається в подушці, вилітаючи иноді якимсь диким ревом і хрипом. Хропіня на хвилину стихають і Кравчуків сусід Дудка починає ворухнитись. Кравчук змовкає. Проходить хвилина, друга, розбуркані салдати знов заводять свою музику, але Кравчук сидить тихо, уткнувши голову в подушку і не ворухучись.

— Ти знов? — тихо і незадоволено чується ся від Дудки.

— Соромив ся-б морда... Чорт... Тільки спати не дає... Поможеть ся щось... Лягай, спи!..

Кравчук покійрно закидає ноги на койку, шарудить укривалом і затихає. Якийсь час тихо.

— Знов до-дому тягне? — похмуро кидає Дудка.

— Тяжко — хрипло виривається у Кравчука ; і знов замовкають.

— Він хоче душу мою погубити... —
якось тихо, задумливо бовкає Кравчук. — Знущається над вірою...

Дудка мовчить.

— Страшно мені, Дудко... Гнів бере...

— Боїшся?

— Боюсь... Гнів великий маю на його...

Кров проллю...

— Не зачіпай... розстріляють...

— Душу погублю...

І знов тихо. Мені страшенно незручно лежати на одній руці, але я боюся поворухнутись і напружено слухаю.

— А хіба вже так таки й не можна перехреститись? — так само похмуро, але з ноткою цікавості шепоче Дудка. — Одмахнув би тай годі... Се-ж хрест...

— Значить я зі страху з хреста глумитись буду?

— Як же глумитись? Ми-ж хрестимося.

— Ви сліпі.... Темні... Не ви одвічати мете, а попи й начальники... А я світ бачу... Не піду во тьму із страху...

— Яка-ж тут тьма? Хрест то тьма?

— Духом хреститись треба... В душі молитись Богові... Познавши світ у тьму не іде, тожмо біжить із неї...

І вмиль змовкає на хвилину, потім знов якось сумно і навіть зі страхом тихіше додає:

— Тьма на душу наводить, Дудко, гнів... мутить... Не бачу вже світла... Все він мені стоїть... Душа мутить ся гнівом... Страшно мені, Дудко...

— А ти якось... так... не думай...

— Снить ся.... У сні приходить... Все хрестить ся і бе мене... А я гніваюсь дуже... Молитва одходить... Дух божий покидає мене, Дудко...

Щось жалібно до сльоз, щось таке сумне звучить у його словах, що, я чую як у мене щемить боляче у грудях і дихати важко.

— Мучать вони нас — ненависно шепоче Дудка. — Служба!..

— Діяволіві, Дудко, служба... Йому служимо... Сказано, „не убий“. А нас учать убивати... Сказано „любіть один одного, як я вас возлюбив“, а вчать нас ненавидіти... Гнів драбують, душу убивають... „Будьте рівні, як діти“. А у нас начальство... Хто їх настановив? А попи ще присягати велять... Не присягатиму діяволіві!

— То повісять...

— Тіло погублю, душу спасу...

— Говори! А як потягнуть на шибеницю, заспіваєш ти...

— Я?! — хутко підводить Кравчук на койці. — Заспіваю?!

О, не діждуть, прокляті!! — вириваєть ся з його диким скаженим гнівом. — Не діждуть, тіло погублю, я...

— Та цить!.. Побудиш усіх... Чорт!..

Кравчук вмиє втихає і видно як він бережно схиляєть ся і ляга на подушку.

— Бачиш... — помовчавши трохи, знов похмуро починає він. — Не можу!.. Нема вже у мене душі... Так гніваюсь, що мені голова крутить ся... На всіх, Дудко, гніваюсь... І на вас солдатиків гніваюсь... На всіх... А на „їх“ най-

більше... Нема у мене душі, нема в душі, Дудко, прощення... Не можу я вже прощати. Дома міг прощати, а тут не можу... Убе він мою душу!.. За що вони, Дудко, нас мучать?...

Дудко трохи мовчить, потім глухо з ненавистю бовкає:

— Начальство... пани, а ми що? мужики... Їм усе можна... Вони он по яких кватирах живуть, а ми як та скотина в хліву... Се за те, що ми їм служимо... Ну! Буде колись і на вас день! — злісно повертаєть ся він на койці; очевидячки, лягаючи на спину.

— Буде, Дудко! Буде! — палко підхоплює Кравчук і підводить ся трохи... — Кінець приходить... Чути голос Бога... Возстануть всі убогі і бідні... і понесуть свій хрест... І настане царство божє на землі... Ми, Дудко, сини божі... З нами Дух сьвятий... Не з ними, не з панами... Бо ми, брате, обременені і труждаючі...

— Тихіше!.. — Побудиш. Ляж! — спинає несміло Дудка, але Кравчук не лягає і понизивши голос до шепотіння говорить іще з більшим запалом:

— І настане наше царство... Не буде сильних мира сього... Буде день, коли поклонятимуть ся всі, Дудко, духом, а не в церквах...

— Та цить! побудиш...

— Ніхто, нічого!.. Нехай!.. Не мішай, Дудко... Моя душа заспокоюєть ся... Не гони, Дудко... Гніву немає... Дух божий, Дудко, з нами... Молись, Дудко... Молись!.. Не треба хреста, не треба ікони, так молись, душею молись... любовю молись... За всіх молись!.. За всіх... І розрушать ся капища їхні... палати

і дворці падуть... Дух божий воцарить ся на землі...

Шепотінне переходить знов у голосну, повну незмірного чуття, повну якоїсь навіть божевільної, палкої віри, імпровізацію. Слова гудять і наче одривають ся у його у грудях і вилітають звідти нерівно, нервово...

— Ми зробимо, брате, царство... Не пани, не попи, Дудко, не багаті... „Легче верблюда пройти в ігольне вухо, ніж багатому в царство боже“... І не там воно буде, брате, не на небі, а на землі серед нас, серед всіх бідних... Бо ми прийняли Духа, ми очистили душу страданнем... Не пани... Вони потопили душу у вині, вони з'їли її з м'яким хлібом... Бо вони забрали наш хліб і взяли собі... Вони взяли наше горе і виточили меду... Вони взяли наше тіло і зробили булки... Вони настроїли отсі казарми нашими руками і убивають душу нашу! Горе їм, брате! Горе їм фарисеям і митарям!.. Настане день суда... Покажемо ми Богові нашому свої руки покалічені і скажемо: „Господи, ти знаєш се!..“ Горе їм!.. Молись, Дудко! Молись!.. Чуєш?.. Над нами Дух божий... Молись!..

На Дудковій койці підвелась темна постать і, важко дихаючи, стала хреститись. Я те-ж наче заразившись сим почуваю, як щось розпирає мені груди, несе мій дух кудись у безкраю височинь і кидає мене в дрібне нервові дріжане.

— Молись!.. Не треба хреститись... Не треба церкви... З нами Дух! Слава, слава, слава!..

Я почував, що ніби божеволію. Ся чадна атмосфера тютюну, людського дихання, цвілих

сухарів. Сї суворі, сїрі стїни, койки, відблиск місяця, розмова, наче вдарили менї в голову. Я також підвів ся і здаєть ся, щось заговорив.

Зачувши мабуть мій рух на койці, Дудка хутко озирнув ся і зобачивши мене, раптом зігнув ся якось, хутко лїг на койку, і як менї здало ся, шарпнув Кравчука. Але той стояв і не добачаючи мене імпровізував своє.

— Годї!.. Лягай спать!.. К чорту! — злісно пробубонїв Дудка. — Ти!.. Кравчук!.. Побудив усіх...

Кравчук затих і теж певно зобачивши мене, повернув ся і став моститись. Менї стало нїяково і чогось дуже соромно. Поволї схиливши голову на подушку, я насунув на себе покривало і замер. Біля них було тихо, мов нїчого й не було. Довго я, заміраючи від кожного шарудїння, слухав і чекав. Кравчук і Дудка мовчали. Не памятаю, чи були у мене тоді які думки, чи нї, знаю тільки, що я чекаючи заснув. Не снилось нїчого.

А другого дня Дудка ще більше глузував із Кравчука, передражнював його, реготав ся і сьмішив роту, а зустрівшись із моїм поглядом дивив ся на мене пильно і наче бажаючи пронизати сим поглядом мої думки. Навіть щось вороже було в сьому поглядї і я, певен, що як би я хоча натякнув кому небудь про те, що було у ночі, він пустив би менї чим небудь у голову. Але я мовчав і що вечора удавав із себе чоловіка, який спить мертвим сном. Та вже більше нїчого не чув і не бачив. Не знаю, може я не міг дочекатись і засипав, а може вони справді більше не балакали, але скільки я не напружував очі і вуха, в кутку було тихо й спокійно. Правда

одної ночі я прокпнув ся од якогось не то крику, не то плачу, не то сьміху. Я хутко підвів ся і зараз же глянув у куток. Там щось зашомоталось і стихло. Я держучись рукою за те місце, де чогось страшено було серце, уперто постановив ждати цілу годину, хоч би там що. Пройшло вже мабуть із пів години, як на Дудки койці тихо підвела ся темна постать (Дудка носить ситцеві сорочки) і помалу сіла. Я лежав нерухомо і жаденно чекав, що буде далі. Пройшло хвилини з п'ять, десять, постать сиділа все так само не ворухучись і ні одним рухом не подаючи ознаки життя.

„Ну, що-ж він?“ нетерпляче літали у мене думки. „Може він спить?“ І мені інстинктивно хотіло ся крикнути, чи зробити якийсь рух, щоб посунути постать на щось більше ніж нерухоме сидіння. Я вже навіть постановив вирахувати про себе до сотні і коли за той час вона не поворухнеть ся, неодмінно дуже-дуже захропіти. Але не встиг начислити й двадцяти, як Дудка глибоко-тяжко зітхнув, промовив „е-е-х!“ і тихо знов ліг на койку. Хвилини через десять на тому місці зачулось тихе і рівне хропіння. Я зостав ся розчарований і незадоволений.

На сьому поки що й кінчаю сей зшиток. Буде що цікаве, зараз же напишу і пришлю Вам.

Лист третій.

До присяги всього три дні. В казармі йде іспит гіпнозу. Старих салдат повеганняли з казарми і все начальство возить ся з молодими. Ротний з фельдфебелем позаду ходять із „взвода“ в „взвод“ і провіряють, чи вбито вже все людське в цих „молодих“ на стільки, щоб можна було дати їм назвиєськ „старих салдатиків“. Молоді поручики та підпоручики з щільно прилизаними чубчиками, з перегягнутими як у панночок станами, з бундючними мордочками, також захоплені сям іспитом і навіть приємно заклопотані. Кожному хочеть ся, щ о його „взвод“ був більше задурманений, більше загіпнотизований. Треба тільки подивитись на цих чистеньких розбишак, як вони боять ся, щоб не проскочила хоч іскра життя в цих мертвих, хорих істотах, яких вони так старанно убивали сього півріччя. Мають, правда, рацию клопотатись: ні одна рота не ходить так рівно й мертво, ні одна рота з цілої навіть дивізії не вміє так добре стріляти, як наша: маємо навіть медаль за „отлічну стрельбу“, і ні одна рота не кидалась із таким звірством на робітників, що колись стрейкували на тутешньому заводі. Певно, що таку справу підтримувати не легко, клопотати ся є чого. Правда, вони вже тепер клопочуть ся більше для конкуренції перед ротним, клопочуть ся, щоб бути першому, а „салдатики“ вже досить загіпнотизовані. Обличя їм вимучені, деревляні, мертві до всього крім голосу двох гіпнотизаторів, рухи рівні, одноманітні, голос холодно-гучний, вимуштро-

ваний. Думки, почування думок і почувань ні-
яких. Капітан задоволений.

— Ну! — зупиняючись біля якого небудь
„москалика з товстим, вигодованим обличчям,
екзаменує він. — Ти хто такий?

— Молодой салдат второго отделения, пер-
вого взвода, второй полуроты, третьей роты, пят-
надцатого пехотного суздальского полка, че-
твертой дивизии, Иван Буряк, ваше высокоблагоро-
діє! — за одним духом випалює „молодий
салдат“ і не кліпаючи очима, випнувши груди
і задравши голову, „їсть начальника очима“.

— Так. А що таке знамя?

— „Знамя есть священная хоругвь, кото-
рую нужно защищать до смерти. Как отец да-
ют свое благословение сыну, так і Государь
император дают знамя полку, ваше высокоблагоро-
діє.

— Так. А який найголовніший обов'язок
салдата?

„Служить царю і престолу, защищать всех
до последней капли крови, хотя би пришлось
умереть за них“.

— Так. Ну, а як би, наприклад, твій ба-
тько ...е ...е... щось замислив проти царя? Що-б
ти тоді?..

— Убив би, ваше высокоблагородіє! — не
думаючи багато „весело і бодро“ вигукує Іван
Буряк і кам'яно дивить ся в вічі капітанові.

— Так. Молодчина!

— Рад старать ся, ваше высокоблагоро-
діє!

— Добрий салдат буде з сього — одхо-
дячи говорить Статуя до фельдфебеля.

— Так точно — хутко згожуєть ся той. —
Старанный салдат... Уважный...

Се чує і взводний офіцер і унтер-офіцер і „молодий салдат“ і на всіх лицах відблискують ся задоволення.

Правда, не всі відповідають так гладко і до ладу, деякі путають ся, помиляють ся, але досить подивитись на те горе і розпуку, які обхоплюють такого не „доброго“ салдата після іспиту, щоб переконати ся, що він уже загінцотизований як слід, тільки закручені казьонні вирази йому ніяк не держать ся в голі. Але наш капітан не вузький формаліст. Він не дуже вимагає щоб промовляли йому до літери, самими казьонними фразами, він хоче, щоб салдати „ворушили мозками“, щоб „не заучували, як сороки“, а твердо знали те, що вчать, щоб „своїми словами“ могли переказати. Він навіть любить навмисне ставити так питання, щоб на них не можна було знайти казьонної фрази. Наприклад :

— Хто твої вороги? — проходячи „зводом“ зразу повертаєть ся він до якого небудь салдатика і пильно чекає відповіді. Той спершу трохи мішаєть ся, але зараз же широко розчиняє рота і прямо таки кричить одрубуючи кожне слово :

— Мої вороги внутрішні і зовнішні, ваше високоблагородіє!

— Е, ні! — хитро — усьміхаєть ся ретний.

— Я тебе не питаю, які вороги. Я питаю, хто твої вороги. Розумієш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Ну, так хто-ж твої вороги?

Сього в книжці „словесності“ нема, і салдатик тупо мовчить.

— Ну?

Салдатик мовчить і тільки дивить ся.

— От, бачиш, Варфоломеев, — торжествуючи, хвтро сьмієть ся Статуя до фельдфебеля. — Я говорив, що треба, щоб вони самі думали над тим, що вчать. Мало того, що він випалить мені, як сорока. Треба, щоб він сьвідомо говорив те.

— Сього нема, ваше високоблагородіє в словесності — кидаючи сердиті погляди на бідного „несьвідомого“ салдатика, відповідає фельдфебель.

— А-а! От то то-ж бо й є! Треба в'ясняти, треба в'ясняти.. Ну, а буде той, хто ворог цареві, твоїм приятелем? — раптом повертаєть ся він знов до салдатика. Той хвилину думає, потім кричить:

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Значить, буде ворог тобі?

— Так точно, ваше високоблагородіє...

— Голосніще, голосніще відповідай... Голову рівніще держи... Ну, а от ті, що бунтують тепер... студенти, курсіетки всякі... се прилелі твої?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Вороги?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— В'ясняти треба, в'ясняти... — одходячи знов повертаєть ся Статуя до фельдфебеля, не спускаючи все таки очий з витягнутих, застиглих постатей салдатиків. Холодні, гарні очі його бігають по одноманітних, чорних мундірах, чоботях, поясах і наче шукають, чи нема де чого, що може якось перешкажати сій мертвій гармонії.

— Пояс треба підтягнути — хитає він унтерові головою на якого небудь салдатика.

Той схоплюєть ся, підскакує до салдатика і, щось сердито шопочучи тому в рот, впираєть ся коліном йому у живіт і підтягує.

— Кулаков!.. Чого пальця виставив?.. Сховай!

Кулаков від несподіванки здригуєть ся і робить страшене злочинство: поверта голову і ворують ся.

— Кулаков!!.. Тобі сказано пальця сховати, а не повертати голову... На сутки його під арешт — понижаючи трохи голос, кидає він до фельдфебеля.

— Слухаю! — підносить той руку до козирка і байдуже дивить ся на Кулакова, який не має права слухати сього наказу: його діло стояти нерухомо, без думок, без життя.

Аж ось настає черга і на наш „звод“. Зачувши ходу капітана, наш підпоручик озирася нас метким поглядом, зупиняєть ся на хвилину на Кравчукові і поверта голову до входу. Ми сидимо на своїх койках і також дивимось у той бік. З за рушниць з'являєть ся струнка постать Статуї і ми напружуємось.

— Смирно! Встать! — командує підпоручик. Ми, як ті китайські болванчики, в мент схоплюємось і кам'яніємо. Я не повертаю голови, але бачу, що підпоручик підходить до ротного і щось стиха говорить йому. Слів не чути, але я догадуюсь, що розмова іде про Кравчука. Побалакавши, ротний рушає і, тихо проходячи повз кожного, пильно оглядає зо всіх боків.

— Шабатуров! живіт сховай!

Шабатуров вбірає в себе повітря і, задихаючись, стоїть із захованим животом.

Статуя обходить всіх, потім сіда проти нас на якусь койку і, не дивлячись на Кравчука, гукає:

— Кравчук!

Зо три секунди тихо, потім чуєть ся густе, поважне:

— Я.

— Треба відповідати швидче — все таки не повертаючи до його голови промовляє ротний і додає:

— Іди сюди.

Лице його робить ся ще холодніше і губи стуляють ся якось тісно і тонко, що завше буває, коли він має говорити з Кравчуком. Здаєть ся, ніби він або наперед смакує той герц, на який кличе того, або збираєть ся до гострої, улюбленої страви.

Кравчук не хапаючись виходить і стає перед ним. Лице йому дуже похмуре і бліде.

— Стань так, щоб і я бачив тебе і щоб твоїм товаришам було видно тебе.

Кравчук повертаєть ся так, що нам видно його правий промінь, а капітанові лівий.

— Молодчина! — задоволено промовляє капітан, певно не чекавши такого доладного виконання.

Кравчук мовчить.

— Треба казати „рад старать ся, ваше високоблагородіє“ — строго холодно додає Статуя.

— Рад старать са — бовкає Кравчук.

— „Ваше високоблагородіє“ — добавляє капітан.

— ...Ваше високоблагородіє.

— Треба завше добавляти „ваше високоблагородіє“, ти не новичок уже... Ось через три

дні старим салдатом будеш... Приймеш присягу, тоді вже треба робити і знати все, як отченаш... Ти тепер хто такий?

— Микита Кравчук.

Ми холодніємо від сього злочинства, але капітан ніби не бачить в сій відповіді нічого страшного і лагідно говорить:

— Не так. По формі треба відповідати... Тебе-ж учили... Ну?

Кравчук мовчить.

— Бачиш, Кравчук. Я з тобою вже як із малою дитиною, я тобі всі гріхи твої прощаю, а ти все таки такий, як і був. Ну, скажи сам, чи можна вже краще поводитись із салдатом, як я тепер повожу ся з тобою?

Справді, я забув сказати, що сї останні дні перед іспитом він поводить ся з Кравчуком зовсім инакше. Не бє, не сьмієть ся з його, не карає, майже всі провини прощає, тільки... тільки кожне таке добродійство робить із такими передмовами і так звертає всіх увагу на се, що Кравчук став ще більше похмурий і суворий.

— Ну, що-ж ти мовчиш? Кравчук! Не знаєш? Як не знаєш, то прямо скажи „не могу знать“ і тебе ще підучать. Ну?

Кравчук ще трохи мовчить, потім, суворо дивлячись перед себе, починає рівним і товстим голосом:

— Молодой салдат перваго отделе́нїя, перваго взвода, первой полуроти, третьей роти, пятнадцатого пехотнаго суздальскаго полка, четвертой дивізії, Микола Кравчук.

— А „ваше високоблагородіє“?

— Ваше високоблагородіє.

— Так. Ну, отже знаєш і добре знаєш... Ну, а що таке „присяга“?.. Ну, Кравчук?

— Присяга єсть клятва перед Богом і євангелем... — і вмить тісно стуляє губи і змовкає. Мені видно, як око його хутко зиркає на капітана і знов уперто дивить ся на рушниці.

— Ну, ну... „є клятва перед Богом і євангелем“, а далі? Ну, а далі що?.. В чому-ж клятва?.. Ну... „служить царю і престолу...“ Ну?.. „защитають їх до последней капли крови...“ Ну, що-ж ти... „хотя би пришлось і умереть за них“ Так?.. Кравчук?

— Так.

— Треба говорити: Так точно, ваше високоблагородіє“.

— Так точно.

— „Ваше високоблагородіє“.

— Ваше високоблагородіє.

— Ех, Кравчук, Кравчук! — сумно хитає Статуя головою — вводиш ти мене в гріх. Он твої товариші дивлять ся на нас і певно думають собі: „От які наші командир несправедливі. За такі відповіді певно нас би покарали он як, а Кравчукові і нічого.“

Не знаю, чи ловить ся Кравчук на сю удку, а по деяких салдатиках бачу, що слова сі роблять своє вражіння.

— А все через твою хворобу... Хорий ти чоловік, Кравчук... Мозком хорий! В голові у тебе немає ладу. А з хорого що-ж вимагати того, що від здорового...

Такий несподіваний додаток, такий хитрий і новий хід аж ворухить дивуванням „молодих“. Деякі навіть переглянулись між собою широко розплющеними очима.

— Смірно! — холодно-строго кидає до нас Статую і знов задирає голову до Кравчука, який також спершу здивовано хутко подивився на його, а потім зблід і мов щось зразу зрозумів. Обличчя йому стало ніби ще суворіше.

— Прийдець ся тебе в больницу на іспитанне одправитя... Що ж робити... Ти не можеш служити...

Мені стає якось тяжко-холодно. „В больницу на іспитанне“ — се иньшими словами на катування, на дике нелюдське знущання і на решті на певну в тяжких муках смерть. Коли ви можете собі уявити здорового чоловіка в „гражданській“ божевільні, коли у вас при сій уяві жахом стискуєть ся серце, то що можна почувати, знаючи, що цілком здорового чоловіка запроваджують у „воєнну“ божевільню?! Глуха, безсила ненависть давить мені груди невимовно.

— Що-ж робити? — журливо і покірливо тягне далі капітан і пильно пильно дивить ся на закам'яніле, блідо-жовте лице Кравчука. Не можеш... Ну, який з тебе салдат?.. Як я тебе пошлю в караул, або кудись, де треба дисципліни?.. Ти хорий! У тебе якась твоя віра, що не дозволяє тобі обороняти і себе і службу свою... Ти от не хочеш, я чув, присягати... Буцїм то війна гріх... Се — хвороба... Карати за се гріх, але-ж і на службі держати такого-ж не можна. Ти заразиш усю роту мені... Ти божевільний... Твої товариші люди темні, неосвічені, вони не можуть зрозуміти сеї хвороби і думатимуть, що ти здоровий... Тай собі почнуть заражатись... А се вже не жарти.. Я й сам перше... думав, що ти нормальний, се-б

то такий, як і всі. (А я-ж усе таки чоловік із освітою)*). І карав тебе за провини..., А як се на тебе не впливало, то я й задумав ся... Почав дивитись до тебе і бачу тепер, що ти всього-на-всього хорий тай годі! Хорий!.. Хорий, божевільний!

— Я здоровий, я не хорий! — глухо говорить Кравчук, і я бачу, як він ніби щось ковтає.

— Ні, хорий, хорий, братіку... Мозком хорий...

— У мене нічого... не болять... Усе... добре...

— Хе! — з жалем до його усьміхається капітан — то правда, ти здоровий тілом... І всі божевільні здорові, і не пізнаєш спершу, що він хорий... І говорить ніби розумно і дивить ся, як усі, а хорий... І ти говориш так ніби не хорий... А от я знав одного божевільного. — усе як слід; і здоровий такий із себе, і говорить так розумно, а як торкнись до його, так він зараз починає з страхом кричати, щоб до його не доторкувались, бо він боїть ся, щоб його не розбили... Він збожеволів не від тієї думки, що він ніби зробив ся скляний... Усе як слід, а боїть ся, щоб його не розбили... От тобі!.. От так і ти... Все як слід, а як торкни ся до твоєї віри, так тут і видно, що ти божевільний...

— Здоровий я! — знов глухо бовкає Кравчук.

Ну, от! — розводячи руками і звертаючись до нас, сумно показує головою на його

*) Скінчив чотири класи гімназії.

Статуя. — От так вони всі. Здоровий тай здоровий. Ну, який же ти здоровий, скажи ти мені? Га? О-он здорові! (хитає на нас головою). От то люди здорові! Всі вони і начальству одповідають, як треба, і службу знають, і присягу приймають, як личить то здоровому салдатові.. Он подивись: усі твої товариші салдати, як салдати. Стоять рівно, правильно, одповідають розумно і по формі. От то здорові люди! Їх і в караул послати можна і на війні вони служитимуть цареві вірно і присягу виконають чесно. А ти? Ти начальство своє не поважаєш, службу справляєш погано, присягати не хочеш... Який же ти здоровий чоловік? І один ти на всю роту!.. Сам же ти подумай... Коли ти здоровий, то, значить, тоді ми божевільні? Так?

Кравчук суворо мовчить, а мені хочеться не то що на всю роту, а на весь світ гукнути: „Так точно, ваше високоблагородіє!“

— Ну?.. По твоєму-ж так виходить: коли ти здоровий, то тоді ми всі божевільні? Ха-ха-ха! і сам задоволений таким льогічним виводом капітан озирається на поручика і сьміється. Той також регочеться і дивиться на Кравчука і навіть фельдфебель дивиться зі зневажливою усьмішкою на „божевільного“. І деяким салдaticам також хочеться засьміятись, але деякі стоять бліді і серйозні. Видно, що гіпноз не на стільки затуманив їм голову, щоб і таке страшне злочинство не знайшло в їхньому серці справедливої відповіді.

— Так? — сьміючись дивитьсяся Статуя на Кравчука і з тою-ж усьмішкою повертається до нас і питає:

— А ви що скажете, так чи ні?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — весело гукають салдатики і ті, що хотіли засьміятись, почувають, що тепер саме пора роззаявити чисто таки в „божевільну“ усьмішку і регонуть. Розумієть ся, регонуть можна на хвилину тільки і зараз же треба закамянїти, хоча-б тебе душив навіть найбожевільїйшій регіт.

— Ог бач — серіозно вже звертаєть ся знов капітан до Кравчука — навіть твої товариші признають, що ти божевільний... Прийдесть ся одправити тебе в больницу, тобі лічитись треба... Тобі не цареві служити, а голову свою поздоровити треба.

— Я... не хочу... в божевільню... Я здоровий! — мало не шопотом здавленим голосом хрипить Кравчук і хрип сей до того звучить жалїбно, до того висловлює весь той жах перед страшною сею больницею, що мені так і хочеть ся закричати йому, божевільно прямо закричати: „Не вір йому, не бійсь! Дурить він тебе“. Я навіть уже ворухусь і певно закричав би щось справді, як би на мов щастє мене не спас сам капітан. Зобачивши, не дивлячись навіть на нас, якийсь непорядок, він озираєть ся, гостро зупиняє на мені свій холодний, ненависний погляд і скипівши чогось зразу, кидаєть ся на мене:

— Там що за рух?... Ти! Як стоїш?! Ти де стоїш: на базарі, чи в строю? На двоє суток під арешт його! — кидає він до фельдфебеля. Той підносить руку до козирка і мовчки, кинувши на мене оком, випрямляєть ся. Я прохоложуюсь і камянїю.

— Я їй Богу здоровий! — знов бовкає Кравчук, але вже не хрипить, а наче дзвенить густим голосом, в якому вже чується щось ніби злісне.

— Ти таки своє, Кравчук! — зітхає капітан. — Говорю-ж тобі, як чесний чоловік, як батько рідний твій, що ти хорий. Ти-ж не можеш навіть говорити з начальством. Твоя слаба голова не може, не хоче того зрозуміти, що службу треба сповняти, як Богу молитву. Ну, от, візьмим, я тебе послав... Тепер ви молоді всі ще салдати, до присяги в караул посилали не можна вас. Тепер ще я тебе і в роті держати можу, а після присяги то вже годі... А не приймеш присяги, то, значить, ти божевільний і тебе тільки в божевільню послати можна а не в караул... Ну, візьмим, я послав тебе... Ти стоїш... Ніч, скажемо... Ти стоїш біля порохового магазина. По правилах до магазина вартовий не повинен нікого підпускати ближче як на 50 кроків. Те ти знаєш... Ну, от ти стоїш... Іде, скажемо, чоловік... Ти кричиш йому щоб він не підходив, він так і йде.. Може він глухий, скажемо, і не чує... Се буває... А ти-ж того не знаєш, чи він глухий, чи він тільки такого удає із себе... Ну, що ти повинен робити? А він уже від тебе не більше як на двадцять кроків... Стріляти, правда?.. Служба велить стріляти, а твоє божевілля каже тобі, що не можна сповняти службу... Ну, й що ж з того може вийти?.. Одне нещастя! Бачиш?

— Так я-ж зовсім здоровий! — гудить Кравчук.

— Ти так думаєш? Ти певен у тому?

— Їй Богу!

— Ну, добре!.. Побачимо... — пильно дивить ся йому в лице капітан. — Побачимо... Не хочу брати гріха на душу... Нехай!.. Я тебе до присяги не одправлю на больницю... Зроблю тобі і сю ще уступку... Подивлюсь ще, як ти присягу прийматимеш... Може ти ще не такий уже хорий, може ще і в казармі видужаєш... Тільки гляди присягу треба приймати так, як і всім: і хреститись, і хрест цілувати, і євангелле... Словом, як всякий нормальний салдат... Подумай... Чуєш?

— Чую.

— О!.. А „ваше високоблагородіє“ таки нема!

— Ваше високоблагородіє!

— Гляди!.. Я зі свого боку роблю для тебе все, що можу. Ти сам бачиш, що я тебе ні карати не хочу ні муштрувати тебе.. Хорий, так хорий, що-ж робити, іди в больницю... Ти от кажеш, що ти здоровий... Господь знає... Я хочу тобі вірити, я душею радий був би, щоб м о я була помилка, але-ж я бою ся і за себе... А що як ти мені зробиш на присязі скандал? Га?.. Що я тоді? Одвічай за тебе?.. Мовчиш?.. Гляди, Кравчук... не підклади мені свині... Краще зараз іди в больницю.

— Я здоровий!

Ну, як знаєш... Всі от і твої товариші бачать, що я навіть ризикую, а роблю для тебе уступку... Гляди!.. Подумай!.. Ну, іди на місце.

Кравчук правильно повертаєть ся і рівніше ніж перше іде назад. Зупинившись „по правилам“, він також повертаєть ся знов „на ліву кругом“ і стає в ряд. Капітан пильно дивить ся йому в слід і рушає з місця. Лице

його серйозне і поважне, але коли він дивився в слід Кравчукови, я zobачив щось таке в його лиці й очах, що новий вибух ненависти трохи не надбавив мені ще двоє суток арешту.

Як віднеслися до хвороби Кравчука „молоді і старі“ салдати на самоті, які балачки шопотіли по кутках, не знаю, бо зараз же за капітаном повели мене в карцер. Той самий салдатик, що потайно приніс мені сюди чорнила, паперу й обід із крамниці (шматок твердої, як салдацький каблук ковбаси і фунт хліба) шопочучи розказав мені, що „одні за Кравчуком, а другі за командиром, але мало не всі кажуть, що до того, що Кравчук божевільний, то — брехня“.

— Не сходять ся, бачите, в тому, що він не хоче присягати і хреститись... Що штунда він... О... — додав він таємничо і зі страхом.

Тепер сижу й пишу під доглядом сьогож таки вартового. Як би капітан довідав ся про се, то певно й мене і вартового запровадив би також у божевільню. Але тепер ніч і може хоч сон прибив його до ліжка.

Думки літають вихором. Страшенно довго йде час. Хочеть ся вже скоріще якогось кінця, бо почуваю, що божеволію справді від злости й ненависти. Нерви мої тепер напружені до того, що пицання і шарудіння у стінні карцера викликає в мині таке роздратування, що я рву собі волосє на голові. Хочу уявити собі почування Кравчука, але пригадую його суворе наче камяне лице, пригадую знов той хрип повний страху, потім знов тверду суворість і не знаю, що й думати. Ну, годі. Хочу спати, чи то — пак: хочу заснути. Я певен, що в день

присяги буде якийсь кінець. До сього тільки і йде. Недаром і капітан... Ні, не можу навіть писати далі... Як тільки що трапиться, зараз же напишу вам. Прощайте.

Лист четвертий.

„Свершилось!“ І хоча „свершилось“ не в день присяги, як я гадав, але ж без сього дня напевне-б і не „свершилось“. Страшний, гідкий до жаху день! Ще не було п'ятої години, як у казармі заторохкотів барабан і ми позіскакували, як звичайно, злі і з прокляттями на устах. (Я й забув сказати: мене випустили з під арешту тільки в суботу в вечері і я розбитий весь, змучений, „позичив“ фельдфебельові полтинника і за се взяв дозвіл лягти спати. Присяга-ж була як раз у неділю). Також як і перед „смотром“ капітан о шостій годині уже з'явився в казармі і холодним своїм голосом запалював просто нервові вибухи злости й ненависти. Не дивлячись на такий день, лиця всі були похмурі й ніби чимсь залякані. Сьміху і жартів зовсім не було і сам Дудка (треба пам'ятати, що він „старий“ уже салдат) ходив якийсь сердитий і поважний. Правда по кутках чулось шопотіння, але не веселі були бесідники, щось нервове, жалібне було в їхніх лицах і очах.

— Зовсім, брат, салдатами будемо! — промовив серед одної такої балачки тихо-задумливо Макуха і своїм звичаєм, вижидаюче поди-

вив ся на всіх. Але йому ніхто нічого не сказав. В сей ранок, я памятаю, була в салдацьких серцях найбільша боротьба гіпнозу й життя. Розуміть ся казати не треба, чий верх остав ся.

З осьмої години нас уже поставили довгою, рівною дугою серед казарми, поділивши на дві половини: з правого стали „старі“, а з лівого „молоді“. По середині установили стіл застелений синьою скатертю з ротним євангеллям, жовто-білим мов облізлим металевим хрестом і також чашою з кропилом і водою. Над столом на стіні рядом із „салдацькою пам'яткою генерала Драгомірова“ і з малюнком, на якому показано, як вартовий пробиває якогось добродія „штиком“, повісили губатого св'ятого Миколу і якусь зовсім нову ікону. На ній був намальований якийсь здоровенний парубок у жіночій білій сорочці з широкими рукавами і з велитенською шаблюкою в руці. А під ним великими червоними літерами стояло: „Архангел Гавріїл“. Для чого його простили туди, невідомо. Мабуть через те тільки, що був із шаблюкою і для того, щоб показати, що й на небі є шаблюки і рушниці і нагайки.

О дев'ятій годині повинен був зачатись молебень, а об одинадцятій скінчитись уся комедія, або краще: трагі-комедія. І хоча зіставалось вільного часу більш години, нас усе таки поставили і дозволили тільки „оправитись“, себ то: водити очима і в право і в ліво і навіть у гору, кашляти, сякаться, навіть ворухитись. Щоб переступить за межу сього, тягне вже за собою кару. Але не треба гадати, що ми таки справді так і стояли сю годину. Ми

разів зо три мінялись зі „старими“ місцями і все таки лишились на тім самім місці; три чи чотири рази ми вирівнювались і робили пробу вигукування „здрав... желай... ваш... всок... бла...іродь“, разів по пять нам підтягували наші унтера пояси, дихаючи нам пахощами цибулі й горілки прямо в лице, безліч разів стояли то „смірно“, то „вольно“, словом думати, або почувати щось крім злости, ніколи було. До девятої години ми вже були до того вимучені, що бажали вже яко мога скоріще „присяги“ і кінця. Коли з початку ранку на лицах ще вітало щось людське і розумне, то тепер уже нічого не було видно, крім деревляного, сонного виразу й байдужо-правильних і рівних рухів усіх рук і ніг. Коли капітан робив сі проби навмисне, коли се один із заходів гіпнотизму, то він свого дійшов, — можна було вже навіть і на „усмирення“ вести. Навіть і фельдфебель нарешті загубив свій козацький, бадьорий вид. Зрана він так поважно і тверезо ходив по „зводах“, закрутивши свої товсті коротенькі вуса, які завше мені нагадували вуха кота, що важко було собі уявити, як міг сей самий козак поззти ще вчора в вечері на колінках у роту, верзюкаючи якісь п'яні фрази, з яких можна було розібрати тільки московську лайку. Але до девятої години і він трохи осів ся. Один тільки капітан міцно затагнутий у мундїр, ходив так само по роті і однаково холодно-пильно озирає, мов обливав чимсь огидливим, кожного з голови до ніг, чіпляючись до всякої дрібниці і караючи на право й на ліво тижнями арешту за розстібнутий ґузик. Тільки до одного Кравчука не вязнув. Підійшов усього один раз, уважно об-

дивився на його зо всіх боків, щось поправив і гостро глянувши просто йому в очі, промовив:

— Ну? Надумався?

Не червоне вже, але жовте, широке лице Кравчука з синяками під суворими все такі очима глянуло на його твердо-спокійно і густо одмовило:

— Надумався.

Але се було сказано якось так занадто твердо і рішуче, що й ми і сам капітан пильно подивились на Кравчука і нічого не сказали, тільки Статуя „гм“ укнула і мовчки одійшла.

І тільки вертаючись знов повз Кравчука, вона тихо докинула вже:

— Гляди!... Зробиш скандал, самому погано буде!

Кравчук мовчки дивився на сьвятого Миколу, певно й не бачучи ні його червоних уст ні чорних брів. Тоді я почув, що так не минеться присяга. Певно і всі се почули, бо по всій довгій дузі, мов тихий вітер, прошелестіли якісь слова, що передавались із одного краю в другий.

В канцелярії уже прошипів годинник і дев'яту і пів до десятої, а ні попа, ні полковника ще не було. Нарешті вони з'явилися. Обидва товсті, однакові на зріст, вони ріжнилися тільки тим, що в одного була борода і паршивенька коса, а у другого і підборіддя і вся голова були лисі. Ніс, очі, щоки були майже однакові. Не дивуйтесь сьому, бо вони рідні брати, тільки один служить небесному богові, а другий земному, коли-ж треба (як от і тепер) один одному допомагають. Поздоровкавшись із салдатами, вони

стали по черзі трясти руки поручикам і підпоручикам, що позбірались якось звідкись хвилин за п'ять і стояли проти нас також більш-менш правильним рядком. І церемонію завершала якась щупленька „гражданська“ постать у комірчиках, безуса і страшенно патлата. Постать несла якийсь клуночок з якого виглядав шматок жовтої ризи. Я догадав ся, що то був дячок. Мені, правда, можна було б і раніше догадатись уже хочаб по тому, що він ішов по заду і не сьмів протягнути поручикам своєї руки, але мене збили трохи з пантелику його чистенька одіж і білі ковнірчики.

Перездоровкавшись, посьміявшись чомусь із ротним і братом своїм, піп раптом повернувся до дячка і став „облачатись“ у ризи. Полковник і капітан одійшли побожно в бік і стали біля стіни. Я проти волі залюбував ся картиною: з одного боку „вівці“, а з другого „пастирі“, з одного обекти гіпнозу, а з другого гіпнотизатори. Коверканне всього життя, моральне і фізичне катування всього доброго й живого, систематичне убивання духа й тіла сотні молодих істот во славу земного бога, має освятитись і закріпитись слугою небесного Бога. Правда, чудово-цінїчна і гідка картина?!

Почалось. Але перше ніж „вознести хвалу всемогучому Богові за сей торжествений і великий день“, сей „небесний“ душегуб сказав іще „де-кілька братерських слів до братів воїнів“. Не буду передавати вам сеї езуїтської промови, ви можете самі уявити собі її зміст. Певно, що не обійшлось без „оборони царя і отечества“ від супостатів внїшних і внутрішних“, без пророка Давида, який з мечем в ру-

ках боронив славу божу“, без нагадування всіх кар небесних, а також і земних за зраду або непослух начальству, яке як батько піклується про своїх підвласних, направляючи їх на стежку терпіння, покірливості і щастя земного й небесного“. Скажу тільки, що коли я дивився в той час на Кравчука, то я бачив у його в очах таку гостру ненависть, що в мене у грудях захолонуло. (Він стояв недалеко від мене першим від краю, як найвисший). Я подивився на ротного: той не зводив із Кравчука очей і тільки на хвилину одводив їх на другі обличчя, щоб зараз же знов упитися ними у його. Я до того задивився на них, що аж здригнувся, коли під заревів якусь молитву. Капітан також ніби прокинувся і почав хутко й недбало хреститись. Молебен потягнув, надриваючи нерви козячим голосом попа і якимось робленим баском дячка, який ніяк не міг попасти в тон попові і „різав“ без усякого жалю. Тим часом непередливі „вівці“ почали старанно хреститись, певно радїючи, що можна хоч помахати зомлілою рукою і нахилити спину, в яку, здавалось, хтось вбив кілка. Але не дивлячись на се, лиця робились поважнійші й поважнійші, де то із „уважних і добрих“ салдатів почав навіть шепотіти сам собі слова гіпнозу-молитов. Мене-ж почала давити чогось ущиплива злість. Я вже не міг дивитись, як „пастир“ із вивченими рухами крутився біля столу, одною рукою хрестячи носа, а другою щось показуючи в „книзі“ дячкові і разом із тим щось викрикуючи своїм різким і навмисне „богослужебним“ голосом; я не міг слухати шопотіння цих салдацьких молитов, не міг спокійно дивитись на курносе, чисто попівське

обличчя „небесного слуги“, на його байдужі водянисті очі з червоними жилками на баньках, а мусів дивитись, бо був як раз проти мене. Коли дійшло до вигукування „многих літ“, цареві, царенятам і „всьому царствуючому дому“, мені аж легче стало. Ще годину самої присяги і кінець. Прокричавши останній раз „многі літа“, піп і дячок змовкли, уклонились на всі боки і стали укладати свої атрибути. Дивлячись на них і на те шопотіне, яке почалось відразу між усіма, мені пригадалися перехожі фокусники, які також скінчивши свою виставу, складають усякі причандали і уклонившись на всі боки публіці, закидають на плечі свої клунки та шарманки і йдуть увеселяти або дурити иньші простодушні голови. „Оправившись“, полковник скомандував „смірррно!“ і в казармі стало тихо. Піп, що не скинув ризи, знов виступив уперед із якоюсь книжкою в руці і упередивши нас, щоб ми говорили за ним слова присяги наготовив ся читати. „Руки в гору підніміть! От-так!“ скомандував і показав полковник. Я підняв угору два пальці і подивився на Кравчука. Біля його уже стояв капітан і на власних пальцях показував, як саме треба складати. Кравчук неімовірно слухав, але переконавшись певно, що се ще не хрест, несміло підняв два пальці й замер.

Знов загугнявів „богослужебний голос“ й за ним сотня різних салдацьких голосів, що старанно й голосно вигукували за ним кожне слово останнього заклинання. А то було таки правдиве заклинання. Там було і „відцуране батька й матері“, і „муки пекла“, і „святий обов'язок“, і обіцяне бити, різати, стріляти людий, і багато иньших чисто пекольних прися-

гань й обіцянь. В казармі стояв надзвичайний галас. Я знов подивив ся на Кравчука. Він стояв, піднявши два свої товсті пальці і не ворухив навіть губами, дивлячись пильно перед себе. Я зараз же перевів очи на капітана. Той блідий і з ненавистю в очах дивив ся на його, тремтячою рукою щипаючи себе за борідку. Я тїшив ся зі злоби.

І раптом стало тихо. Піп склав книжку, передав її адютантові, у якого в руках був уже список „молодих“ і взяв від дячка хрест і євангелле.

— Арканов Микола! — вигукнув адютант. Біля Арканова, жовтенького маленького салдатика, стояв уже фельдфебель і як тільки почув ся виклик адютанта, шарпнув того і мало не випхнув у перед. Арканов одбиваючи пятами по брудній казармовій підлозі, козакуватосьмішно підійшов до попа і прикипів.

— Присягаєш, сину мій? — бовкнув піп і не чекаючи навіть відповіді, став підносити йому хреста і євангелле.

— Так точно, присягаю! — закричав Арканов і широко перехрестившись, гучно цмокнув два рази в хрест і євангелле.

— Бовдур Гаврило! — викрикнув знов адютант. Арканов повернув ся „на лїво кругом“ і так само по козацьки виступаючи, пішов на місце. На його місце вже йшов Бовдур. От-так підходячи, цмокаючи й одходячи пройшло вже з десяток „постарілих“ вже й нарешті зачулось:

— Кравчук Микита!

У мене замерло серце і навіть найстараннїші „молоді“ не могли не повернути до його голови з гострою увагою. А капітан іще до сього

стояв біля полковника і щось тихо говорив до його, поглядаючи часами на Кравчука і безсило розводячи руками. Полковник мовчки, не виказуючи ні дивування, ні цікавості хитав своєю смуглявою товстою пикою і теж грізно подивлявся на Кравчука. Потім щось сказав-одрубав капітанові і, підійшовши до попа, став із ним говорити. Коли адъютант вигукнув назвисько Кравчука і той, могуче хилитаючись, твердо підійшов і став перед ними, він уже скінчив і одійшов знов на бік.

— Ти чув, сину мій, що тут читало ся? — раптом спитав піп, задираючи голову до Кравчука.

— Чув.

— Присягаєш перед хрестом і євангеллем робити все те, що ти чув?

— Ні!

Я почув як щось надзвичайно могуче, радісне і бадьоре обхопило мене і морозом пройшло по тілі.

Таке саме почування бувало у мене, (як і тоді я се подумав) при чудовій музиці, або урочистій великій народній демонстрації під гук і свист козацьких голосів і нагайок.

Салдатики замерли, поблідли, мов се вони сказали і навіть не кліпаючи віками, дивились на начальство. А те... Ні, тут слово нічого не скаже, тут навіть фотографія не передасть тих різних тонів і кольорів, якими вкрились обличчя гіпнотизаторів. Треба великої малярської штуки, щоб передати всі ті почуття їхні, починаючи з надмірного дивування і кінчаючи щирим жахом. Тільки піп, полковник, капітан і ще де хто з душогубів не дивувались, а закипіли скаженою злістю.

— Що ти сказав? — заревів полковник.

— Я не можу присягати убивати людей, бо моя віра не дозволяє. „Кров брата вопієт ко мне“. „Не убий“ — твердо, рівно і як зразу чути було, наперед заучено, голосно говорив Кравчук, але йому не дали договорити.

— Отче! — перебив його полковник. — Сей салдат хорий. Благословіть його сьвятим хрестом, може молитва допоможе йому. Хрестись, цілуй хрест і на місце! — повернув ся він грізно до Кравчука.

— Я хреститись не можу, бо моя віра не дозволяє. „Настане день, коли покланяти муть ся“....

— Хреститись, мерзавець! — заревів полковник.

—, покланятимуть ся Богові не в церквах, а в душі і істині“. На смерть піду, а не прийму присяги! — скінчив Кравчук і з таким натхненем викрикнув се „на смерть піду!“, що між салдатиками повів дужий вихор, а начальство аж остовніло.

— Чи бачили ви божевільного? — криво усьміхаючись до всіх тихо заговорив полковник. — Хрестись, цілуй і йди, тобі говорю! — знов аж зелений весь повернув ся він до Кравчука.

— Я на смерть іду!

І в сьому твердому, рівно-спокійному голосі, в сій велитенській постаті було стільки могутньої віри і рішучости, що аж полковник не знайшов зразу, що сказати. Його виручив капітан: хутко підійшовши до полковника, він щось зашепотів йому на ухо і зараз же одійшов. Полковник мов прокинувся.

— Панове! — звернув ся він більше до офіцерів, ніж до салдатів. Ви бачили самі все... Е...е... Ви бачили також, що сей салдат (він показав рукою на Кравчука) опанований нечистим духом... Ми маємо... е... е... ми маємо надію, що се у його пройде, що він вилічить ся від сеї хвороби, а через се треба силою... е... е... силою дати йому те, чого він по своїй хорій волї... е... не хоче брати... Троє стариків! — задер він голову до „старих“. — Сюди!.

Між „старими“ зашомотіло. Я озирнув ся, з мукою догадуючись уже до чого воно йде і окинув на швидку рівну дугу старих. І в той мент мені промиготіло одно лице. Я не розбірав ся тоді, чиє воно, яке воно, але памятаю, що воно мені врізалось у память своїм блідим, гостро, сказано-злим виразом і чимось ненавистно рішучим. То було лице Дудки, як згадав я потім.

Десаток рівно виступив і підійшов до полковника.

— Перехрестіть його його-ж рукою і дайте поцілувати хрест — скомандував він.

Кравчук, я бачив, здрігнув ся і хотів щось сказати, але „трое“ з уважними і блідими лицами схопило його за руки і стало загинати праву для хреста.

— Не хочу! Пустіть! — загудів несамовито Кравчук і тріпонував ся на всі боки. „Трое“, чіпляючись за його руки, спотикаючись закрутили ся біля його, перелякано подивляючись то до начальства, то до нас.

— Ще двоє! — гукнув полковник.

Вийшла невимовно дика, гидка сцена. Я добре не памятаю тепер нічого, все мені наче в тумані, але і крізь сей туман я зобачив, що навіть на деяких офіцерських лицах горів

сором і щось таке, чого я ні доти, ні потім ніколи не бачив. „Троє й двоє“ скрутили таки велетня, перехрестили його власним кулаком (і то навіть не перехрестили, але поводили якоюсь масою рук біля Кравчукового лоба та грудей) і піп підніс сьвяте євангелле і хрест до Кравчукового лица. „Присяга“ принята. Спінтілі, червоні, засапані „старикі“ випустили „божевільного“ і по команді полковника мало не побігли назад. Не знаю, що вони почували тоді, знаю тільки, що один із них після того став „штундою“.

— А ти на місце! — звернув ся полковник до Кравчука. — Присягу приняв. Не будеш сповняти служби, підеш в дисциплінарний баталйон, або під розстріл. Там уже ти за себе відповідаєш. А за се, що ти не слухав начальства, коли воно веліло приймати присягу, я хотів посадити тебе на місяць під арешт, але (дякуй своєму командирові за те, що він просить за тебе), переміняю се на п'ять гарячих різок, яко штрафованому. На місце!

Кравчук повернув ся і похилившись тихо пішов назад. Коли я подивив ся йому в лице, я ледве пізнав його. Воно було якесь помяте, синє, з розширеними надзвичайно очима і ніби мертве. Я певен, що він після того нічого не бачив і не чув. Тай я сам також мало вже що памятаю. Знаю тільки, що зараз же після „присяги“ Кравчука взяли, кудись повели і через пів години привели уже прямо в „звод“, де унтера і фельдфебель роздавали „чарки горілки“ по случаю „сьвята“ і якісь пиріжки на закуску. Але крім Мамзюрина і ще деяких ненажер мало хто хапав ся за них. Здавалось, ніби ми всі зробили страшне злочинство. Всі

ходили як неприкаяні, бліді, нервово шепочучи і майже не балакаючи про Кравчука, наче не сьміючи зачіпати пам'ять мертвої людини. І тільки тоді, коли Кравчука привели вже з екекуції, коли він із тим же лицем, що й до екекуції, повалив ся на свою койку і замер, тоді тільки розмови закипіли по кутках і на койках. Але я їх не чув; чув тільки, як один із тих, що тримали Кравчука, коли йому давали „гарячі“, казав, що „били наче по колоді: анї пікнув, анї крикнув, тільки трошки підскакував за кожним разом“. Та ще памятаю одну сценку.

Біля Кравчука зупинив ся Дудка з червоно-синіми плямами на рябуватих щоках і надзвичайно блискучими очима. Тут же балакали Макуха, Шабатуров, Рлапорлт і ще декільки їхніх найблищих товаришів. Постоявши трохи мовчки над Кравчуком, Дудка вмить почав шарпати його за ногу, примовляючи: „Микито!.. Перехрещений!.. Микито!.. Перехрещений“. Коли він шарпнув його, я думав, що Кравчук так же зареве на його, як і на фельдфебеля і на салдатиків, що тягнули його „випити свою порцію“, але помилив ся: він лежав недвижно, мов не чуючи. А Дудка все шарпав.

— Ей, Микито, рило невмите! Вставай, не журись, на чарочку подивись! Запий!.. Піріжком заїж та Богові помолись! Ха-ха-ха! — зареготав ся він якомсь нервово-гучно. — Ти!.. Микито, рило невмите! Вставай!

— Чого-б я чепляв ся до чоловіка — здержано, але голосно промовив Шабатуров. — Треба-ж і край знати... Совісти нема!

— Хай „порцію“ свою візьме... Одну взяв, хай і другу візьме! — повертаючись до них, блиснув Дудка очима.

— Ти, здається, брлат, і за його вже взяв порцію! — засміяв ся Рлапорлт.

— А взяв! — весело крикнув Дудка. —

— Начальство дає, треба брати! Смірно, Микита! — вмить знов повернув ся він до Кравчука і шарпнув за ногу.

— Та годі, Дудка! — скрикнув Шабатуров. — Що, в тебе серця нема (московська лайка)?!

— А тобі яке діло? — раптом повернув до його Дудка своє лице, на якому вже не було сміху, а було щось боляче, пекуче і неприємне. — Тобі його жаль? Жаль?

— А жаль.

— А чому ж ти не жалів тоді, коли його мучили га? Ех, ви! Жалібники! (московська лайка). Жаль?! Сволоч!... — він плюнув і хутко пішов із „зводу“.

Я, як дурний, як у тумані, одяг ся і без всякого дозволу пішов у город. Де я ходив, де був, добре не пам'ятаю. Здається, сидів у якійсь пивній і „сочиняв“ проклямацію до роти, здається сидів десь за містом на якомусь рові і дивлячись на брудний сніг, що лежав на дні, хотів іти до ротного і полковника і дати їм по фізіономії, здається заходив і до знайомих і навіть десь пив чай і балакав щось. У роту прийшов о годині дванадцятій. Все вже спало. Я пробрав ся до своєї койки і укладаючись спати, став пильно придивлятись до Кравчука. В проході світила маленька лампочка і при жовтенькому її світлі видно було велитенську

постать Кравчука, що так само лежав і тепер, не роздягавшись і навіть не змінивши пози. На Дудчиній койці було тихо.

Я лїг. Ноги мої наморені стояннем і ходіннем щеміли, тіло болїло, як побите, а голова горїла і в висках надокучливо, рівно стукало, нїби хтось забивав менї кїлка у голову. Не хотїло ся вже нічого нї думати, нї почувати, хотїлось тільки заснути. А сон, розумїєть ся, не йшов. Я вже й укривав ся з головою і розкривав ся, я вже, здаєть ся, не цікавив ся нї Кравчуком, нї Дудкою, а сон не йшов; тільки стук у висках побільшував ся. Тодї я лїг до гори лицем і скорив ся: засну, добре, не засну, так і буде. І от, пролежавши так непорушно з пів години, я почав уже дрімати, коли почув тихе шарудїне біля Дудки. Сон пропав. Але менї вже не до його було: я, зціпивши тісно щелепи, тихо-тихо повернув голову на шарудїнне і став жалїбно дивитись.

Дудка підвів ся, пильно прислухав ся з хвилину навкруги і почав щось діставати зі скринки, яка „по правилам“ стояла під койкою. Очевидячки знайшовши, він іще раз прислухав ся і нахилив ся до Кравчука.

— Микито!.. Микито!.. — тихо покликав він. Кравчук лежав непорушно.

— Ну, годї... Буде... Встань... Чуєш? Микито!.. Ех!.. Микито! Микита не ворухив ся. Дудка ще раз озирнув ся і сїв коло Кравчука, схилившись йому до голови.

— Микито!.. Не дурій... Встань... на поїж...

— Не хочу — прошепотїв Кравчук.

— Бреши!.. На... Голодний же... Порція... Пиріжки добрі, бери... Ну, ти!.. Чорт!.. Хочеш щоб вилаяв?.. На!

Кравчук підвів голову і мені здало ся, ніби взяв щось від Дудки.

— Та їж... Чого там? — бовкнув, трохи помовчавши Дудка і пересїв до себе. — Та сядь, а то ще подавиш ся, лежучи...

Кравчук помалу підвів ся і сїв. Зачулось жування і смаковите чвакання, перемінене з сопінням.

— Спина дуже болить? — трохи згодом почулось знов від Дудки.

— Душа болить! — тихо і глибоко одповів Кравчук і перестав їсти.

— Їж, їж... Потім говоритимеш.

— Не хочеть ся, Дудко, їй Богу! — наче прохаючи вибачення промовив Кравчук. — Наїв ся...

— Ну, то дай сюди! — сердито протягнув руку Дудка.

— Ну, я з'їм... — покірливо прошепотів Кравчук і знов зачавкав. Дудка мовчав.

— Води-б! — нарешті вимовив Кравчук певно скінчивши вже.

— Сиди... Я принесу!

І тихо ступаючи по підлозі, Дудка бережно перейшов між койками і зараз же вернув ся з ротним кухлем у руках. Напоївши Кравчука, він так само тихо одніс і знов вернув ся тихо на місце...

— Ну, що? — помовчавши трохи, почав Дудка — я не казав тобі? Не по моїйму вийшло? Може ще хочеш, щоб похрестили?

— Погублять вони і мене і тебе! — сумно одповів Кравчук.

— Ну, то вже чорта з два! — скипів Дудка. Я не для того в вашу віру перейшов, щоб мене знов назад перехрещували та ще й різками пороли! От кажу тобі, як перед Богом: ще пожду трохи і чорт з тобою, тікаю сам. Побачиш!

— І я тікаю — задумливо промовив Кравчук. — Не видержу... Болить душа моя... Себе вже не пам'ятаю... Гублять душі... Поломали закон... Бить їх треба... Убивати... Не можна, Дудко, мовчати, не можна. Тікаймо! Тікаймо на проповідь... Проповідувати треба... Треба всім світ показувати... Гублять душі і знущаються над тілом... Гнів душу ломить!

— Тільки де ми одежі візьмемо, переодягтись? — заклопотано промовив Дудка. Кравчук мовчав.

— Знаєш що? — надумав щось Дудка. — Хай нам студент достане, він має знайомих у городі...

Кравчук мовчав.

— Правда?.. Кравчук?

— А мужики темні..., очі темні, — тихо задумливо заговорив Кравчук. — Правду хочають, попи сьміють ся, пани будують на наших муках палати і церкви... А ми, салдати, боронимо їх... Присягаємось кров братню проливати... Стріляти... А спасати нема кому... Нема кому душу за брата положити, а убивати є... „Блажен, іже душу свою положить за други свої“... Хто є такий блажений, Дудко? Хто? Нема! І ми боїмось... Все для себе, а для других нема. Тому і неправда..., бо всі за себе, а нема, щоб усі за всіх... Проповідувати треба! Любовю і правдою!

— Грошей? — спитав Кравчук, мов прокинувшись. — Нема грошей...

— Чорт! — розсердився Дудка. — Без тебе знаю, що нема...

— Нічого, дістану! — раптом, щось надумавши, тихіше додав він. — А коли...

Але не докінчив. В казармі загупали чи-їсь ноги і світло стало побільшуватись. Ми всі разом полягали як слід і Дудка навіть захропів. То був дежурний унтер, нелюблений всею ротою за підлизування до ротного. Наче на злість він поставив свою лампу біля нашого заводу на столі, сам сів поруч неї і очевидячки не думав хутко сходити. Я таки й не дочекався сього, — не помітив, як заснув під скрип стола, який хилитався від унтерового пацання ногами.

Умиваючись рано я раптом почув біля себе:

— Добродію студент!

Я хутко озирнув ся. Біля мене стояв Дудка і дивився на мене холодним і сьміливим поглядом.

— Я хочу вас щось просити.

Я зразу догадався, про що буде розмова, але не виказав того і поспішив одійти з ним в куток.

— Я і Кравчук хочемо тікати з салдатів — почав він не дивлячись на мене і з таким видом, який мені говорив, що як я тільки хочимось виявлю свою неготовність слухати його, він покине говорити і зненавидить мене.

— Хочемо бути дезентирами... Ми не маємо одежі і грошей. Позичте нам, ми вам пришлемо.

— Коли й куди ви хочете тікати? — також холодно спитав я, а в серці аж тріпотіла радість.

— Чим швидче, тим краще, а куди, не знаємо.

— А вас же зараз проловлять. Маєте які паспорти?

— Паспорти? — злякано глянув на мене Дудка і зараз же сумно додав.

— Нема. Переловлять... Значить, не можна!

— А Кравчука скрізь пізнають — додав іще я, мов любуючись зарані тим задоволенням, яке повинно пробити сей зимний холод на лиці яке мені все більше і більше подобалось

— Високий чорт! — сумно згодився він.

— Але тоб ще так, сяк, а от паспортів нема. Тай не своїх треба, але фальшивих... Чужих!

— А так.

— Ну, то я вам їх сьогодні достану — не втерпів я й певно так же радісно засьміявся, як радісно співало у мене в грудях.

— Справді? — подивився він на мене і сам радісно-соромливо засьміявся. Холод зник і він уже тепло став слухати мене. Я моментально продумав усе і зараз же побіг до Фельдфебеля заявити, що я хочу після обіду іти в город.

— А в караул? — хрипнув він мені на відповідь.

— Який караул?

— Весь ваш „звод“ назначений сьогодні в Ворожбитів Яр у головний караул. Всі молоді підуть.

Мене взяла страшенна злість.

Я не піду! Мені треба в город! — кинув я і хотів вже йти, але він мене зараз же спинив:

— Чекайте !.. Вам на довго?

— Години на три, на чотирі...

— Хм... І мені-б треба... Тютюну купити. Але грошей нема, то й не посилаю все одно... Тоді-б разом і мені купили-б...

— Скільки-ж вам? — зрадів я, бачучи, куди йде.

— Та хотілось разом купити з хунт, щоб не...

— Добре. Я вам „позичу“! Значить, можна?

— Можна, можна!.. Тільки щоб ротний не побачив.

— Ага! От спасибі вам. Я верну вам... А піти можна буде.

Тихенько вибравшись через задній двір, я, плутаючись у полах своєї шинелі, майже побіг прямо на заїзд, де завше можна дістати поганеньку пару конячок із допотопним візком і однолітком сивим, або рижим Жидом фурманом. Такий знайшов ся. Як із салдата Жидок запрохав із мене до заводів і назад всього два рублі“. Я не торгував ся і ми поїхали „зо всіх сил“, як він мені пообіцяв. Певно, що ми сі чотири верстві їхали рівно годину. Але я її й не помітив. В моїй розпаленій голові миготіли різні пляни. Ви, розуміється, вже догадуєтесь, що я їхав до нашого Стовбенка. Мій приїзд

зробив справжній ефект на заводському дворі. (Мені потім Стовбенко казав, що робітники думали вже, що наїхали жандарми робити труси). Але я, не звертаючи уваги на здивовані обличчя робітників, попрохав їх покликати мені „мастера Стовбенка“. На щастє він був на сьому заводі сьогодні (він же буває і в німецькому ще) і хвилини через десять вів мене в свою „нову комірчину“, як називає свою гарненьку кімнатку недалеко заводу і якої я ще не бачив. Розумієть ся спершу, був незадоволений таким „неконспіративним“ поводженням моїм, що і сказав мені зараз же з своїм серйозним видом, як тільки щільно зачинив двері і запер їх на ключ. Але, вислухавши мене, з тим же серйозним видом попрохав вибачення, потім поскуб заміслено свою гарну, чорну бороду; потім радісно засьміяв ся, потім знов замислив ся і нарешті підійшов до каналу і став одсовувати її від стіни.

— То для чого? — спитав я.

Він нічого не одповів і став водять рукою по стінї. Я зацікавив ся і підійшов. В той же мент рука його щось налапала і зупинилась.

— Прошу! — показав він мені головою до підлоги. Я глянув і здивував ся: з під механічно піднятої дошки в підлозі на мене дивились цілі пачки революційних брошур, часописий, якихось паперів і навіть лежав у самому куточку один револьвер. Полюбовавшись моїм здивованням, він зараз же знов серйозно похмурился і став копатись у паперах.

— Є! — раптом весело скрикнув він і хутко підійшов до стола, несучи в руках якісь зшитки і папери.

— Я бояв ся вже, що нема... Думав, що... Є!

То була ціла пачка паспортів різних клас людей, починаючи з урядовців і кінчаючи звичайним селянином.

— Але стійте! — вмить ударив він себе по лобі і подивив ся на мене. — Що ж ми хочемо робити? Де-ж вони переодягати муть ся?... Куди ж.. Вони коли хотять тікати?

— Чим швидче, тим краще.

— От бачите! Де-ж я їм зараз ухоплю одежі? Тай як так тікати, не проложивши наперед дороги?.. Ви знаєте що?

— Що?

Він замислив ся, потім стрепенув ся і почав:

— Хай вони тікають через три дні... Сьогодні що? Понеділок? Вівторок, середа... Хай тікають у п'ятницю! Ні! краще в суботу! Хай значить у суботу. Зараз я вам не дам нічого ні паспортів, ні одежі. В суботу хай ідуть прямо сюди. Хай ідуть у вечері. Розкажіть їм як іти до мене... Не забудьте, що третій домок від початку заводських воріт.. Ви й самі не знаєте... З улиці хай постукають три рази у перше вікно.. Не забудьте третій домок, одноповерховий, перше вікно з улиці... Вони коли були тут?

— Один був...

— Правда, другої-ж дороги нема до заводу... Так у суботу... Тоді вже буде все і паспорти і одежа і коні до залізниці.. От тільки дайте мені зараз адреси ваших товаришів у К., щоб їх зараз же прийняли і зустріли. Я через те сам беру, що може вони не ввійдуть у суботу через що небудь, а ви не знати мете,

який день назначить у К., щоб вийшли зустрітити їх... А ви вже од себе зараз же напишіть!.. Я тут беру на себе, а ви там. А так не можна. Так ми їх тільки в дисциплінарний батальон засадимо і більше нічого... А молодці салдатики! — вмить знов вирвалось у його весело і зі сьміхом. А в мене аж дух захоплювало від чогось дужого і радісного. Згодившись із ним у всьому, я весело попрощався з ним, і сів знов до свого Жидка.

Через півтора години, я вже малював сей плян Дудці, сховавшись із ним за повішені шинелі. Він також згодився і тільки сумно додав, що „ще так довго ждати“. Але зараз же весело засьміявся і дуже подібно до голосу і навіть до самого лица Статуї передражнив:

— Вгїкли?? З воєнної служби??

Я невпинно зареготався, але, здається, більше реготався тому широкому чуттю, що розпирало мені груди, ніж самому передражнюванню. А Дудка дурів весь день. Навіть Кравчукове лице стало веселіще і засьвітилось чимось спокійним, рішучим і ясним.

В сьому настрою ми і в караул виступили, в сьому-ж настрою і до Ворожбитового Яру прийшли; але тут він змінив ся зразу. Треба вам сказати, що ми вийшли з казарми о п'ятій годині. На дворі був уже майже вечір. З навислих, темних хмар падав рідкими каплями дощ, мов просочуючись крізь рідке сито і дув холодний, пронизуватий вітер. Коли-ж ми підійшли до Яру, то було вже зовсім темно і дощ лив, мов сито зразу прорвалось, не витримавши всеї водяної ваги. Певно, що наші шинелі стали, як квачі і до того важкі,

що, здавалось, на тебе навісили лантух із піском. Всі були злі і кожний сердито мовчав, иноді тільки з московською лайкою випускаючи крізь зуби прокляття на адресу вінтовки. Аж ось і Ворожбитів Яр. Страшним, диким чимось повіяло на нас із його. Уявіть собі глибоку долину, наче пекольну велитенську яму, покриту віковими дубами, глуху і круту. Темно і таємничо-грізно дивить ся вона на вас і мов хоче щось сказати сим сумним завиванням вітра, скрипом дубів та безупинним ляпанням дощу по вітах. Ви ще стоїте біля неї, а вже відчуваєте, як важко стискуєть ся ваше серце від думки, що ви маєте через годину, або дві стояти десь далеко на самому дні її самотно біля сірих, також страшних, довгих і рівних, як домовина, амбарів із глухо забитими вікнами і широкими дверима. А тут іще нагадуєть ся, що в сьому Яру один салдатик збожеволів на варті, другий застрілив ся, третій повісив ся. Правда, то є тільки одно таке місце, другі варти не такі, але досить одної свідомости, що можеш і ти збожеволіти, щоб зігнати всякий рожевий настрій. І тільки тепер я зрозумів, чого старі салдати з такою цікавістю розпитували, кого назначено на шосту варту; тільки тепер я зрозумів те співчуте, з яким вони дивились на Кравчука, якого ротний навмисне сам туди назначив. Я сьміяв ся в казармі над тими, що казали, ніби біля шостої варти „щось“ ходить, ніби плаче, ніби скажено регоче; але тепер, ще й не бачивши того приємного куточка, я вже почував холодне неприємне щемління. І тепер я тільки зрозумів, для чого мене назначено „підвартовим“ до шостої і восьмої варти, длячого я маю хо-

дити від одної варти до другої з рушницею на плечі і одним видом своїм хоч на хвилину розважати вартових. Тоді я сьміяв ся зі свого обовязку, але тепер не знав, що краще, чи стояти на місці, чи лазити по сій дикій, страшній дуброві.

Змінивши і випровадивши до дому старих вартових, ми послали першу зміну і стали грітись біля маленької печі у величезній, брудній вартівні. Балачок ніхто не розпочинав, кождий щось думав про себе, повертаючи руки проти огню і задумливо дивлячись у червоне уголля. В вартівні також було сумно. Високі пошарпані, голі стіни з широкими і довгими норами з одного боку і з вузьенькою лавою з другого, ніби ховались десь у височині і нагадували якісь руїни. Маленька побита лямпочка скуппо кидала невеличке коло круг себе і часами чогось починала миготіти і хлипати. Тоді всі починали лаятись і возитись біля неї, але вона не звертала ніякої уваги ні на лайку, ні на возіння, а коли хотіла собі, тоді й переставала миготіти. Се ще більше сердило.

Настала й наша черга. В сій черзі були: Кравчук, Дудка, один завше брудний і сонний салдатик, один „молодий“, знов один „старий“ і я. На чолі з „розводящим“ ефрейтором ми об одинацятій годині вийшли з караулки і стали якоюсь мокрою, вузькою і слизькою стежкою спускатись у Яр. Змінили п'яту варту, третю, першу, поставили на восьмій Дудку і спустились до шостої. Нарешті ефрейтор забрав підвартового і вартового з шостої і ми zostались самі. Коли ми ходили купою, коли раді старі вартові весело гомоніли, я не почував нічого, крім цікавості до сього Яру, але

коли ми zostались тільки в двох біля довгої, мов безкрайої стіни амбару, мені стало прямо таки страшно. Ви можете собі сьміятись, але я, не соромлячись, знов кажу, що мені стало страшно. Уявіть собі невеличку лисину серед похмурих, товстих дерев; довгий, суворий, таємничо-мовчазний амбар, серед якого, здається, в темноті повинні ходити якісь замучені салдацькі постаті; хмарне, чорне небо; дикий, скажений вітер десь у горі, який залітає якимись нерівними клубками до нас у яму і крутить і кидає в тебе сухими віттями, дощ рівний, одноманітний, що шумом своїм мов додає суму; скрип дубів, який не важко собі уявити за скреготання мерців; і нарешті надокучливі думи про салдатиків, які тутже на сьому-ж місці „чогось“ божеволіли, стрілялись, вішались. Страшне, прокляте місце, і страшні й прокляті ті люди, які посилають иньших людей на моральну і фізичну смерть для того, щоб берегти засоби смерті для иньших людей!

Що почував Кравчук, я не міг дізнатись, але бачив, що він поставив рушницю до стіни і сів собі в будці. Я постояв трохи і пішов до восьмої варті, до Дудки. Прокляте ходіне! Я падав, з'їждав кудись у ями, видряпував ся, губив рушницю і нарешті збив ся зі стежки і заблудив ся. „От так краще!“ промовив я, памятаю, голосно, безнадійно сїдаючи на якийсь пенёк і не знаючи, що робити далі. І раптом недалеко себе почув:

— Хто йде?

— Я, я! — радісно схопив ся я, узнавши голос Дудки, і хутко підійшов до його.

— А я думав, що наш капітан крадеться ся — промовив він, і я почув, як у його

злегка дріжав голос. — Він же у нас любить піймати на варті сонним, або на якомусь не-порядку... От і тепер прибіжить... Побачите!.. Нну! — додав він із ненавистю і стукнув рушницею по землі. Потім трохи помовчав і другим тоном уже кинув:

— А страшно! (московська лайка). В могилі мабуть веселіще!.. Ну, знаєте, ви краще одійдіть! — раптом спохватився він. — Нам же не можна говорити між собою. Ви тільки повинні підходити і зараз одходити... Мені що? Все одно через тиждень... (він озирнувся і навіть не договорив). А вам погано буде... Може де чорт статуїський і сидить уже, слухає! — тихіше додав він.

Я одійшов. Мені не хотілось сходити у ту страшну, холодну яму. Тут було все таки не так гидко. Тут було якось ясніше — і лисина була ширша і небо ближче і амбара не було, а тільки невеличкий льох. Але сходити треба було. Я пильно слідкуючи за стежкою, яку можна було розпізнавати по тому, що на ній було болото і вода, тихо став пробиратись між деревами. Часами я зупинявся і переводячи дух, озирався. Тоді ставало ще сумніше. Тоді вже вся увага моя переходила на якісь таємничо-дикі згуки, що лунали по ямі; на вітер, що десь щось трошив; на якісь білі то широкі то вузькі постаті, що ніби виглядали з-за дерев. По тілі переходило холодне, нервово дріжане. Сидячи десь на мягкому кріслі у тепленькій кімнаті при тихому сьвітлі лампи, вам певно сьмішним здається мій тодішній настрій. Але хотів би я подивитись, як би ви засьміялись тут. Чи не приймали-б і ви плями залежалого снігу за постаті, чи не під-

нялись би і в вас нерви під сю дику музику виття, свисту, шуму, тріску. Чи не миготіли-б і у вас думки безнадійні і сумні. За себе скажу, що я тоді вже не дивувався, що тут і божеволіли і стрілялись і вішались.

Я вже був недалеко від шостої варти, коли раптом почув в переді себе чийось ходу.

— Хто йде? — гукнув я з якоюсь полегкістю у грудях, радіючи живому чоловікові. „А може се Статуя?“ — зараз же пролетіла мені думка, але, памятаю, навіть і він тоді був більше бажаний мені, ніж ся самота.

— Капітан третьої роти суздальського полку! — почув ся таки Статуїв голос. — А ти хто? Підвартовий?

— Я.

— „Так точно“ треба відповідати.

Я не міг не засьміятись і не сказати йому, навіть не бачучи його:

— Рад старатись, ваше високоблагородіє!

— Ходи сюди! — строго гукнув він звідкись. Мені було страшенно чогось сьмішно.

— „Нікак“ не бачу вас, ваше високоблагородіє!.. Ходіть ви сюди!

Справді щось зашльопало по переді і хвилину через дві передо мною засірів сам капітан у своїй сивій шинелі.

— Ти-ж що се собі гадаєш? — грізно вимовив він до мене, зупиняючись кроків на двоє. — З ким се ти жартуєш?

Мені хотілось все таки сьміятись.

— Капітан — сьміючись, памятаю, тремтячим сьміхом, промовив я. — Не забувайте, що ми не в казармі, а в лісі. А друге, памятайте, що я дуже до вас прихильний. Радив би вам іти краще ловити Кравчука „в непо-

рядках“, що ви, здається, й хотіли робити. А балачок на самоті з дикими людьми я не люблю водити. Говорю се вам, не жартуючи! Чуєте?

Коли я договорював останні слова, я, памятаю, вже тремтів від сказаної злости. Не можу ручатись, що як би він іще сказав хоч слово, чи я здержав би свої нерви, чи ні. Але я вже не звертав уваги ні на вітер, ні на ліс, я бачив тільки сіру його спину, яку так хотілось шпигнути сею рушницею, що надала вже мені плече. Каюсь у сих кровожадних бажаннях, але тоді я серйозно боровся з ними. Не знаю, чи він угадував се, чи ні, але мені здавалось, що він де кілька разів озирався.

Так ми вийшли до шостої варті. Понад стіною амбару було сіро і не чорніло ніякої постаті.

— Прошу тут постояти — підождавши мене, тихо кинув капітан і пішов, крадучись, вперед. Розуміється, я зараз же почав кашляти, голосно одплівуючись, сякаючись і всіма можливими природними способами бажючи упередити Кравчука. Капітан, я бачив, де кілька разів зупинявся, потім знов сунув понад стіною. Кравчук не з'являвся. Тоді я схопив свою рушницю і рішуче пішов за капітаном, навмисне ступаючи в калюжі і стукаючи рушницею по амбарі. Хутко я вже був кроків на п'ять від капітана, який не озирався на мене, але йшов уже не крадучись. Тим часом Кравчука все таки не було. Аж ось і будка. Капітан підійшов до неї, озирнувшись, взяв щось біля стіни і мовчки підійшовши до мене, тикнув Кравчукову рушницю. Я маши-

нально взяв її. Потім капітан знов вернув ся й заглянув у будку.

— Ага! Ось де він! — зачув я його іронічний голос.

Вартує... Кравчук!

В будці було тихо. Я підійшов і зупинившись проти неї кроків на п'ять, зазирнув у середину, але крім чогось чорного великого нічого не міг розглядіти.

— Молить ся, мерзавець! — саркастично-злісно кинув капітан і зараз же голосніше додав: Кравчук!.. Кому я говорю? (московська лайка).

Я підійшов іще ближче, а капітан, озирнувшись на мене, вмить трохи всунув ся в будку і став тягти звідти Кравчука, примовляючи:

— Мер...р...за...вець... То... так... вар...туеш!.. (московська лайка).

Зачулось важке сопіння, потім якесь шопотіння і нарешті за капітаном висунулась зігнута велитенська постать, перед якою тут капітан іще більше здавав ся хлопчиком. Вилізши Кравчук вирівняв ся і нам виразно стало чути його шопотіння:

— „Від лукавого, від лукавого... ізбави мя... Душа моя скорбить... Дух в пучину ада повержен...“

— Кравчук!.. — заревів капітан. — Сьмієш ся з мене? Вінтовка де твоя?!

— „Помилуй, помилуй, помилуй!.. Слава, слава, слава...“

— Меррза-а-авець захрипів капітан, і я, здригнувшись, побачив, як рука його засіріла в повітрі і з ляском ударилась у щось. Але потім я вже всього виразно не памятаю, яко-

юсь бурею, дикою й несамовитою пронесло ся все. Спершу зачув ся густий, повний задержуваної, але зразу вибухлої злости, рев; потім сіра постать чогось піднялась у повітрі, майнула з свистом ногами і крикнувши якомсь без міри дико „йях!“ вдарилась з гуком і кряком об землю. Потім велитенська постать нахилилась і знов капітанова постать майнула у повітрі і знов вдарилась об землю; потім зачув ся кровожадний, рев, потім щось із тріском загупало по чомусь мягкому, потім знов капітан злетів у повітрі і знов чвякнувши гепнув об мокру землю. По мені ходив мороз. А вітер і дощ, мов радіючи, аж крутились, аж танцювали на полянї. Хмари сунули десь далеко в високості й ніби тікали від нас. Щось вило і тріщало за амбаром. Памятаю, що я несвідомо стояв і тремтячи, говорив весь час одну фразу: „Кравчук, що ви робите, Кравчук що ви робите“. Але як Кравчук, так і я сам і не чули і не розуміли її, хоч і чули. Нарешті мені пролетіла виразна думка, що треба бігти чогось до Дудки; я не знав, але памятаю добре, що весь час біг стежкою, спотикав ся, бив ся всім тілом об дуби і міцно тримаючи обидві рушницї, шепотїв: „Господи! До Дудки! Господи! До Дудки!“ Як я не заблудив, як утрапив, не знаю, але правду кажуть, що божевільні краще поводять ся в дрібницях ніж здорові люди. А я нормальним себе не почував тоді. Як я передавав Дудцї, не памятаю і не можу пригадати, але очевидячки, він і з тих окремих безв'язних, иноді зовсім дурних, пустих моїх фраз зрозумів усе, бо зараз же

кинув свою рушницю, скинув кенді*) і пустився бігти туди, щось говорячи до мене. Не знаю, що він говорив, але я знав, що се так чогось і треба, щоб він так говорив до мене і біг туди. Я також пустився за ним. Він де кілька разів зупинився, щось говорив до мене, я щось відповідав і ми знов бігли. І по малу я став ніби прокидатись. Спершу я виразно згадав, як майнули ноги, навіть згадалось, як звякнула капітанова шабля, потім в ухах у мене ясно згадав ся рев і гупання, потім я ясно згадав нахилену над капітаном Кравчукову постать і навіть самого себе з рушницями в руках.

Але поки тільки й того, що я міг виразно згадати, — з'орієнтуватись, звязати хаос думок і почувань збентежений мій мозок не здаден був тієї хвилини. Я навіть і тепер не памятаю, як ми добігли, що говорив Дудка, Кравчук і сам я, (бо й я говорив щось), памятаю тільки добре, що я з холодом якимсь дивився на сиву постать капітана, що якимсь клубком лежала перед будкою. І вже коли Дудка почав тягти сю постать за ноги кудись від будки, я памятаю, закричав:

— Що ви робите? Хай лежить!

Дудка спинився і промовив:

— А справді... Ну-да, хай лежить.

— Хай лежить! — по інерції додав

Кравчук.

З того менту я вже памятаю, що почав трохи розуміти Дудку. Він говорив дуже гладко й ніби занадто спокійно, як мені тоді зда-

*) Скіряні, великі кальші.

валося. (Тепер я певен, що то мені тільки здавалось через те, що мої думки занадто хутко пролітали). Я навіть почав дивуватись, як мені самому не прийшло в голову, що їм уже не можливо більше вертатись до казарми і що треба зараз же тікати, неодмінно тікати. Памятаю, що я навіть став шукати паперу й олівця, щоб писати записку до Стовбенка. Розуміється, я нічого не найшов, а хоч би й найшов, то не написав би нічого. Се й Дудка знав, бо як пригадується мені, скидав тим часом із Кравчука кенді і шарпав його на всі боки, примовляючи:

— Та буде!... Потім думатимеш!.. Плюнь, говорю!..

Потім звернув ся до мене і промовив:

— Ви-ж зараз в караулку не йдїть... Погуляйте... десь у лісі (додав він для чогось)... А ми йдемо... Кравчук! Ходім!..

Памятаю, що мені кинулось щось деревляне і ніби чуже у всіх рухах і в постаті Кравчука.

Потім ми, здається, обнялись, і навіть пригадується, як Дудчин ніс холодно тикав ся по моїй гарячій щоці і як колола Кравчукова борода, коли він по наказу Дудки схилив ся і придавив мене своїми обіймами. Потім ми всі разом побігли, — я по середині, Дудка по переду, а Кравчук по заду. Бігли аж до восьмої варті. Там Дудка спинив ся, вхопив Кравчука за рукав і прошепотівши до мене, що їм тут треба звертати, потягнув за собою Кравчука і я zostав ся сам. Я притулив обидві рушницї міцніше до мокрої шинелі і почав „гуляти“, твердо памятаючи, що треба неодмінно спершу гуляти“, (і неодмінно чогось десь у лісі, а не

„там“), потім іти в караулку. Але я не пам'ятаю, скільки й де я гуляв... Мені на другий день уже оповідали „салдатики“, що я прийшов у караулю і рівно, спокійно став оповідати про все. Вони спершу думали, що я „або випив, вибачайте, або од страху“, але придивившись ближче до моїх очей і всього обличчя, мусіли повірити й бігти на шосту варту. Я сидів також рівно й спокійно, поки вони не внесли капітана в караулку. Зобачивши його, я ніби підвів ся, промовив: „Ну, бачите“ і зараз ліг на нари і заснув. Я, кажу, нічого сього не пам'ятаю.

Прокинув ся, розумієть ся, під арештом в знайомому мені карцері. Як мене несли із Ворожбитового Яру, не пам'ятаю. Цілий день до мене не підпускали нікого, крім полковника, який аж двічі приходив розпитувати. Певна річ, що я оповідав обидва рази, що не чув і не бачив, як усе вийшло, а тільки тоді побачив тіло капітана, коли з восьмої варті прийшов на шосту і мало не наткнувся на його. І обидва рази я бояв ся, що може говорив у караулці друге, але він нічого не говорив проти, і я заспокоював ся. Тепер я вже довідав ся, що я говорив якусь нісенітницю в караулці, з якої вартіві тільки й розібрали „зовсім мертвий лежить“ і ще щось про ноги, що „десь літали чогось“. Мучили мене з тиждень: тягали в канцелярії, робили „очні ставки“ з вартовими, розпитували й мало не обвинувачували, що то я вбив капітана. Але певно мусіли випустити і вернути в казарму. Я

тільки одного весь час бояв ся: побачити одного дня на допиті пійманих Кравчука і Дудку. Се мене мучило в карцері. „Те“ вже одійшло і навіть мені іноді здавалось трохи дивним, чого я так тоді надзвичайно зденервував ся. Яж уже й раніще почував такий приблизно кінець, мені-ж уже й раніще здавалось, що колись щось подібне до сього мусить вийти.

Коли я прийшов в казарму, капітана вже поховали з пишною церемонією й я його не міг побачити. Але салдатики оповідали про його щось надзвичайно страшно.

— Одне око вискочило... говорив мені з жахом Шабатуров. — Друге витекло... Казав адютант, що Кравчук видавив йому пальцем, як держав мабуть за голову. Ноги поламані... груди побиті і звернені щелепи!.. Аж голова крутилась дивлячись на його... А Макуха, дак аж зблював!.. — шепочучи додав він.

Я холодів що разу, як хтось щось говорив, ніби там десь когось піймали і вже ведуть; з радістю не міг усе таки не бачити, як блідли й иньші салдацькі лиця. Але коли вже минуло два тижні, коли я нарешті дістав зашифрованого листа з К., я зітхнув легко і прямо таки мучив ся, що не міг заспокоїти деяких салдатиків, які за сі два тижні зденервувались сям чеканням до краю.

— Хай би вже привели! — говорив мені з мукою Макуха. — Та не мучили... Ідоли!... Душогуби!

А Шабатуров уже перестав співати зо всіма молитви і стоїть, не хрестячись. Бідні хороші мої! Не дивуйтесь сьому сентименталізму, але мені їх так жаль і з такою мукою я люблю їх, що аж страшно робить ся подумати, що з них зроблять за три-чотири роки.

Тепер у нас уже є другий капітан: молодий білявий і, здається, дурень надзвичайний. Поводиться ся однако досить добре і обережно. Фельдфебель його, здається, засідлає. Життя мало-помалу вирівнюється, але буря, що пролетіла над казармою, ще довго хвилюватиме сей мертвий, проклятий ставок.

Недавно дістав з К. другого листа. Ось він:

„Доручення виконані. К. і Д. (Кравчук і Дудка) уже роблять на заводі і, здається, заспокоїлись. Кравчук тільки дуже серйозний і якийсь суворий. Дудка сьміється. Читають „літературу“ з запалом. Дудка вже покинув мальованство і захопив ся до краю соціалізмом. Кравчук ще хитається, але довго й багато думає. З його буде герой-робітник. Хутко пошлемо його в село „проповідати“. Тут він не такий корисний, як там. Тай самого його тільки туди тягне. Він навіває якусь могучу віру в себе. Щиро вітають вас і бажають, щоб ви скоріще виходили до загальної праці. С. передайте, щоб скоріще прислав те, що обіцяв. До побачення.

Р. С. Чи не можете ви прислати до нас ще з роту Кравчуків, або хоч і Дудок? Дайте нам тисячу таких „проповідників“, як каже Кравчук, і ми прийдемо визволяти вас зо всім іще сонним, але вже могучим народом“.

В. Деде.

Антрепренер Гаркун-Задунайський.

I.

Занесла мене лихая година в невеличкий повітовий город N. Був літній погожий ранок, коли я пересідав із вагона на драбинчастий візок до дядька, що мав довести мене до N.

Сонце тільки-тільки виглядало з за якогось ліска, що темнів по краєвиду тоненькою смужкою і роса ще не встигла розійти ся туманом по зеленому полю! Проймало трохи холодком, але від його був так здорово й легко, що можна було забути не тільки про холод, але й про те потрусювання, яким почав діяти все більш та більш драбинчастий візок. Хиба тільки тоді, як турсоне десь на вибоїні так, що голова дядькова нахилить ся аж до хвоста миршавенької кобиличини, завважиш й почувеш увесь смак такої їзди. Але дядько очевидячки не поспішавсь, а більше їхав то підтюпцем, то ходюю — то й милуватись можна було без перешкоди.

Вільно й широко розлягались зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високії гори, і далеко далеко сягало око вподовж ланів та невеличких гайків, що зеленими вершечками виглядали з ярин та балок.

Після душного, тісного города найбільш захоплювала ся широта краєвиду, після поро-ху і диму особливо милували око зелені хліби та шпориш, що поріс край дороги; а сила того чистого, запашного повітря неначе лила у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію.

Все минуле десь ховалось в якомусь тумані і будучність ласкаво і привітно всьміхалась, як всьміхав ся мій візник до високих і пишних хлібів. Думка за думкою легко спливали. Думки були про те здебільшого, як приїду я в Н., заїду в „гостиницу Малороссію“, знайду там добродія Гаркуна-Задунайського, антрепренера української трупи, зійду ся з ним і... якось то воно буде. Ставала на очи навіть і та „гостинниця“. Маленький мабуть будиночок, чистенький, гарненький: коло його садочок, квітки, метелики і таке иньше; маленька кімнатка старосвітського ладу з деревляним ліжком і ситцьовими завісками на вікнах; сусіди, сусідки; тихо, любо і затишно. Спадав на думку і сам Гаркун-Задунайський, але думка сього образу якось не могла схопить виразно. Не знаю вже через що то, чи через те, що мій мозок був на той час такий легковажний, чи вже просто через те, що звичайно образ не простої персони важко уявити собі, — одним словом, я тільки міг схопить одно: вважаючи на гучне прізвище сього добродія, се повинен бути чоловік не аби-який і артист славний. І думки порх-

нули в другий бік. То заносили вони мене на сцену N—ського театру, де я, не маючи ніякої иньшої роботи в чужому місті, гадав добувати собі хліб; то ставали серед трупи, яка повинна була мені стати і товариством, і родиною; то знов в „гостиницу Малороссію“, де як мені казано, живе сам Гаркун-Задунайський, то знов до трупи і знов до її антрепренера.

А візок усе торохтів, зсовуючи з під мене соломку на спину дядькові, що сидів уже на самому краєчку воза, спустивши ноги на голоблі. Сонечко підняло ся вже вище, зігнало росу і стало ніби й припикати, зганяючи, як і росу, бадьорість й нагадуючи, що можнаб і скоріще їхать.

— А що, чи далеко ще до N.? — наважив ся я натякнути дядькові.

Він очевидячки з охотою, ніби тільки сього й чекаючи, зараз же повернув ся до мене, і з уст, з синіх очей, навіть із рудої, кучерявої бороди його так і полилась на мене привітність і щирість:

— До N.?... Хм. Та як вам сказати?.. Та верстов мабуть, буде з... десять... А може й усіх дванайцять... Ось минем сей лісок, то, мабуть, буде десять... А то кажуть, що й всіх вісім... А я так думаю, що й восьми не буде... Верстов з шість як буде, то й буде...

Треба пам'ятати, що далина чи близина у селянина залежать від того, чи він ходить, чи він їздить. Як ходить, то неодмінно буде одно місце від другого далі верстов на п'ять, а як їздить, то ближче. Маючи се на увазі, я взяв середне між шістьма і десятьма і вирахував, що до N. вісім верстов.

— Ну... а як N. — хороший город?

— N.?

Дядько хльоснув конячинку батогом і усьміхнув ся!

— Хто його зна... Чи хороший?.. Господь його сьвятий знає... Город, як город... Ну, що там? Є собор, базар... Та от побачите самі!...

„Хм... Трохи невиразно“ — подумав я.

— Ну, а театр там бачили? Грають там у театрі? Були коли небудь у театрі?

— Театр?...

Дядько хотів одповісти, але кобилячина, певно заслухавшись нашої розмови, узяла тай стала собі, злегка помахуючи поскубаним хвостом.

— О! — здивував ся дядько; хоча, правду казати, час би йому було вже й звикнуть до сього. — Ти диви! Н-но! Ач!.. Чи не капосна тварюка? А-н-но!

Кобилячина рушила. Дядько ще трохи почекав губами, пошарпав віжками і знов повернув ся до мене.

— Театр, кажете? Ні, театру не бачив... Не знаю.. Що не знаю, то не скажу... Грають, кажете? Не чув, не чув...

— І про Гаркуна-Задунайського не чули?

— А то-ж хто? Рідняк ваш який, чи як?

— Ні... так собі...

Я змовк. Дядько ще посидів трохи боком, привітно всьміхаючись очима і повернув ся нарешті до кобилячини.

Години через півтори ми ви'їзжали в бажаний N.

— А се вже і N. — привітно повернув до мене свою руду бороду дядько. — Отто со-

бор... о... А то пошта... о... А он за тим червоним магазином живуть батюшка, отець Софроній... Сильно строгі батюшка, — як побачать...

На сьому слові йому прийшло ся змовкнуть, бо ми виїхали на бурковану улицу.

— Так отсе N.! — думав я і повертав ся на всі боки, не вважаючи навіть і на те, що під боком у мене стало колоти від „мостової“.

Ми були саме на пляцу. Тут уже я побачив на власні очі і собор і базар і навіть будинок „сильно строгого“ о. Софронія. Пляц був порожній, мертвий, тільки із боків його стояли ряди крамниць із чимось червоним на дверях, зі стільчиком коло входу і з неодмінною калюжою біля кожної, повною черепків, лушпайок та сьміття. За крамницями йшли рундучки з насінням, перцем, бубликами; далі якісь порожні стойки, а ще далі починала ся вже улица. На заляпаному, обшарпаному будиночкові, що стояв під залізним червоним дахом на розі улиці, висїла вивіска з написом: „И здесь любопытно выпить и закусьте Кышлыхцы, И розкурка табаку“.

Що там було таки справді „любопытно“, про се я ані трохи й не сумнівав ся, але що повинні були значить останні слова, то як я не сушив собі голови, не міг нічого путнього вигадать і вже аж дядько вивів мене з непевности.

— Та то кислиці! — повернув ся він до мене, коли я його запитав про „кышлыхцы“.

— Кислиці?

Ну-да! Бо Жид, знаєте... От у його замісь „кислиці“ та „кышлыхцы“. По жидів-

ськи, значить, написано... Кислиці... Ну-да, бо там таки є кислиці. Колись, як не було ще монополюки, так після горілки раз-у-раз кислицями закусовали... Н-но! А диви!.. Та куди, куди? Тирру!

Слухняна конячина зараз же як прикипіла.

— Що таке? — спитав ся я.

— Та вам же до „Малоросіи“? — зстрибуючи, кинув він і почав витягати мого чемодана. Я подивив ся на „Малоросію“. То була друга половина тої „любопытной“ пивної. Над дверима рундука, на яких біля клямки чорніла масна пляма од рук, висіла вивіска, що проказувала: „Номера для приезжающихъ Малороссія“. Стіни сеї „Малоросіи“ були облуплені, сірі; віконниці похилились у різні боки; четверо вікон, що дивились своїми зеленими од часу шибками на улицю, наганяли якийсь сум і нудьгу. Чого її названо „Малороссією“ і що в неї було „малоросійського“, невідомо. Хіба через те, що хазяїном її був Жид і на двайцять хат навкруги не було ні одного „малоросса“.

Поторгавши за клямку, мій візник напнув плечем і двері з шумом одскочили з заціпки. Перед нами встала дивна картина. Серед чорного брудного невеличкого коридорчика в найрізнійших позах лежало де-кільки великих і малих Жидків. Ноги одного були під самим носом у другого, третій уткнув ся четвертому в живіт головою і сягав коліном у спину п'ятому; носи мішали ся з пальцями, руки з ногами; брудні подушки, аж блискучі від сала, що назбиралось за немалий мабуть час, лежали десь аж біля порога. Повітря... Дядько мій

тільки крутнув носом, плюнув і уперше за весь час сердито закричав:

— А ну, ви! Гей... Розляглись... Уставай!

Жидки тільки похрапували.

— Е-е-е... — ставляючи до долу чемодан, рішуче протягнув він. — Що я довго з вами тут буду... Уставай! — і таки не жартуючи штовхнув ногою якусь спину. З під якоїсь ноги вмить визволилась голова в пуху і в пірях на чорному волоссі і здивовано подивилась на нас маленькими, чорненькими оченятками.

— Ну? — прикрикнув дядько — чого вилупив очі? Вставай!

— Вус? — хрипнула голова і викашлялась. — Што таке?

— У вас номера єсть? — вмішав ся я.

Голова подивилась на мене і вмить весь сон збіг із неї, як тінь від сонця. Зскочив, натягнув на себе якесь дрантя і зараз же почав шарпати за якусь руку, чи ногу, примовляючи:

— Лейзер! Лейзер! Ну? Штель шуін! Ну? Гіхер!

Щось заворушилось і з під рядна, що ним укривалась уся кумпанія, з'явилась невеличка голова з запухлим носом і очима і кліпаючи на світ, почала, сопучи, підійматись.

— Ну, Гіхер!... Покажи їм номер! Вам самий луччий! Покажи їм самий луччий номер! Гіхер! Вот он вам січас покажет номер Вам і з абедом і з чай?... Ми вам дешево дадім абед... Гіхер, Лейзер!.. Поведи їх в самий луччий номер... Вот он вам січас поведет в номер... Только там тіпер спить моя жена, так она січас вийдють з тудова... Ви будете довольни... Гіхер, Лейзер...

Лейзер на силу встав і чухаючись почав одягатись. Ми, терпляче чекаючи роздивлялись

тим часом на його. Се був маленький, чорненький Жидок у брудній, аж рябій від блох, сорочці і з лицем так густо засіяним ластовинням, що здавалось, що і там блохи зоставили свої сліди.

— Вот їм номер... Покажи їм самий луччий номер. Гіхер!

Лейзер, чухаючись і позіхаючи, повів нас. Номерів було усього три і як раз „самий луччий“ був зайнятий родиною хазяїна. Знов прийшлося чекати. Нарешті двері одчинились, Лейзер ввійшов туди і звідтіля почала висипати родина. Спершу вийшла „балабусте“, себто господиня, потім троє хлопчиків, дві дівчинки, одне на руках і одне в колісці; за ними з'явила ся перина, за периною, виглядаючи зпід неї, дівка, за дівкою волочились якісь рядна, якесь дрантя і... такі гострі, уціплені пахощі, яких мені з роду не доводилось чути.

Мій дядько тільки промовив:

— Ну-ну!

Зайшли ми. Господи! Ні! Нема, мабуть, на світі ніде такого пера, щоб змогло намалювати той „самий луччий“ номер. Не було та не буде, мабуть, ніколи такого хіміка, що проаналізував би те повітря. Я зі свого боку берусь тільки сказати, що воно було не степове, хоча й пахтіла там і цибуля і часник і тараня, навіть живі якісь комахи, що поважно повзли по стіні у куточки. То було щось надзвичайне. А обстановка?.. Праворуч — залізне ліжко, що, здавалось, ще пахтіло тілом господарки і численного потомства її; просто — покривлений стіл, на якому валялись лушпайки від цибулі і тарані; подекуди декільки на пів цілих стільців; лампа з жовтою нафтою;

і безліч патретів по стїнах із суворими жидівськими обличчями. На вікнах руді подрані завіски.

— І скільки за сей... за сей — номер?
— повернув ся я до Лейзера.

— Один руб.

— Не меньше?

— Хе! — усьміхнув ся він, ніби жалкуючи, ніби навіть соромлячись за мене. — Такой номер? Дешевлѣе вы не найдѣте нигдѣ! У насъ завсегда ночуе здѣсь Гаврилянскый батюшка. У насъ усѣ благородныи гости зупыняются... Даже студенты булы... Это самый первый номеръ весь N. Это не какой нибудь себѣ сарай...

— А Гаркун-Задунайскый тут у вас?

— Гарк-у-нѣ? — перепитав він якось хутко і пильно подивив ся на мене. — Вы до ево имѣете какое-сь дѣло?

— Нѣтъ... так... А что такое?

— Ничево... Я думавъ... Нѣтъ, ничего... Да, онѣ бувъ у насъ... Теперь онѣ на другую квартира... Этѣ! это такой человекѣ! — вмигъ з призиством махнув він рукою і одійшовши розчинив вікно. Потягло свіжим повітрям, повіяв приємно вітерець і пух закрутив ся по хатї.

— Гаркунѣ, он такой человекѣ! — зараз же знов повернув ся він до мене. — Если вы имѣете зъ нему какое-сь дѣло, такѣ вы заберить напередѣ у ёго деньги... О! И тогда онѣ будетѣ — ша! А если онѣ вынுவатый вамѣ шось, такѣ онѣ вамѣ не отдасть никогда. Это просто халамидникѣ, а не актёрѣ! Какой онѣ актёрѣ-орѣ? Актёры усѣ — благородныи люди, а онѣ шарлатанѣ какой-сь... Мы ему выгнали зъ нашей гостинницы, такѣ онѣ завѣзѣ наши

10 рублей и годи! Босякъ и больше ничево!
— Оттакої! — подумав я і замовк. І
більше про антрепренера і режисера „руско-
малорусской труппи“ вже не мав охоти роз-
питувать.

II.

Поснавши трохи, я сїв біля вікна, розду-
муючи, як і де знайти тут яку небудь роботу.
Вмить почув я легке стукання в двері. Дивно
менї стало. Який біс міг до мене йти в сьому
городї та ще і в таку ранню добу.

— Ввійдіть! — гукнув я, дивуючись. —
Певно Лейзер з самоваром — згадав я і за-
спокоїв ся.

Коли-ж ні! В дверях з'явилась якась по-
стать, що ніяк не могла навіть нагадувати
Лейзера. В синій, суковній чамарці, таких же
штанах у чоботи, з сивою шапкою в одній ру-
ці (то серед пекучого літа!) і якоюсь ломакою
в другій, постать ся нагадувала швидче яко-
гось гайдамаку, а ніж маленького смирного
Жидка.

— Удивляєтесь? — гукнула постать так,
ніби я сидів від неї гін на двоє принаймні. —
И, конечно, поражаетесь?

Я таки справді і здивував ся і „по-
разив ся“.

— Позвольте отрекомендоваться: Гаркунъ-
Задунайський, антрепренер і режиссеръ русско-
малорусской мѣстной труппы. Очень пріятно!

Шарпнувши ногою, він схопив мою руку і шарпнув нею так, ніби хотів запевнитись, чи міцно вона прироблена до мого бідного тіла. Я тільки скривився з болю і щось, не памятаю вже що, пробурмотів і собі.

— Позвольте? — шарпнув він до себе стільця і широко розсівшись на йому, промовив:

— Фу! Припекаеть сьогодні! Абсолютно жарко будеть! Фу!

Я сидів мов прибитий такою несподіванкою. „Откуда мнѣ сіе?“ — думав я здивовано, дивлячись як добродій Гаркун втирався червоною хусткою з якимись пташками на кінцях і оглядав моє пристановище метким і сміливим поглядом.

— Нно... позвольте... — опам'ятався я нарешті. — Какъ же вы... Откуда же вы узнали, что я... приѣхалъ... То... есть... я просто не понимаю. Откуда вы меня знаете?

— Я? — загорлав він знову і зареготався так, як, мабуть, ніхто й ніколи тут не реготався, скільки памятали себе суворі Жиди на патретах. Але зараз же зробився поважним і навіть зітхнувши, сумно додав:

— НМ. знаете, такое болото, гдѣ лишній... какъ бы вамъ сказать, лишній голосъ въ этомъ концертѣ, э... э... слышенъ сейчасъ же... Д-да!

Певна річ, я був дуже вдячний йому за те, що він і мене прилучив до сього шановного концерту, але акустика сього болота була мені все таки мало з'ясована.

— Такъ! — одповів я. — Но... какъ же все таки... только что приѣхалъ, нигдѣ не былъ, никого не знаю...

— О, это пустяки! — заспокоїв він мене. — Абсолютно достаточно, если вы меня спросили у Лейзера... Я къ вашимъ услугамъ и душой, и тѣломъ... и... и всѣмъ тѣломъ своимъ.

І знов чогось зареготав ся. Проти волі задивившись на його великі, жовті зуби, я переніс погляд на лице і став роздивлятись його. Воно було кругле, скрізь виголене і страшенно червоне; здавалось, добродій Гаркун колись дуже чогось розсердив ся, почервонів, та так і застиг на віки червоний. Над виголоною верхньою губою стремів гострий, орлиний ніс і разом із великими, круглими і безцвітними очима, нагадував якусь птицю.

— Ну-сь! — вмить повернув ся він до мене з таким виразом, що, мов, жарти жартами, а діло ділом. — Какъ же думаете здѣсь устроить ся? Вы... надолго сюда?.. Да постоит: що-ж се я, ви ж малорос, українець?

Я з сим згодив ся.

— Ах, щоб же нас! Так будем же розмовляти по своєму!..

Я й на се пристав. Він зрадів, ніби найшов те, що давно вже шукав і почав засипать мене питаннями. Але, не слухаючи мене, перебивав, перескакував із одного на друге, переводив розмову на себе, скаржив ся, хвалив ся, словом розмова аж кипіла у нас, чи то пак у його. Говорив він із надзвичайним авторітетом, вживав мало не за кожним словом „абсолютно“ і весь час мав вигляд людини, що на своїх плечах носить таку вагу обовязків, яку не кожний витримать може.

— Ви візьміть хоч би таке: — говорив він з запалом. — Єсть у нас репертуар

пес, пес передових; так сказати е... е... з... ну, з направлєнїем... Ви їх хочете поставити, хочете, так сказати, познакомити е... е... з ними общество. І не можна!.. Абсолютно не можна!!

Він розставив руки і визвірівшись на мене своїми круглими банькатыми очима, так і застиг на хвилину. Я задивившись на його, закліпав очима і не знав, що йому на се сказати.

— А через що? — вмить одкинув ся він назад, очевидячки зовсім і не цікавлячись моєю одповіддю, — через що? Цензура, скажете? Хо! Ін-ди-фе рентизм! Он-що, о! Ін-ди-фе рен-тизм!!

Він смаковито вимовив се слово, подивив ся на мене і знов заговорив:

— Ви думаете, я для грошей? Ви думаете, вони мені потрібні? Так званй „презрѣнный мегаллъ“? Клянусь вам (він підняв до гори руку, зробив нею в повітрі якийсь рух і знов поклав у кишеню): нехай мені дають мільони, розумієте: міл-лі-о-ни! щоб тільки я покинув сцену, я скажу тільки їм: „Господа! вы меня не знаете! Вы не знаете Гаркуна Задунайскаго“! І більш нічого! (Цєвно, він гадав, що мільони йому будуть давати великороси, бо по їхньому й одповів так гордо). Сцена — се абсолютно все! Гроші...

Зневага його до грошей очевидячки була така велика, що він навіть не хотїв і говорити про них. Він тільки стиснув плечима, закинув ногу і почав утиратись хусткою. Я згадав розмову з Лейзером і цілком повірив йому.

— Знаєте що! — скрикнув він вмить із великою щиростю й отвертістю, — вступайте

до мене..., до нас в товариство! Га?

Я, не криюсь, трохи перелякав ся сеї несподіванки.

— Будем грать, служити е... е... іскуству... е... е...

— Дуже дякую — пробурмотів я, — але я як раз теж маю роботу, я повинен...

— Ет! плюньте ви на неї! перебив він мене. — Що може зрівняти ся з тим, як вийдеш на сцену: очи горять, серце е... е... бзть ся, публлка, аплодисменти... А тут ще музика... тром-тром-тром!

Хоча картина була справді досить кольоритна, але я ще хотів подумать.

— І, главное, дивіть ся: — він навіть устав і широко розіпнявши ноги, став загинать пальці, до речі сказати, зашкарублі і зовсім не артистичні. — Ви тільки будете грать! Тільки! Се — раз!

Він загнув мізинець і подивив ся на його.

— Далі: ви не знаєте ніякого реквізиту. Абсолютно! Се — два.

Біля мізинця ліг сусід його з чорненькою смужкою на кінці нігтя.

— О... Реквізиту ніякого... То вже моя нещасна доля така! — гірко усміхнув ся він, — що я повинен і за реквізитом дивити ся, і афіши, і музику, і білети, і на сцені, і по за сценою, і хор, і... Ви не знаєте, як се все... тяжко! І, ви думаете, на багато більше я маю від иньших артистів? На багато? Ех!

Він махнув рукою з загнутим мізинцем і сів на стілець, очевидно забувши вже, з чого почав.

— Грали ми в одному городі, — задумливо і дивлячись кудись у куток, заговорив він тихо і трагічно. — Сбор... 500 чистих!... Публики?... Тисячі!... Грали... Ну, як вам сказати?... Грали всі... нічого. Я, знаєте, підібрав тоді трупку — первий сорт. Вона тепер тут... У мене вже... е... е... абсолютно око на се... „м'яте“. Подививсь, обдививсь, — раз, два, сказав, два: ступай в право, ступай в ліво. Абсолютно!... Д-да! Підібралась трупка античная просто, зігрались усі... Іде песа. Вірите? У Кропивницького рідко так ішла (як ще йшла так коли небудь)! Се — не хвастаючись. Абсолютно! Побачите!.. Публика аж перериваєть ся: Гаркуна, Гаркуна, Задунайського!! Аж театр от так... (Він похитавсь усім тілом у право і в ліво). Що ж ви думаєте? Трупа уся недовольна! Розумієте: не-до-воль-на! А чого? Визивають мене, а не їх! Та при чому я тут? Абсолютно при чому? Треба грати і будуть визивать. Не партач! А то просто соромно дивить ся на їх, партачать абсолютно, як... е... е... лошади... Як би не я... провал би абсолютни... Вивіз все таки... за то-ж... Ех! Ні, знаєте, гірко і боляче! Душу надриваєш, абсолютно на одних своїх плечах вивозиш усю трупу і... Ех!

Він знов махнув рухою і картинно замислив ся. Ніс його виразно красував ся на брудному фоні стіни, очі мутно дивились кудись під стілець, чамарка розхрісталась і звідтіль цікаво виглядала брудна ситцюва сорочка. В хаті затихло, тільки за стіною якийсь потомок суворих Жидів на патретах жалібно і одноманітно благав:

— Ма-о-о-ме, їх віль ессен! Мо-о-о-ме, їх віль би-и-лке!

— Тяжке... положеніє артиста, — не міняючи пози, якось дуже драматично, аж шепочучи, заговорив знов Гаркун. Він мученик, він... е... е... він страдалець... Він абсолютно... страдалець! Ви загляньте до його в душу, загляньте!.. Там... одна мука... Абсолютно!..

Він на хвилину змовк, але зараз же підвів голову і гордо й натхненно додав:

— Але він і... сьвятий! Він сьвятий! Він не індиферентно дивить ся, як працює бідний народ, так сказати, пролетарій. Він страдає. Вірте мені, я сам ізстрадав ся. В сій груді (він вдарив себе в груді так, що там аж загудуло) страданій много! Я... плакав! Сьмішно? Да?... Сьмійтесь! — гірко, але й гордо хитнув він головою, не вважаючи на те, що я навіть і не посьміхнув ся, — з нас сьміють ся усі. Се — наша доля... Індиферентизм — от нам плата за страдання! Д-да! Муч ся, муч ся, артист! Ти несеш хрест великий!..

Він устав і заходив по кімнаті, а поли його чамарки так і маяли за ним що разу, обдаючи мене якимись „артистичними“ пахощами, якими за своє довге пробування на плечах артиста протхнулась чамарка. Я почував себе ніяково перед сим безмірним стражданням і соромив ся за свій індиферентизм.

— Сьогодні ми граєм, — почав він знов і зупинив ся передо мною, — пєса розіграна... Сбор... не менш двухсот, а то й трьохсот чистих. Не менше! Абсолютно!

— Невже? — здивував ся я. — Такий маленький городок; здаєть ся, й на сотню не назбирало ся-б...

— Правда? — живо підхопив він. — А от же!.. І мусить пропадати... Нема суфлера, — сумно додав він.

— Як? Та в кожній же трупі...

— Бсть суфлер? гірко перебив він мене. — Може скажете, в кожній порядній трупі? (Він саркастично підкреслив „порядний“). Не бійтесь, *моя* то вже трупа порядна... Да!.. Но... наш суфлер zostав ся в тім городі, де ми грали недавно, й повинен приїхать, ще вчора повинен був тут бути. І нема. Приносять учора почталіон телеграму: „Играйте безъ меня, заболѣлъ“. Ви бачите в сьому рок, судьбу, прокляту, злостную судьбу? Га? Ви бачите тут насьмішку рока? —

Признаюсь, я, крім його вилуплених, мудрих очей, виголених губ і червоного носа, нічого не бачив.

Тепер пропадає все... І время і праця... і... сбор... Афіши надруковані, за театр заплачено, білети продані... О!

Він з безмірною розпущею ухопив себе за чуба, та так і застиг на хвилину. То була дуже трагічна поза!

— Ні! — вмить енергічно зірвав він руку і заходив по кімнаті. — Я найду! Я... Ін-диферентизм мене побачить... О, ні! Не на такого попав! Я жив і страдав! Я найду. Я ще оббігаю весь город, а найду. Найду і наплюю в саму морду нотаріюсу. Сскотина, меррзавець! Любитель нещасний, абсолютная бездарность! Ще й собі туди-ж... Хе! Давай йому перші ролі, так він суфлера дасть, свого паршивого писарчука. Йому перші ролі... Ха, ха, ха, ха.

Він саркастично зареготав ся сухим, робленим сьміхом, яким сьміють ся актори на драматичних ролях, убиваючи свою любовницю.

— Нотаріюсу, куриному перу, доручить песу?! Ха-ха-ха! Ні! Він іще не зна Гаркуна-Задунайського, ничтожність паршива! Гаркун Задунайський ще має очі! Я найду суфлера і без його. На сьвітї много чесних душ! Я вам предлагаю бути у мене... у нас суфлером! — раптом зупинив ся він проти мене і милостиво протягнув менї руку. А очі дивились суворо, мов хотїли сказати: „Гляди! може й ти такий, як нотаріус!“

І я таки почув, що я справді такий, як нотаріус, хіба що не мав охоти й перших роль брати.

— Одказуєтесь? похмуро, не опускаючи своєї руки, промовив Гаркун. — Не хочете.

— Ні, не те... — промимрив я, не знаючи, чим би тут одбрехатись. — А, бачите, у мене робота... і дуже спішна робота... Я би з великою охотою...

— Значить, пропадай все: і збір і розходи і... афіши...

Він опустил свою руку і одвернув голову на бік, безнадійно дивлячись у вікно. Ми трохи помовчали. В коридорі було теж тихо, тільки з на двору доносив ся іноді жалібний плач ненажерливого потомка патретів.

— А роботу ви не можете оставить поки? — тихо кинув Гаркун, і в голосї його зачулось щось жалісне і справді сумне. — Виручіть нас... Тут же недовго: прийшли, прочитали... Тай читать що там: раз два й все... Абсолютно... Нам тільки пози та жести... та щоб звикнуть

хоч трохи до суфлера... Ну, і в вечері ще на спектакль... Пожалуста... Га? А ми може вам і в роботі вашій допомогли би... Пожалуста...

— Ні... то робота не така... Ви не зможете. їй Богу, не знаю, що робити...

— Ну, я вас умолю... Пожалуста!

Він навіть схопив мого гудзика і почав невідомо для чого крутить його на всі боки. Я глянув на гудзика, на пальці, з яких один був з понівеченим вігтем, і мені чогось жаль його стало.

— І недовго-ж... часа три-чотири загубите... А як не можна в роботі, то якось так... Їй Богу... Сидимо тепер без копійки грошей... Їсти нема що... Ви-ж самі знаєте, яке жите актора... — криво всміхнувся він і випустив гудзика.

Я згодився.

— Ну, от! ну, от і спасибі! — радісно зговорив він. — Часа три не більш... Репетиція... Тепер котра година?... У вас часи є? Мої, знаєте, витягнув хтось у дорозі... Така жалість! Часи, я вам скажу, роскош... Мені вмісті з золотим перстнем подарували в тому городі, де тепер суфлер... Великоліпніе часи... А перстень, аж горить, дають, знаєте, сто десять рублів... но навіщо продавати?... Подарок, так сказати... Я вам покажу, прямо поразитесь...

— Тепер без чверти десять...

— Ага!.. Ну, добре! Так у дванайцять я вас прошу бути у театрі... Тільки прошу не спізнятись... У нас, знаєте, акуратно...

Я пообіцяв, але на всякий випадок упередив, що може хвилини на десять, п'ятнацять спізнюсь, маючи на увазі, що ніде ще ні одна

репетиція не починалась рівно хвилина в хвилину. Але він не дав мені навіть договорить.

— О, ні! — гордо усміхнувся він. — Превратное понятіє про мою трупу. Абсолютно! Ви, значить, моєї трупи ще не знаєте... Ні, я вас уже прошу прийти рівно в 12. У мене сього нема! Сказано в 12 ночі, всі будуть в 12 ночі, сказано в ранці в 6 будуть в 6. Ні, се у мене поставлено не так... Перве се дисципліна... Абсолютно! Ні, я вас жду в 12 рівно!

По сьому мені лишалося подивуватися йому й обіцяти прийти рівно в 12. Він іще трохи посидів, розказав, як знайти театр, кудю вийти, кудю пройти, застібнув чамарку і став прощатися. Подаючи в останнє руку, він ще раз і навіть строго нагадав мені „рівно 12!“ і поважно вийшов із кімнати, як виходять звичайно на сцені королі за куліси.

III.

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер й пішов одшукувати театр. Пройшов, як наказано мені було, базар, де поважно і пристойно ходили парами повбірані Жиди (тоді були як раз якісь їх сьвята), звернув у якийсь глухий переулочок, де крім дерев, лопухів та кропив по під глухими тинами нічого не видно було, й вийшов на ту улицу, де повинен був бути театр. Вийшов, глянув просто, глянув назад і нічого похожего на театр не побачив. Звичайні чистенькі, біленькі хатки у садочках, широка зелена улица зі стеж-

кою під одним боком, подекуди стрункі, високі тополі, тай годі. А будинка, що мав бути театром — не було.

— Чи не помилив ся я? — подумав я, але, перевіривши себе, мусів таки признати, що се таки та улица.

— Дивно! — стиснув я плечима і не знаючи, що робити далі, став посеред улиці. А на ній хоч би одна жива людина, — неначе вимерло все. Постояв я, постояв та вже хотів вернути назад, коли се з одного двору, біля якого стояла крамничка під залізною покрівлею, вийшла червона жіноча постать, за нею двох мужчин у сіренькому й жовтенькому і оглядаючи один одного зі всіх боків, пішли просто на мене. Я зрозумів, що то Жидки йшли на пляц „у праходке“. Почекавши, поки вони порівняють ся зі мною, я звернув ся до них і спитав, де грає трупа Гаркуна-Задунайського.

— Теа-а-атр? — перепитав мене сіренький Жидок. — Вамъ на прыставленія хатить ся пасматрѣть?

Я сказав, що мені тільки треба знати, де театр.

— Что значить „на прыставленія пасматрѣть!“ — вмить видивилась на його червона жидівочка. (На голові у неї був іще солом'яний капелюшок із зеленою, великою птицею). — Тибѣ спрашувають, дѣ театръ, такъ ты скажи. Что значить „пасматрѣ-ѣ-ть“!.. Вотъ вы пайдить прамо до этому большое дерево... Вотъ...

— Тамъ будить выиска сапожникъ... Такъ вы... — перебив її сіренький, але мусів замовкнути, бо Жидівочка зараз же з призирством зупинила його:

— Что значыть „вывиска!“ Какъ онѣ найдутъ вывиска, если они не знаютъ, какъ студова ити?. Такъ вы идите прямо. А если вы павидите большое дерево, такъ вы станьте... Тамъ вы павидите афише... Такъ вы зайдёте у фортке ѣ пайдёте упяты прямо... У садъ бѹдуть теа-а-тръ...

— Тольки тамъ тинерь ничево нѣ-ѣ-тъ... — знов умішав ся сїренький, але знов зупинив ся.

— Что значыть „ничево нѣтъ?“ — Какое тибѣ дѣло? Имъ нужно театръ, такъ онѣ ему шукають! Ты сибѣ идёшь, и онѣ сибѣ идутъ, такъ они тибѣ не спрашуютъ, куда ты идёшь... Такъ вы идите прямо и больше ничево... До свиданія!

Мовчазний жовтенький і цікавий сїренький ще раз окинули мене цікавими поглядами і рушили за нею.

Я подякував ѣ пішов. Найшов „большое дерево“, вивіску шевця і... афішу. На ній стояло:

„19 — Городъ N. Съ дозволенія начальства — 02 г.

Сего N мѣсяца N числа въ зданіи театра Г-на А. Цыбельмана по Херсонской улицѣ товариществомъ русско-малорусскихъ артистовъ подъ управленіемъ режиссера и антрепренера В. А. Гаркуна-Задунайскаго при благосклонномъ участіи знаменитой артистки императорскихъ театровъ А. Галиной (сї два прїзвища великими літерами) представлено будетъ:

I.

Люте сердце
або-ж

чотири смерті разом.

Драма на 4 дії Сьогобережного.

II.

Она одна.

Водевиль въ 1 д. соч. Мансфельда.

Далі „участвуюція лица“, „цѣны мѣстамъ со включеніємъ благотворительнаго сбора“, „начало *ровно* въ 8½ ч. вечера“ і знов великими літерами: „антрепренеръ и режиссеръ В. А. Гаркунъ-Задунайскій.

Переконавшись, що театр таки існує, я зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано, у сад і пішов по стежці, що ховалась за кущами бузку. Пройшов бузок, проминув якийсь загін із деревляною повіткою, продер ся іще крізь якісь кущі і... опинив ся в кінці сада.

— Ну, а деж все таки театр? — запитав я в повітря. Одповіддю мені було цввірінкання горобців та скрекіт коників у густій, злегка пожовклій траві. Садок кінчив ся ровом, за яким починалась чужа левада з городом і подвірєм. Я ще постояв трохи, послухав коників і вернув ся назад.

— О! а я вас шукаю! — вмить наче виріс із за загону, повз який я проходив, Гаркун-Задунайський і злегка торкнувся до шапки.

— Що се, „обозрѣвали окрестности?“

— Еге-ж, — одмовив я, — шукав театру, та щось не найшов?

— Театр? — крикнув здивованю Гаркун — та ви-ж коло його стоїте? Осе-ж театр!

От тут то вже я здивував ся: той загін, що я минув так байдуже, і та деревляна повітка і були театром.

— Так отсе він?

— А ви ж гадали де?.. Трохи не... той... не ізящний... — повів він навколо театральною рукою. — Ну, та не в формі діло... Форма, по мойому, абсолютно — ніщо!.. Главное, іскуство... Хоча... А скільки, ви думаєте, тут може бути збору? — вмить хитро подивився він на мене. — Скільки по вашому, а-ну?

— Не знаю, — промовив я — треба в середині подивитись.

— Добре! Гайда в середину!

Через хвилину ввійшли ми в середину. Чи бачили ви коли загін серед поля для худоби? Як бачили, то приставте до сього загону ще... повітку не повітку, а так якесь чорт зна що з поганеньких, старих дощок, запніть чорт зна що з переду старим полатаним брезентом, і ви будете мати перед очима Н-ський театр. Тільки й різниці між загonom і „партером“ буде того, що в загоні не може бути набитих на стовпчики шаршавих дощок, а тут їх було рядів із п'ятнадцять. Перед повіткою, чи то пак — перед сценою, було щось подібне до великого корита, де теж були понабивані стільчики. То — місце для музиків. Я порахував ряди, накинув їм ціну і промовив:

— Рублів з... 70?

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаркун. — От вам і неізящний театр! Ха-ха-ха! А двіста карбованців не хочете? Га?

Я не посьмів не повірити йому, але-ж... щось не вірилось. Він се запримітив.

— Не вірите? — скрикнув він. — Думаєте, шарж? Утрівка?.. Побачите самі... Я в один свій бенефіс узяв тут 227 руб. 36 копійок!.. Тут же багаті буржуа, поміщики наїжджають...

Тут треба тільки уміючи ставить спектаклі... Ну, а мене... в сьому вже... не учить, — додав він із такою усьмішкою, яка так вам і говорила, що про се „абсолютно“ навіть і говорити не варто, та..

— Тай чого би й їхав сюди, як би зборів не було — здивовано підняв він плечі до гори. — Дурак я хіба, чи що?.. Театр? Форма? Гірунда!.. Хоча... Тут куліси, знаєте, хороші... Та, куліски славні... Не великі, не на шикарному полотні, но... намальовані порядочно... Абсолютно хороші! Вид, знаєте, такий симпатичний... пробуджуєть ся, знаєте, чувство... е... е... як би вам сказати, е... е... затишка, чи що... Миленькі куліски.. Ог побачите!

— Так... — промовив я. — А де-ж ваші артисти... Здаєть ся, уже... — подивив ся я на годинника — трохи більше 12. Вже чверть на першу.

— Невже? — здивував ся він. — Хм... Що ж се їх нема? Може де в саду?.. Гонта!.. Галя!.. Залізник!..

Але, не дивлячись на те, що здаєть ся, й справдешні Гонта й Залізник, як би тут лежали, мертві із труни посхоплювались би від сього голосного гукання, ніхто не озивавсь і не показувавсь.

А я вже „абсолютно“ не дивував ся. Я покійно присів на одно з „креселъ“ першого ряду і зібрав ся чекати. Зараз же заспокоїв ся і Гаркун. Підсівши до мене, він почав спершу оповідати історію повітки, чи то пак театру, як спершу вона призначалась для складу лантухів із зерном, як він, Гаркун, потративши силу енергії, одвоював її у хазяїна-Жида, того самого шевця, що його вивіска

красувалась на воротах, як він заходивсь біля „партеру“ і в три дні утворив його, як потім став грати, виховувати суспільство (не обійшлося, розуміється, без „індиферентизму“). Потім перескочив на себе і з дружною щирістю ввів мене в своє минуле, — велике й славне...

Так минав час.

— А ваших все таки нема, — захопився якимось я вставити, покористувавшись тим, що йому треба було висякатись. — Вже хутко й перша...

— Та ну?! Се щось не... той.. не певне! — скрикнув він і схопився з місця. — Щось сталося!.. Знаєте що? Посидьте ви тут, а я побіжу, покличу... Тут недалеко... Десять хвилин...

Він хутко повернувся і вибіг із „партеру“. Я зістався серед загону сам. Пройшло п'ять хвилин, пройшло десять, пройшло вже й п'ятнадцять, а я все сидів самотою. В загоні було тихо й вохкувато від холоду, що раз у раз тут стояв від гнилястих берестів, що ніби в обіймах тримали і загін і повітку. На вишнях, що зазирали із садка через тин „партера“, гуділи горобці і іноді цікаво злітали на „кресла“, і підскакуючи бочком, скося подивились на мене.

Вмить десь із того боку, де счез Гаркун, почувся тихий дзвін балабайки і ледви чутний спів. Грало на голос „Камаринського мужика“. Потім стихло й хвилини через дві знов задзвеніло біля самого загону і зачулась навіть пісня:

Чай пила, булки їла,
Позабила з ким сиділа,
Чай пила з сухарями,
Домів пішла з фонарями...

— Ухха-уха-ха!

Хвіртку мов вихром розчинило, і в загін, танцюючи, ускочив добродій в чоботях, з „гармоникою“, в картатому піджаці і брилі на бакпр. Сам був високий, білявий, безусий, у руках балабайка з червоною стяжкою. За ним усунулась і друга постать, коротенька, присадкувата в вузких, стальового кольору штанях. Сі штани були страшенно вузкі і крім того одягнуті за чоботи, так що халяви аж випиналися з під них, і ноги вище колін були тонші, ніж на литках. В обох під піджаками були однакові червоні сорочки з однаковими навіть поясами. У першого на вузкій та довгій голові капелюх, у другого на короткій і круглій картуз.

Побачивши мене, вони раптом змовкли і чогось засьміялись.

— Давай, брат, закурить! — повернув ся високий до короткого. — Щоб, значить ся, дома не журились.

— Закурить, так закурить...

Очевидячки їм обом було ніяково і сю ніяковість хотіли заховати і від мене і від себе під робленою розвязністю.

— В тебе „Ласточка?“ Давай, давай „Ласточки!“

Запалили „Ласточки“ й одійшли трохи в куток, іноді кидаючи на мене цікаві погляди. Я чекав, що буде далі. Вони посідали на тинок, що огорожував музиків від публіки й тихо загомоніли, про себе. Іноді долітали до мене слова: „роль, Гаркун, реквізит“. Я почав догадуватись, що се були артисти.

Чи не Гонта се з Залізняком? подумав я. Але не вспів одповісти собі, бо за кущами зачулись якісь голоси, а далі навіть можна

було розібрати і розмову. Один голос був дуже виразний, гучний — то був голос Гаркунів, другий може й ще гучніший, але тонкий і виходив, очевидно, з жіночого горла.

— Скажите, пожалуста! Пхи! — дзвенів жіночий. — Какая аккуратность! Съ какихъ это поръ?.. Удивительно!

— Не удивительно, а нужно являть ся во-время. Я тебѣ еще вчера говорилъ, что на базаръ нужно раньше ходить...

— Ну, такъ и ходи, какого-жъ ты чорта не ходишь? Скажите, пожалуста! я ему должна вставать въ 4 часа и бѣжать на базаръ... Извольте видѣть, мода какая!

— Не мода, а...

— Ахъ, замолчи ты, ради Создателя, пока я тебя не отчистила, какъ послѣднюю скотину! Что это въ самомъ дѣлѣ!

По сій мові в хвіртку ввійшла дуже худа, дуже щупла, дуже білява молодичка в якійсь мантильці на плечах, білій косинці на голові і з книжкою в руці.

— Аккуратность начали заводить! — саркастично усміхаючись, підійшла вона до добродіїв і протягнула їм руку. Поздоровившись, кинула на мене поглядом і щось зараз же тихо спитала у Залізняка і Гонти (бо то, певно, вони були). Ті стиснули плечима.

— Ви знайомі? — похмуро кинув Гаркун і повів рукою на мене й на пані.

Я встав і ми перезнайомились. То була „артистка императорскихъ театровъ А. Галина“ і жінка Гаркуна-Задунайського, а добродії, як я і гадав, високий — Гонти, а короткий — Залізняк.

— Ну, а Петренків і доси нема? — ні до кого не звертаючись пробурмотав Гаркун.

— І за ними бігти? Тай ви тоже, господа... — повернув ся він сухо до Гонта й Залізняка. — Сказано в 12, а приходите в час... Се...

Залізняк трошки витягнув ся й винувато нахилив свою круглу голову, а Гонта навпаки, підняв і весело одповів:

— Та хіба-ж се первий раз, Василій Александрович. Раз у раз же так!

— Багато ви розумієте! — одрубав Василій Александрович і одвернув ся. Гонта висунув йому язика і крутнувся на одній нозі до Залізняка.

— На сцену! — скомандував Гаркун.

Гонта і Залізняк перелізли через „оркестр“, підняли брезент і сховались у повітці. Через якийсь час щось дуже заторохкотіло в середині, заскрипіло, і брезент почав холітатись, мов від вітру великого. „Завіса“ піднялась. Перед моїми очима з'явив ся малюнок... сказати би лісу, дак то не ліс був, тина... так і не тин. Було щось мені невідоме.

— А що? — зараз же звернув ся до мене Гаркун — гарненькі куліски? Маленькі правда... Але-ж не можна було зробити більші... Цілу неділю красив сам... Се — ліс. Бачите, он там з лівого боку ніби даже десь е... е... лужайка така. А там — он... Перспектива удачно вийшла!.. Куліси, знаєте, се — один із е... е... факторів... е... е... артистичної життя. Абсолютно!

Він іще посмакував трохи й закликав мене на сцену. Тут я ближче придивив ся до „ліса“ і справді мусів згодитись, що то був ліс. Були і дерева і кущі і навіть листя. І зроблено було

таки не погано. На рямах заввишки в чоловіка напято було полотно і з одного боку намальовано хату, а з другого ліс. Ліс був зроблений так: по середині рями рівненько й чепурно зроблено сажою широку смугу, се — стовбур; з боків ішли теж рівненькі й чистенькі тоньші смужки, то — гіля; по гілях націплено кругленькі, як яблука, листя, штук до десяти на кожній. Рями приставлялись одна до одної щільно й рівно, тільки з двох боків лишались проходи для героїв драм і комедій. І виходив справжній ліс. Акуратно було зроблено.

— А, нарешті то! — почув я гучний голос Гаркунів і повернув ся. В той саме час з за „лісу“ виходив якийсь добродій в чорній одежі і сам чорнявий і як би не дуже худий, то й дуже-б гарний. За ним з'явила ся струнка, жіноча постать, одягнена в темну сукню і з ружником на голові, що гарно облягав її смугляве, гарненьке личко з великими, ніби здивованими очима. Вони мовчки зо всіма поздоровкались, не минаючи й мене і зараз же стали на бік.

— А за вами, господа, може карету посилають? — кинув їм Гаркун, перегортаючи книжку, що взяв у Галіної.

Петренки, не розуміючи, подивились на його.

— Сказано в 12 на репетицію, а ви коли приходите?..

— Та раз у раз же ми так збираєм ся! — промовив Петренко дивуючись.

— Молчать! — вмить чогось скипів Гаркун. — Я режисер і приказую вам не спізнатся більше... Абсолютне свинство!.. Ставайте на місця.. Пожалуста! — звернув ся він до

мене і-ткнув пальцем у першу дію „Люте серце, або-ж чотири смерті разом“.

Репетиція почалась. Гаркун був справдешнім режисером. Він кричав, лаяв ся, бундючив ся, викривляв ся і весь час коверзував Петренками, як сам хотів. То не туди стала вона, то не в ту щоку поцілував він. Петренки покірливо робили, як хотів він, і іноді перекидались сумними поглядами.

— Ну, от! ну, от! — кричав Гаркун, підбігаючи до Петренка. — Хіба-ж так хто сердить ся? Ви розумієте, що так же не можна сердить ся?!.. Насупте брови... Ще!.. Ще!.. Стуліть губи...

— Та мені-ж говорити треба, як же я стулю губи?

— Пожалуста, не розказуйте! Коли треба говорить, вони самі розтулять ся... Ну... Тепер... Зробіть вигляд грозний...

Петренко стулив губи, насупив брови і „зробив вигляд грозний“. Вийшло, ніби він зібрав ся заплакати.

— Ну, так... Тепер далі... Тільки станьте до рампи ближче... І ви, і ви... — злегка штовхнув Гаркун Петренкову, — полжіть йому руку на плече... Ну, й дивіть ся на його. Приятно, приятно дивіть ся... Сьмійтесь до його... Більше... Ну, далі...

Тут увійшли ще дві пані і нашвидку хитнувши всім головою, стали з боку. Гаркун тільки суворо подивив ся на них.

— Залізняк! Що ви все руками тикаєте, як говорите? — причепив ся він до Гонтиного приятеля. — Ви-ж не дратву просовуєте в чоботи? Коли ви вже забудете свою мастерськую?.. Абсолютно глупий народ!

Залізнак ніяково всміхнув ся і міцно склав руки на животі.

— Ну, от! він їх на живіт!.. Ну, положім, нехай так... Держіть, дёржіть так.. Та веселей смотріть... Підніміть голову... Та громче говоріть, бо вас і не почують... Ну, повторіть вашу фразу...

— Та годі вам уже сварить ся! — крикнув Залізнак із ролі і махнув рукою. Але, злякавшись, зараз же склав її знов на живіт і подививсь на Гаркуна.

— Більше інтонації треба... — сказав Гаркун. — Ну, далі.

Тільки до Гонта та до Галіної не міг причепитись. Гонта очевидячки був „талант“. Він поводив ся вільно й розвязно. Коли кінчилась його роля, він брав у руки балабайку і підморгуючи двом паням, що несміливо усміхалась до його і скося подивлялись на Гаркуна, тихо дзвенів на неї. Талант же його мабуть виявляв ся в тому, що він за одним духом викрикував свою ролю, котру знав, як отченаш, і умів добре „реготатись“. Гаркунови дуже подобалось, як Гонта починав тарабанити свої „місця“, не зупиняючись ні на один мент, хоча треба додати, сам він дуже погано знав свою роль. Але він на се не вважав.

— Я таки ніколи й не учу ролі, — говорив він. — Суфлер, вдохновене, от і все... Старий, опитний артист ніколи не учить... Іскуство така штука, що... е... е...

Тут він зупиняв ся, жував трохи губами і накидав ся на кого небудь. Так таки я й не довідав ся, яка така „штука“ іскуство. А шкода, тай не мала!

Почала ся пята дія.

— Ну, тепер ви вже пожалуста тільки репліку мені, тільки репліку... — звернув ся до мене Гаркун, — тут такі місця, що без суфлера треба...

Він грізно нахмурился і став серед сцени. Здавалось, от-от стіни не витримають сього погляду, завалять ся і помнуть так гарно намальований ліс.

— Ну? — скомандував він мені.

Я подав йому репліку він сказав її... але далі у нас не поїхало.

— Далі, далі що-ж ви?

— Та вам-же тільки репліку...

— Ах, пожалуста давайте! Що ви, хочете все настроєне моє прогнать?!

Я злякав ся сього й почав йому прямо таки суфлюровать.

— Ні! так не можна! — махнув він рукою і розправив брови. — Я-ж вас просив тільки репліку, а ви... Ех!

Я тільки руками розвів.

— Петренко! Се вам не поліцейская канцелярія! То там можна було строчить бумажки і сідать... Прошу встать! Що се справді таке?! — загорлав він. Я й на репетиції скликай, я й реквізит готов, я і за музикою бігай, я і на сцені вивозь, я... а ви будете гроші забирати і сидіти собі! І прошу мені з інтонаціями і жестами репетіровать... Залізник! Се вам не сапожная мастерская! Що ви думаете, що й театр вам сапожная мастерская?.. Станьте ближче... Та куди? до кругу ближче... Ви, Гонта перейдіть на той бік... Треба, щоб група вийшла, картина... Галя, перейди сюди...

— Глупости! — одрізала Галя. — Нікакой картины не выйдетъ... Нужно чтобъ Пе-

тренко сталъ за Людмилой Петровной.. Когда я буду падать въ обморокъ, нужно чтобъ...

— А ты все таки думаешь падать въ обморокъ? — перебив її Гаркун — но этожъ... абсолютно...

— Ты абсолютный дуракъ! Разъ я говорю, что буду падать въ обморокъ, такъ значить буду... И не тебѣ меня учить, вотъ что! Лучшебъ своихъ сапожниковъ училъ.. Вонъ какъ стоитъ! — зневажливо тикнула вона на Залізняка, який почервонів і випрямившись, боязко подивив ся на Гаркуна.

— Но вѣдь... Какъ же ты будешь падать въ обморокъ. если этого въ драмѣ нѣтъ? — не звернувши навѣть уваги на Залізняка, скрикнув Гаркун — это жъ.. ей Богу...

А въ драмѣ есть, что она поетъ по нотамъ? есть?

— Но... Если-бъ ты знала на память, такъ...

— Ну, такъ и не рассказывай... Ну, словомъ, я падаю въ обморокъ или... иди себѣ къ чорту съ твоимъ спектаклемъ, вотъ и все!..

І повернувшись, одійшла в куток і сперлась на „ліс“. Гаркун стиснув плечима й замовк.

— Себѣ небойсь можно! — знов почала Галїна — ему й то. ему й се... Скажите, пожалуйста, цаца какая... Набралъ какихъ то... писарей, сапожниковъ... Играй съ ними... Еще указываетъ...

Анна Семеновна! — вмиль обізвав ся трохи блідий Петренко — не я просив Василя Александровича іграти з ними, а вони мене, значить...

— Ну, то й поцілуйтесь з ним!..

— А для чого-ж оскорблять нас? — вмішлась Петренкова, і гарненьке її лице спалахнуло полум'ям. — Що ми вам повинні 10 рублів, так ми... одіграєм вам... а...

— Воображаю эту игру!

— Ви тільки умієте іграти? Не задавайтесь, пожалуста! — блиснула очима Петренкова і круто одвернулась від Галіної.

Васька! — вмить кинулась та до Гаркуна, як опечена. — Если ты не выбросишь ихъ вонъ сейчасъ же, я играть не буду! Они уже давно мнѣ дерзости говорятъ! Я со всякой швалью играть не желаю!

— Сама бариня!.. — кинула Петренкова.

— Та цить! — спинив її чоловік, але пізно! Піднялась лайка, крик, галас; Гаркуна й не слухали, ось-ось вчеплють ся в коси одна одній. Бачучи, що така репетиція не скінчиться й до спектакля, або кінчить ся таким, що доведеть ся ще побувать у поліції, я голосно заявив, що або будемо кінчать, або я кидаю і іду до дому. Сварка затихла і драма якось скінчилась.

— Ну, тепер же водевіль, тай годі! — промовив Гаркун і підсунув мені другу книжечку.

— Я водевіля іграти не буду! — суворо бовкнула Галіна і пустила носом дим.

— По чему?

— Не хочу!

— Хм...

Усі замовкли і подивлялись то одне на другого, то на Галіну, що „індиферентно“ палила собі цигарку, розвалившись на стільчику.

— Так давайте девертисмент тай ша-
баш! Що там! — скрикнув Гонта. — Я на
балабайку, Залізник на губах... Ідьоть, За-
лізник?

Залізник тільки усміхнув ся й подивив
ся на Гаркуна.

— Так не будеш? — спитав той у Га-
ліної.

— Нїть.

— Ну, то ми поставим справді девертис-
мент... Скажем публиці, що... Ну, словом, щось
скажем... А що ж на девертисмент?

— А я вийду, постою, постою тай піду...
— засьміяв ся Гонта. — І буде ефект, ей
Богу!

— Хм... — замислив ся Гаркун. — Так...
Хм... Ну, знаєте що?.. Ви Людмила Петровна,
проспіваете — „Мотылечекъ-дружокъ“, ви За-
лізник... Що-ж ви зробите?.. Що ви вмієте?..

Залізник ніяково всьміхнув ся і почер-
вонїв.

— Ну?.. Що ви знаєте?

— А „Прекрасную злодѣйку“, Залізник?
— повернув ся до його Гонта. — Він зна і ду-
же добре зна „Прекрасную злодѣйку“... Сти-
шки такії...

— Хм... Ну, нехай „Злодѣйку“... Я про-
читаю із Гамлета...

— А потом хор! — підхопив Гонта —
„Внизъ по матушкѣ по Волгѣ“, або „Ой у
лузі“...

Нарешті гуртом складено про раму девер-
тисменту і я вже забирав ся до дому, як ме-
не зупинив Гаркун.

— Виновать!.. Осьмілюсь просить вас
до себе на обід... По трудах так сказать...

— не випускаючи моєї руки, шаркнув він навіть ногою по підлозі. — Жена моя пригласена на обід до е... е... справника, так ми, значить, по холостому...

— Спасибі, дуже дякую, — одмовив я, — але-ж я маю обід і мушу...

— Не хочете? — суворо подивився він на мене. — Пррренебрегаєте?

— Нічого робити, мусів я згодитись. Пішли ми.

— Живу я просто без розкошів і без церемоній... Не через те, що не можу, а просто... люблю простоту, — говорив він мені дорогою з тою величною простотою, що раз-у раз відрізняє велику людину від звичайної. — Простоту люблю і уважаю... Д-да... „Простота это всё, роскошь — ничто“ — сказав Декарт, і я з ним согласен... Здоровий образ життя і простота — се... моя життя... І знаєте, що я вам скажу? Ніколи талант і не може ужитись з розкішю... Йому треба, так сказати, абсолютно..., е... е... атмосферу... е... е... так сказати... просту... Да!.. Потому іскусство така штука, що е... е... „Роскошь — то мать пороковъ“, сказав Шопенгауер. І правильно сказав! Мудро сказав!.. Се ум... Я, знаєте, Шопенгауера уважаю... Согласен, і Лев Толстой, теж... можна сказати принципіальний... но, знаєте, я помітив між ними велику різницю! Той, знаєте, більше все так сказати,... е... е... в атмосферу... духовную... А ось і мої апартаменти! перебив він себе і уступив мені з дороги, пропустивши в невеличкий двір.

„Апартаменти“ справді були досить прості. То була друга половина звичайної хатки, брудна і темна. Долі валялись клапті з папе-

ру якісь стружки, на столі розкидані були афіши й ролі, на широкому деревляному ліжку в великій простоті лежала неприбрана постіль. Простоти було уже занадто, занадто, навіть і для такого таланту, як Гаркунів.

Театральню посадивши мене на стілець із діркою по середині для руки, він зараз же витяг із печі горщик, розставив на столі два залізних полумиски і згадуючи про простоту, налив із горщика по самі вінця. Найшлося дві деревляних ложки з погризаними кінцями і ми взяли до теж просто звареного борщу. Закусили мясом, що було вкрито якоюсь слизю, і я став прощатись, зважаючи на покинуту нїби роботу.

— Ну, Бог з вами, отпускаю, — протягуючи мені руку, нарешті згодив ся він пустить мене. — Тільки глядіть; рівно в половині дев'ятого будьте... Я терпіть не можу, як починають в 10, а пишуть рівно в 8. У мене се не так, як по иньших трупах. Написано в 8, в 8 і починаєм, в $8\frac{1}{2}$, начинаєм в $8\frac{1}{2}$... Абсолютно!.. Абсолютно!.. Пожалуста-ж...

Я хотів нагадати йому про репетицію, але тільки махнув про себе рукою і пообіцяв не спізнитись.

IV.

Знов рівно в 25 хвилин на дев'яту я підходив до воріт шевця, біля яких стояла купка хлопчиків, що цікаво заглядали у двір, де кілька Жидків, і... полісмен, поважний й велича-

вий. За ворітьми у дворі стояв столик, на йому свічка, якась шабатурка з білетами, а на стільці біля його сиділа одна з паній, що були на репетиції. Я зрозумів, що то була каса. Поздоровкавшись із панею, я пройшов садок і тільки що мав винирнути з якоїсь ями, куди шугнув несподівано, як за кущем страшенно зарипіло, загуділо і так загуло у щось порожнє й гучне, що в ухах у мене аж засвербіло. Потім до сього пристав якийсь не то свист, не то скрип, щось застогнало, зашипіло, і крізь сервище й галас почала пробиватись якась мелодія. Коли я виліз із ями й вийшов з-за куща, мені уявилась картина. На маленькому горбику з поважними і серйозними лицами примостились чотири добродії і що сили — один бив у бубон, другий дув у флейту, третій різав на скрипці і всіх заглушав четвертий своїм величезним, покрученим тромбоном. І аж тепер тільки я зрозумів, що то був за гук якийсь, що ще з сьомої години я чув у себе в номері. То грав сей „оркестр“!

Маючи на увазі, що з далека мелодія раз-у-раз вчуваєть ся краще, я поспішив одійти й попростував до театру. По доріжках саду і біля театру було темно й безлюдно, а в самому театрі в темряві чорніли тільки „кресла“ сумними рядами. Артистів і духу ще не було. Я постояв, постояв і вийшов знов у садок, силкуючись порахувати, на скільки єсть уже збору. Але, не дивлячись і на музики, його було щось мало, у всякому разі на двісті карбованців не було. Ходило де кілька пар Жидків та Жидівочок, сидів на лавочці якийсь старенький поштовий чиновник із дівчинкою, реготались за кущем якісь гімназисти та ще коло музиків,

зазираючи чотирьом добродіям у рот, стояла купка „зайців“, хлопців і дівчаток.

— Певно щось помішало публіці, — подумав я і заспокоївшись на тому, пішов собі в глибину садка. Під бузковим кущем була широка лавочка, я ліг собі на ній і здригуючись від несподіваних варіаций „оркестру“, став дивитись у небо.

— От коли-б Гаркуну стільки публіки, як отсе зірок зараз! — зітхнув я, блукаючи оком по безкрайому, темно-синьому небі, з якого мов моргаючи до мене, світилися — усміхалися зорі.

І раптом стало тихо-тихо. Я здивовано підвів голову і став слухать. Було таки тихо. Деся здалека долітав до мене ледве чутино гомін, підмною цвірічав цвіркун і бережно, по тиху затюхкав у кущах соловей. Було якось спокійно і легко, мов я тільки що вирвав болячий зуб.

Ах, то музики перестали! — догадався я, й за сею догадкою острах наче морозом пройшов по мені.

— А що, як вони се тільки спочивають, набирають ся духу, щоб іще голосніше утнуть?

І соловейко те-ж, мабуть, сього боявся, бо наче поспішавсь наспіватись; оксамітні, м'яккі звуки приємно голубили ухо і нагадували багато-багато таких же зоряних ночей, таких же соловейків..., тільки без „оркестрів“ і Гаркунів-Задунайських.

І вмить все зникло: и минуло, й соловейко, і зорі, в очах потемніло, в ухах заляскотіло, а по тілі мов громовина пройшла. Музики врізали якусь польку.

Я, як опечений, схопив ся й побіг до театру. В середині уже світилось і я радий тому, як не знать чому, підбіг до дверець, що були по заду театру і поторгав ними. Мені відчинив Гонта і любязно шаркнув ногою.

— Добродію Гаркун! чи хутко-ж ми почнемо? — звернув ся я зараз же до антрепренера. — Вже хутко десять годин!

Він мовчки повернув ся до мене від дзеркальця, у яке дивлячись, щось мазав у себе на лиці і трохи подивившись на мене, одмовив:

— Ви-ж бачите, що ґриміруєм ся...

Я спершу сього не бачив, але придивившись, побачив що вони справді „ґримірувались“. Себ-то: кожний із акторів мачав пальцем спершу в одну черепяну мисочку з водою, потім у другу з червоною фарбою і, нічесоже сумняше ся, навманя розтирав у себе по лиці всею долонею, — тільки у Гаркуна був шматочок дзеркальця. Потім таким же чином умочалось у воду і в другу мисочку з сажою і вже один одному наводив брови, а кому треба було то й вуса. Пославши, як казали вони, „ґрунт“, починали робить зморшки. А се вже робилось так. На свічці, що одиноко світила на всю низеньку, голу „уборну“, запалював ся сірник і зараз же гасив ся. Потім де треба було бути зморшкам, засмаляним кінцем сірника проводилось де кілька тоненьких смужок.

Але не вважаючи на сю простоту „ґриму“, лица були поважні і навіть торжественні; видно було, що мало бути щось таке, до чого „індиферентно“ відноситись „абсолютно“ не можна.

Я поспробував було заговорить до Гаркуна про те, що може сьогодні й грати не доведеться, бо щось публіки не густо, але він з такою величністю одповів мені, що йому тепер не до публіки, що він слова свого ламати не може і щоб не було, а буде грати, з таким натхненним лицем попрохав не чіплятись до його в такий час із „матеріальними пустяками“, що я аж засоромився самого себе. Але не встиг я одійти, як в уборну увійшла касиєрка і звернулась до Гаркуна з тим же:

— Василій Александрович! Публіка просить начинать, а в касі усього 6 р. 73 коп. Будем іграть?

— Господи! Я ніколи не бачив і мабуть, до віку вже не побачу такого лица, з яким добродій Гаркун повернув ся до касиєрки. Уявіть тільки собі: великі, товсті брови, з яких аж сипалась сажка, червоний ніс, розпатлана перука, зморшки від ока до рота і погляд, грізний, величний і страшний. Касиєрка вже й не казала більше нічого, побачивши се лице, а він ще і додав словами:

— Ви бачите, що я роблю? Ви бачите, до чого я готовлюсь? Вам повилазило? Що ви хочете, щоб сьогодні оскандалився? Ви хочете все настроєння моє зігнать?.. Скільки-б не було збору... ми граєм! Підіть і скажіть се публіці! Через полчася начинаєм!

Касиєрка зникла, наче її вітром змело.

— Васька! — вмиль почувся з-за перегородки, що переділяла жіночу „уборну“ від чоловічої, голос Галиної. — Неужели ты думаешь играть при 6 рублях збору? Вѣдь это идіотство!

Тут, я думав, добродій Гаркун не витримає такої наруги над своїм „настроєнієм“ і покаже, як можна так „индиферентно“ відноситись до „искуства, котре єсть така штука, що“... Але вийшло иньше. Правду кажуть, що чужа душа темний ліс. Добродій Гаркун тільки лагідно відповів:

— Ну, а що-ж робить?.. Треба... Може хоч музикантам стане... Та може й ще публіка надійде...

— Смотри! почуло ся з-за перегородки.

— Дайте первий звонок! — скомандував Гаркун.

Усі кинулись шукать дзвінка і один з добродіїв, що знайшов його у куточку на табуретці, несамовито загремів ним і вискочив у садок.

Я подивив ся ще трохи, як добродій Гаркун повтаряв перед дзеркальцем різні страшні пози, і вийшов знов у садок. Музики мовчали і з доріжок садка неслась тиха розмова парочок. На тину „партера“ вже сиділа частина публіки і, то спихаючи одно одного, то виробляючи всякі гімнастичні рухи, весело чекала початку.

Через десять хвилин задзвенів у друге дзвінок і публіка потягла у „партер“. Було декільки чиновників, декільки гімназистів і студентів із великими купами різнокольорових панночок і повнотелесих матусь, було декільки купців із жінками і дітьми, якихсь добродіїв в чоботях і круглих картузах, мабуть прикащиків із економій і, на останнє Жадки і Жидівочки. Музики ревнули і посунули теж у „партер“, на ходу виробляючи такі варіяції, які ні

одному композиторови й умисно-б не приснили ся. Всі умостились і стали чекать. З дерев і з за дерев виглядала „безпаспортна“ публіка.

Я поспішив у театр. Там уже було наготовлено все, як слід. За кулісами товпились якісь добродії в чоботях „бутилками“ і „гармоніямн“, — не то шевці, не то звощики, — як я потім довідав ся, хористи; гасали чогось Гонта і Залізняк по сцені і сказано гукали на хлопців, що добивали останні цвяхи в куліси; поважно і натхнено ходив Гаркун біля „уборних“, заклавши руки в кишені чамарки, що служила і на сцені і поза сценою, не злязачи ніколи з широких плечей артиста.

І ось третій дзвінок. Тромбон в останнє ревнув, бубон гупнув і в „партері“ і на сцені стало тихо. Запалили дві свічки біля суфлерської будки і я почав залазити у неї. А туди залізти було не так просто, як усе робилось тут. Треба було трохи підняти завісу, стати на вколішки задом до будки і тоді вже пнутись туди помалу й обережно, щоб не перекинуть будки в „оркестр“.

— О! Суфлер поліз, суфлер поліз! — почувлось із публіки. — Диви, диви, як пнеть ся... Як жук!.. Ач!.. ач!..

Вліз я. Зі сцени повтікали всі; за сценою зарипіло, заторохкотіло і завіса, зачепившись попереду за будку і ледви не перекинувши її, піднялась і відкрила публіці: ноги Гонти, що чогось був вернув ся і тепер тікав за „ліс“.

„Приставлення“ почалось.

Гаркун, само собою, грав героя, Галіна героїню. То була виразна гра! Ви бачили коли небудь, як гнівається ся чоловік? Ви скажете, що бачили, а я вам скажу, що не бачили. Для

сього треба подивитись на добродія Гаркуна. Ви, мабуть, бачили, як чоловік почервоніє, зробить який небудь рух руками, підніме, може хутко голову, словом — бачили гнів звичайного чоловіка. Е, так то — дурниця! Тут, уперше, сердився дуже палкий і добродійний герой Мирон, а друге, грав його сам Гаркун-Задунайський. Мене він, відома річ і не слухав, грав, як і сам казав, „по вдохновенію“. І то-ж таки гра була! Голос його лунав, як рев здорового вола, що почув кров; очі підмазані сажою, весь час грізно сьвітилися, крутилися і ось-ось мали вискочити, а з ногами робилось таке, що я гадав, чи не корчі вхопили славного, палкого артиста. Куди там тому Гонті, хоча й він досить голосно торохкотів свою роллю, куди Петренкови з його тихим голосом і звичайними рухами! Одна тільки добродійка Галіна й рівнялась із ним, але й то не могла так вигукнути, як він, не могла з таким запалом ляснути себе долонею по лобі, щоб аж луна пішла по садку, не могла крутнути так вилупленими баньками, щоб у вас аж мороз пішов поза шкіру. Я тішився, подаючи іноді слова Галіній, або Петренкови. Шкода тільки, що я багато втратив через те, що мусів аж кричати з будки, бо один тільки Гонта й знав свою роллю. Вже мені й гукали з публіки „тише суфлер!!“, вже якийсь добродій з галерії вилаяв мене досить виразно, пообіцявши „камінюкою затулити мені горлянку“, а я тільки думав про себе: „не в'їдають бо, что творять“ і постановив хоч би й постраждати за правду. А до того ще комарі, користуючись з того, що мені ніяк було й поворухнутись, щоб будка не заворушилась за кожним моїм

рухом, пили мою кров, скільки самі вже хотіли. Лице й шия мої аж пашіли від їх поцілунків, а я не вгавав, бачучи перед собою тільки перелякані лиця артистів, що забували вже і про „інтонацію і жести“, а чекали, як манни, від мене слів, — одних однісеньких слів, щоб не було таких довгих павз.

І ось першій дії кінець. Я загасив одну свічку, подав Гаркунови його слова і загасив другу. То було ознакою, що завіса повинна була впасти й захватить від публіки і хату і героїв і колодязь, який перекинув у запалі Гаркун і випустив мене із тісної халабудки. Але завіса чогось не падала. І публіка не знала, що їй робити, чи плескати вже, чи почекати ще: артисти повтікали, а сцена показувала, що ніби ще не кінець. А стало ся, бачите, таке, що коли підняли дуже енергічно завісу, вона зачепилась там за щось і скільки її не шарпали, ніяк не хотіла спадать. Прийшлося добродію Гаркуну виголосить перед публікою, що се вже кінець і антракт буде десять хвилин, а завіса не пада „по непредвидѣнному стеченію грустныхъ обстоятельствъ, бывающихъ въ жизни э... э... каждого человѣка“. Почувши се, я без церемонії виліз із будки і на очах всіх прошмигнув за куліси.

Так скінчилась перша дія, скінчилась би й друга і третя і може усе скінчило ся-б добре, як би не трапилось нове „непредвидѣнное стеченіе грустныхъ обстоятельствъ“.

Почалась друга дія. Гаркуна вже не було (його заслано на Сахалін і він за кулісами готовив ся повернутись у четвертій дії звідтіля себто: чіпляв собі бороду, намазував ся крейдою, бо з Сахаліну вертають ся блідими, й пе-

реодягав ся із чамарки у Гонтин піджак). На сцені були Галіна, Петренкова, ще одна пані, Гонта і Залізняк. Я аж переривав ся у будці, покручуючи тільки головою на всі боки від комарів, коли се... Але тут я мушу розказать зміст драми.

Люблять ся собі, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродійних коханців Маруся (Галіна) та Грицько (Гаркун). Люблять ся вони вірно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли-ж... не можна! Не дозволяє драма! Бо й справді такі: щоб то була за українська драма, як-би кожному дозволялось женитись. Марусю любить ще Гаврило (Петренко). Сей Гаврило... Та ви знаєте, який се Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачить. Злий, ехідний, поганий, гидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його і раз на вечерницях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник і забирає Грицька на Сахалін. Але він у четвертій дії тікає звідтіль і приходить до Марусі. А Маруся вже вийшла заміж за Максима (Гонту). Грицько, відома річ, сердить ся і вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його то й її. Тут знов приходить урядник і I, II і III чоловіки і хочуть забрать знов Грицька на Сахалін, але він із реготом випиває отрути і дригаючи ногами, умирає біля Марусі. Урядник із чоловіками стають на коліна і молять ся Богу. Сим кінчить ся драма.

I от у другій дії, коли Маруся з розпущеною косою, з соломою в волосі, бліда, як крейда, і з здоровенними синяками під очами (від горя за Грицьком, певна річ) коли, кажу, Маруся, повинна всю дію плакати не вгаваючи,

трапляється се „непредвидѣнное стеченіє гру-
стних обстоятельств“. Вже пройшла з поло-
вина дії. Уже Маруся проспівала Шевченкове
„Коли розлучають ся двоє“ (музика Лисенка
ціна 30 к.), уже й наготовилась співати „Ми
заспівали, розійшлись“, гарненько утерши сльози,
коли се... двері розчиняють ся і на сцені з'яв-
ляється тільки що засланий на Сахалін патла-
тий, весь у крейді, бородатий, в Гонтиному
піджаці, обшарпаний Грицько (Гаркун). Від
такої несподіванки ми всі наче покамянїли. Та
деж! Тут іще Маруся повинна плакати тай ще
плакати, Максим повинен її розважати, пови-
нен сватати її, вона повинна падати йому на
груди і дякувати за се, а в третій дії вона
повинна усе говорити, що ся зрада їй так не
минеть ся, а Максим знов мусить розважати
її. І на-ж тобі: Грицько! Що його було
робити? Радіти? Коли-ж дуже рано повернув
ся він, тай по драмі зовсім радіти не при-
ходить ся. Жахатись? Коли-ж Маруся ще
не вийшла заміж за Максима, ще навіть той
і не сватав ся. Схопить і запровадить його
знов на Сахалін? Теж якось ніяково, тай
жалко все таки; а до того ще-ж нема ні
урядника, ні чоловіків, які саме й заправляють
сим. Мовчать і дивитись на його? перед пу-
блікою якось не приходить ся. Настало дуже
трагічне мовчанє. Грицько почав було щось
говорити, але очевидячки зрозумівши й сам,
що тут щось непевне, замовк і тільки подивляв
ся на всі боки. Ми теж мовчали й почували
з страхом і жалем, що се вже кінець драми,
що пропадають і третя й четверта дії. І дуже
нам жаль їх було.

— Марусю!.. голубко... я утік із... Сахаліну... до тебе... Я... я... ти... ти... — почав було знов Гаркун і замовк.

І хоча він не сказав сим нічого нового нам, але се нас наче збудило. Я почав що-сь суфлювати, Маруся чогось впала на вколїшки й почала благодіти Царицю небесну, а Максим, схопивши Грицька за груди, заговорив до його щось по російськи на пів із українським. Не знаю, чим би скінчилась ся драматична сцена, як би не загула, не затарахкотїла завіса і не заховала нас від публіки, що нічого не розуміючи, слухала нас і почала вже реготатись.

І тоді тільки кожний з нас запитав, чого се Гаркуну-Задунайському прийшло бажання так рано утікти з Сахаліну і тим скоротить так нашу драму. Коли я, вибравшись із будки, прибіг із сим питанням за кулїси, я застав там таку сцену. Серед уборної червоний навіть крізь крейду, з перукою, що злізла на одне ухо, без Гонтиного піджака, стояв Гаркун і грізно насовував ся на Петренка.

— Ви знаєте, що ви наробили?! — гукнув він, махаючи кулаком під самим носом нещасного Павла. — Ви знаєте, що ви мені весь ефект спортили?! Ви знаєте, що ви мене оскандалили?! Хто вас просив випихати мене із хати? Хто? Хто?

— Я не випихав, я...

— Мовчать! Ви ще врать хочете!.. Тут весь драматизм, тут ефект у сїй сцені...

— Але-ж... почекайте! — вмішав ся я, — здивовано, ви-ж не в тїй дїї з'являлись. Вам треба в третій... у лїсї... Який же тут ефект?

— Який? який? — грізно повернув ся він до мене. — Такий ефект, що плювають мені

на всі ті дії!.. Я ошиб ся... Да! Усяк може ошибить ся... Але се — пустяк! Ті дії можна викинуть і драма од того не теряє... Да! А ви не дали мені сказати моного, ви убили роскошную сцену... Да! Тепер скандал! Скандал на весь город! Осоромили ви мене! О!.. Хто спустив занавіс?

— Я думав, що... — почав було Гонта, але зараз же спинив ся.

— Хто вас просив? Хто вас просив? Га? Яке ви мали право думати? Яке ви мали право спускати занавіс? Га? Ні? Я більше з такими акторами грати не хочу! З сапожниками, з писарчуками, з якоюсь сволочю... Годі! Я не хочу страмиться! Я не хочу, щоб мені портили гру!

Та ви-ж самі винні! — не втерпів я, аж скрикнувши з дива. — Ви-ж самі з'явились тоді як...

— Я? — гукнув Гаркун — Я винен? Хо-хо-хо-хо! Ще я й винен?.. Ха-ха-ха-ха!.. О, ні! Ні, годі, годі! Скажіть публіці, що представлення дальше не буде... Завтра я виїжджаю... Я не можу! Я не можу з такими партачами! Так я, по вашому, винен? Я? Ви понимаете, що ви говорите? Ви абсолютно увірені, що ви говорите?

— Та вже-ж...

— Ха-ха-ха-хо-хо-хо!!

Я схопив із кілка свою шапку і мовчки вискочив із „уборної“. По доріжках сада, регочучись і голосно балакаючи з приводу „непредвидінного обстоятельства“, купчилась публіка і збиралась до дому. З дерев злазили „безпаспортні“ і не розуміючи, розпитувались одне

у другого, чого так хутко скінчило ся „приставленя“. З театру чув ся крик і галас.

Другого дня над вечір, сидючи біля вікна й любуючи з празникових суконь Жидівок, що гуляли парами по середині вулиці, я почув щось мені знайоме. Прислухавшись, я зараз розібрав дзвін балабайки і голос Гонти, що наспівував „народню“ пісню :

„Заходю я в Венскую,
Садюсь я за стол,
Скидаю хуражку,
Кидаю на пол;
Спрашую милу:
„А що будеш пить?“
Вона-ж отвічаєть :
— „Голова болить“.
— „Я ж тебе не спрашую,
Що въ тебе болить,
А я тебе спрашую,
Що ти будеш пить.
Ах чи пиво, ах чи вино,
Ах, чи фіялку, ах, чи нічево?“

І зараз же біля мого вікна з'явила ся „компанія невеличка, але чесна“, себ то : Гаркун-Задунайський, його жінка, дві панї в якихось надзвичайних капелюшках і сукнях, що лопотіли, як листове залізо, Гонта, Залізняк і ще якісь два невідомі мені добродії. „Кумпанія“ наближалась весело й гучно, піддержуючи одне

одного за стан та іноді любенько обнімаючись і цілуючись.

Порівнявшись із моїм вікном і зобачивши мене, вони на хвилину зупинились і як хто міг, привитались до мене.

— З понеділком і... Будьте здорові! — гукнув весело Гаркун, — як здоровлячко?

Я подякував і віддав їм на добридень. Через хвилину в коридорі затупотіло, загуло і стало зникать у номері, як раз проти мого. Там, як я потім довідався, жили Гонта з Задізняком.

„Чай пила, булки їла,
Позабила з ким сиділа“...

Зараз же почувся голосний спів веселого Гонта, а за ним гучний голос Гаркуна-Задунайського:

— Лейзер! Лейзер!

Щось дрібно затупотіло і спинилось біля Гонтиного номера.

— Полкварти водки, 2 фунти ковбаси, дюжину пива, і 3 фунта хліба! Моментально!

І за сям я почув стук до себе в двері.

— Можна! — гукнув я.

Двері розчинились і в кімнату увійшов Гаркун-Задунайський. Мовчки й поважно підійшов до мене, протягнув мені руку, шарпнув мою і мовчки зупинився біля мене. Очи йому були ще мутніші, ніс ще червоніший, губи припухли трохи.

— Прошу сідять, — повів я рукою на стілець.

— Бла-го-да-рю, но... не могу!

І знов мовчки зупинив на мені свій мутний погляд. Я проти волі злегка усміхнув ся.

Сьмішно? Да? — якось глухо промовив він. — Моя фігура возбуждаєть сьміх у них? Да?

— Боже борони, що ви?

— Сьмійтесь, сьмійтесь! — сумно махнув він рукою. Я достоїн! Да!. Судьба сьмієть ся з мене, сьмійтесь і ви! Я пасинок судьби...

„Очень домаы, очень лестны,
Подъ решоточкой залѣзной,
Тамъ Маша живѣтъ,
Та-а-мъ Маша-а-а живѣтъ!!“

вирвалось вмиг із номера і луною розійшло ся по „Малоросії“.

На Гаркуна ніби хтось вилив відро живущої води: він стрепенув ся, мацнув рукою по лиці і живо промовив:

— Милостивий їасудар... е... е... господин... е... вибачайте... словом, прошу вас до нас на чашку... е... чаю. Надіюсь?.. Отказ ваш убе мене... Пожалуста!

Він підставив мені бубликом руку і по-пробував навіть привітно усміхнутись.

Мене кинуло в холод. Пробурмотівши щось про велику свою подяку за честь і ще щось, я попрохав вибачить мені, що не можу ніяк погулять з ними, бо маю дуже нагальну й велику роботу.

— Пренебрегаєте? — випроставсь він гордо. — Ми до вас не піднялись? Ми низько плаваєм? О! Да! Ми з вищим образованием, студент! Ха-ха-ха!.. Ну, знаєте що? плюньте! Часок посидите і... свободні.. Абсолютно сво-

бодні! Га? Ви не безпокойтесь, там усе свої, товариші... Моя супруга, дві дами, артисти... Випем, закусим, заспіваєм... Пожалуста!..

— Шановний добродію, я-б з великою охотою...

— В такому разі, ізвиніте... До свіданія... Вибачайте!

Він уклонився і злегка похитуючись, поважно вийшов із кімнати. Я запер за ним двері і трохи заспокоєний, знов сів біля вікна і став дивитись на улицу. В номері Гонти трохи затихло, потім знов залунала п'яна пісня й почувся дзвін балабайки. Я вже зовсім був заспокоївся, коли се у двері знов хтось постукав.

— Ізвиніте, я ще раз до вас... — промовив Гаркун, коли я одчинив двері, і просунувся до мене в кімнату. — Ізвиніте... Все... е... общество, мої значить товариші і супруга... просять вас... Не я... Не я... прошу. Я пустяк. Супруга і товариші... Стакан пивця.

Я знов подякував і супрузі й товаришам, але... знов одмовився.

— Та-а-к-с! — промовив він, — но може на півчаса можна? Га?... Стаканчик пива... закусочки... У нас просто... Простоту люблю... Дами тоже прості... Може ви стісняєтесь? Так з ними можна... всьо... І обятія і... Гіменей і Амур і Псіхея... ну, словом, як я з супругой, так і ви з ними... Пожалуста... Просять всі...

Але, я не вважаючи навіть на таку простоту, все таки не одважився піти до них.

— Ну, ізвиніте... — знов уклонився він і тихо вийшов із кімнати. Я знов сів біля вікна.

Але не успів ще гарно вмотитись, як знов застукало в двері.

— Ізвиніте, я ще раз... Одну хвилину...
— З'явився в дверях Гаркун із пляшкою пива в одній руці і цигаркою в другій. — „Еще последнее сказаніе“... Може ви роздумали?.. Дами просять вас... Тільки дами!.. І обіцяють вам мільйони поцілуїв... Милостивий государ!.. Єслі ви не підете, ви мені не друг! Абсолютно!.. Пожалуста!..

— Високоповажаний добродію! — розвів я руками. — Мене прямо дивує таке... як би вам сказати...

— Нахальство? — підхопив він і зареготався. — Ви не спиняйтесь... Гаркун-Задунайський вище сього... Гаркуна-Задунайського трудно... е... Я вас ще раз прошу... Не хочете? В останній раз: не хочете?..

— Добродію!..

— Ну, так плювати мені на вас! От що!.. Задавака і більше нічого!.. Суфлер нещасний!.. Наплювати і растереть... О!

Він плюнув, ростер навіть і гордо вийшов із номера грюкнувши дверима.

Довго ще потім у коридорі тупали ноги Лейзера, довго чулись пісні, крики, жіночий, п'яний писк і регіт, довго дзвеніла балабайка під спів Гонти:

„Тры аршыны сапогыщи,
На выпуску голяныщи,
Большой генераль,
Ба-а-а-льшой гене-раль!“

Довго гуляла трупа, але Гаркун-Задунайський більше не приходив.

Я хутко після того дістав спроможність виїхати із N. і вже ні трупи, ні антрепренера її Гаркуна-Задунайського більше не бачив.

В. Винниченко.

Біля машини.

I.

Південь. Сонце пече, наче підрядилось зробити за сьогодні з землі перепічку. Де не станеш, здасть ся круг тебе і з гори і з низу пала якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо і сумно; подихає осіню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши до гори голову, лежить собі який небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска іноді з гори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне лїниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеть ся і тягне безкраю пісню свою.

Гін на трое від села Цурупалок їде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і з початку нічого не розумієш: стук, гряк, івалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сьміють ся, порошок, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги,

видно щось велике і червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люде пхають їй в пащу і не вespивають нагодувати її. З радісним ревом ханає вона сніг за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знов голодно й жалібно реве та гуде. Не вespіють пятайцятєро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з під неї, як треба знов пхати її в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожним барабаном. Не вespіють всунути снопа, як уже летить полова і солома піднімаєть ся горою під соломотрясом. І пятайцятєро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують на швидко піт по лиці і знов підхоплюють з під неї і знов одкидають до хлопчиків. А сї теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде і наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машиніст Арсентій Трохимович звичайно сердить ся і щось кричить до барабанщиків; але ті нїби не дочувають. І цілісенький день її годують і підбирають з під неї. Віз під'їзжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно кланца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають і він вільними шляхами розходить ся по запорошених лицах, вибираючи де менше пороху.

Молодий економ, пан Гудзїнський, або як звуть його селяне, Гудзик, ходить злий і темний

як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивить ся на дорогу, що йде до села, то знов вертаєть ся назад злий і похмурий. На йому черкасиновий, стальової масти піджачок, високі ковнїрчики з червоним гальштучком і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложений у двоє, нагай.

Всі люде коло машини непримітно, але пильно слїдкують за ним. Всі бачать, як гостреньке, засмалене личко його що разу робить ся гострійше, губи тоньшають і вся невеличка постать іще більше зменьшуєть ся. Він се знає і се піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усїм до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись із Глікерею Парменовною; відомо, скільки дав йому батько її монопольщик викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 лїт своєї дочки, „модиски“. Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привча до хозяйства (бо вона була в городї „модискою“); відомо, що він із великою охотою замість сього запхнув би її в піч паровика, як би дала в перед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх, що біля машини.

А по дорозі, що йде до села, анї лялечки. Гудзик корчить байдуже лице, повертаєть ся і злісно накидаєть ся на першого, хто попадеть ся під руку. Лаєть ся гостро, єхидно і з ненавистю.

— Ач, яка з неї робота! — з погордою тикає він нагаєм під машину. — То по твому

робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблї короткі... — почина дївчина і змовкає: пан Гудзик зараз же вихоплює у неї граблї, засовує далеко під машину і вигортає купу полови.

— Кукла! — шипить він, кидаючи на неї граблищем. Дївчина винувато ухиляється і ловить граблї.

— Тобі до машини ставати! Дїтей няньчить у Жидів, жидівська помийнице ти!.. Ач, яка красуля!.. Куди-и-ж сунеш, герге-е-по! — знов хапа він граблї і поверта в другий бік. Дївчина покїрно посуваєть ся за граблями.

— Кукла єгипетська! — злісно кида він і одходить.

На-а-а моди-и-сцї сарахв-а-н...

Біля неї Гудзик пан...

чуєть ся десь за соломотрясами і на всіх лицах з'являєть ся весела усмішка.

Добре, добре! — думає Гудзик, ідучи до паровика. Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грїшми прийдете!..

І він виразно собі уявляє, як у суботу придуть „вони“ за розчетом, а він нахилить голову на бік і ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: „Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже мабуть у ту суботу“...

І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть зараз у його в кишенї є гроші, постоять, погомонять, почухають ся і підуть собі з Богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо він

у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться ся, але від сього ще більша ненависть закипить до них.

По дорозі нї душі. Гудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилею несеть ся з за соломотрясу і жене кров Гудзикови у голову. Настрій накипає. Хочеть ся когось ударить, пригнітити, хочеть ся чим небудь виявить накипіле почуття.

— Карпе! — гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синїх пукатих окулярах, які носять звичайно ті, що стоять біля соломотрясу. — Ти на гулянку прийшов сюди? Забирай ся на місце!..

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляєть ся до парубка, що вигортав половину з під машини.

— А як не схоче сьогодні заплатити усїм, кидати зараз же всїм роботу... До одного! — бурмоче він. — А як буде хто... тее... значить, не пристають до нас, під ребра і амініь...

— Карпо!..

— І не заціпить ідолу! — усміхаєть ся Карпо, не дивлячись на Гудзика. — Гудзя проклята!.. Так ти-ж гляди: як з'явиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок підводить ся, виправля спину і витера піт.

— О, Гудзя вже біжить сюди! — тихо промовляєть він до Карпа і знов нахиляєть ся під машину.

— Хай біжить! — байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н

— голосно заводить він, проходячи повз Гудзика, що вже наблизився до його, й закладає руки за спину.

Коло неї Гудзя пан...

— Карпо!! — визвіряється Гудзик, — ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти любезная моя!..

Біля машини прокочується регіт і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Ну! — дивлячись йому в слід промовля Гудзик і стиснувши губи, йде за паровик, — се тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і виклика бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахляко! — зупиняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарови. — Знов тобі говорити се, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок!

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печі, мовчки, понуро обдивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полум'я.

— Та до кого-ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Гудзика фістулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертаєть ся і почина підкидати соломі ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. — Граблї, йолопе, візьми, граблї!..

Данило іде кудись за граблями.

— А ти-ж куди? куди біжиш? накидаєть ся Гудзик на дівчину, що витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже-ж не виглядати когось! — насьмішкувато кида та і підставля рота під чіп. Гудзику хочеть ся кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивить ся тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з під чопа у витягнуті губи дівчини і почуває, як злість на-че грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втираєть ся дівчина і нїби до себе додає з дивуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! І, зареготавшись, хутко біжить до машини.

II.

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало сїдати і з поля повіяло сьвіжим повітрям. Здавалось, робота повинна-б йти жвавіще, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничом Міхалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці, коло соломотрясів іноді набиралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй ход; поло-

ва підпирала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть Жидки біля віялок чимсь були заклопотані і не звертали уваги на роботу. Гудзик не ставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сьміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина усе частійш й частійш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось барять ся, а всі навіть на се й не звертають уваги.

Гудзик почина догадуватись, почина розуміть сей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивить ся він, як настроій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть солому і повертати здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви, мурляки прокляті!“ — думає він і ще енергічніше біга і лаєть ся.

— Чого-ж став? Чого став? Під'їзжай, під'їзжай!! — накидаєть ся він на возія-парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збирав ся під'їзжать до машини. Парубок здрігнув ся і поспішаючи, шарпнув й зацмокав на коней.

— Куди-ж ти? куди? Куди вернеш, га-спіде? В м-а-ашину, проклятий, в машину, іроде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю!! — скажено, несамовито говорять Гудзик і підбігає до коний. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляєть ся і в купі з парубком, під акомпанімент криків й сьміху, тихо,

поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!.. — похмуро буркає парубок, встаючи з під снопів і сердито починає шукать картуза. Гудзикови і ніяково і досадно за сю ніяковість і злість аж кипить до „мурляків“, що прикладуючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! бач, кукла американська, що наробив! — шипить він до парубка. — Покорчило-б тобі, анафема!

— А чого-ж шарпали.. — не дивлячись на його і витрускуючи картуза, кидає „анафема“! — Тепер піднімай...

— „Підніма-а-й“! — перекиривляє Гудзик, — за печінки-б тебе підняло, іроде... Піднімай же, чого-ж стоїш, дубом би тебе поставило!..

— А що я сам його буду піднімати? — вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп. — Та хай воно тобі скажуться!.. Сам шарпнув, перекинув, ще й лається... Гроші дай, он що!..

Він скінчив поганою лайкою і нервово одійшов до коний. У Гудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гідкої лайки. Що-ж се? Коли се було? Коли се було, щоб який небудь хлоп насмілювався сказати йому, панови еконо мови, „ти“? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було-ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все-ж не кричали; мовчали, чекали і може і лаялись, та все се нишком. А тепер?.. І Гудзик пильно,

зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча і похмурі, сердиті, але чого небудь нового не видно. Що-б захватити своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коний, повозившись там, підійшов знов до воза і суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де-б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сьміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревла, лящала пасом і наче сердилась, що барабанщики стоять собі і весело балакають, подивляючись на обидва боки у низ. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю сліdkували за підійманням воза. За скрипами лаяв ся Гудзик.

— Ей, чорнява!.. Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла! — Чуєть ся вмиль із барабана і під машину загляда запрошене з пукатими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім сих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серіозно, тільки куточки здрігують ся посьмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гука він, навіть не поворухнеть ся, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява!.. Біла хустина!.. Тю! Федоська!

Федоська здригуєть ся, повертаєть ся і починає шукати очима.

— Сюди! сюди лупни!

Федоська підніма голову і зобачивши Андрона, усміхаєть ся.

— Іди сюди... — киває той головою. Дівчатка круг його весело посміхають ся і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!.. Іди, — я тебе сподобав... Іди, моє серце...

Дівчата сміють ся, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я м'який..., як віск на морозі. Ну?.. Води принесеш... — додає він піднімаючи відро.

Дівка неімовірно дивить ся на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являєть ся на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмить серіозно повертаєть ся до неї Андрон і пильно дивить ся в лице.

Дівчата, що дивились на його і собі поробили серйозні обличчя, вмить пирскають зо сміху і чекають відповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче, — не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так коли на се вже йде діло, — говорить він, — то ти зроби от що... Та стій, дурна! Чого-ж тут соромить ся? Хочеш вирости, то рости, Бог з тобою... Що-ж тут? Так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміють ся!.. Пустіть... — вириваєть ся Федоська і хоче злазити в низ.

Стій, стій! Підожди... Я маю справді сказати тобі де що. Чекай но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що: піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже усе гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш? — нахилив ся він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тируньки“. Федоська аж одкинулась назад й плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет! — соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же почув ся голос Гудзика?

— Чого... треба... Лазила?..

— О, Гудзя вже! — ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сьміття, регіт із ними заводиш? — почув ся через пів хвилини незадоволений, але здержаний голос Гудзика і на барабані з'явила ся його голова. — Так робити не можна!

— А якого-ж біса не дають снопів? — похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у

бік. — Пальці-ж свої не посуну. Я теж не каторжний... Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі...

Гудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не відповідаючи. Він зна, що з барабанщиком поводитись, як із простим робітником, не можна. „В барабан давати, — не в соломі спати“, кожний скаже і кожний барабанщика поважає.

— Тай з сьміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Гудзикови в слід. Хіба сей сніп укинуть? Ух! — вмить повертаєть ся він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і регочучись за всіма, підхоплює снопи, що як груші сиплять ся від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкриваєть ся з гори до низу туманом порошу й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і іноді лаючись, тягають лантухи з зерном з під машини до великого вороху. Хлопчики, з затурбованими і поважними личками, не в співують тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Со-ломотряси, половотряси зі стуком, з грядком, без перестану викидають солому й полови і сїрим шаром порошу вкривають лица робітників, що, як комашня, обієли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно наесунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він із запалом якимсь хапає сніп за снопом й майстерно розістлавши його, суне в залізную пащу машини. Раз за разом чуєть ся дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше й більше розпалює Данило. До сього прилучаєть ся

жалісна пісня Жидків-млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані Жиденятка, з лущайками із дині в руках і традиційними хвостиками з заду.

Один тільки Карпо не бере участі в сьому концерті. Не вважаючи Гудзика, він помагає собі між робітниками, зупиняється, балакає і пробирається далі. Після його, розмови стають живіші, а робота більше млява.

— Плачеш? — протискуючись поміж граблями, що ними дівчата одгортали полову, ніби байдуже кидає він до дівчини в чорній хустці і зупиняється. Та швидко підводить ся й дивиться на його.

— Еге! драстуйте, Химо! іронічно уклоняється він. — Ніби не розуміє... Через місяць Гудзине весілля-ж...

— Ну, то що?

Карпо трохи одходить на бік від купи полову, що суне якась жіноча постать і націляється ся говорити.

— Ну та що, що женить ся?

— Байдуже?

— Пхі! — хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але зараз же підвівши ся, додає: — Не бачила твого Гудзі!... От то! пхі! Він мені потрібний!...

Але Карпо по очах, по занадто байдужому голосі бачить, що їй не зовсім уже так байдуже, як би їй бажалось вдати. І заздрість ущипливо пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скидає сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чи-

стими віками серед запорошених щок і щільно розглядають шнурок із окулярів.

— То-б то тобі аж ніщо-нічогоїсьнько? — яко мога байдуже і навіть насьмішкувато знов кидає він.

Хима не одповідає і старанно вигорта з під машини полову.

— І вчора може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— А вже-ж...

— Хм... А кого-ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!! — сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав би, що її і здивувала і образила така брехня. Але Карпо по отьому саме й побачив, що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— То-б то так не було?

— От нехай мене Господь побє, коли я вчора бачила ту кухню і того економа, хай він скажить ся! Він мені потрібний, як сироті тряся... Ото причепив ся! Не бачила якогось економа... Яке счастья, пхі!

— А де-ж у тебе взяла ся з китицями хустка?

— О!... Хустка... Тітка приїжджала й купила...

— А Гудзя казав, що купив і ще сам показував Сидорові...

— О!.. Сидорові?.. Так... — змішалась Хима і скоріше нагнулась до полову.

— Ага, піймалась!..

Пхі! піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз-у-раз чіпляєш ся... Як батько

не пускали, то чим я винна?.. Потрібний він мені... Мале, погане...

З за воза з снопами з'явився Гудзик і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!.. Гудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотрясу.

Знов із Карпом? — пропустивши з суворим подлядом повз себе Карпа і зупиняючись біля Хими промовив Гудзик

— О! „З Карпом!“ Він мені потрібний!.. То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... „З Карпом“!

І ображена Хима енергічно засунула граблі під машину.

— Що-ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— „Що говорив“... Говорив, що... А ви на що усім розказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував? — здивувався Гудзик.

— Ум... ще й ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого тай плетеш чорт зна що...

— Еге, „коханого“! Так... потрібний він мені... Пхі!..

— Брешеш!

— О! „Брешеш“!..

— А вже-ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і! — сплеснула руками Хима і широко-розплющеними очима подивилась на Гудзика. Але той подививсь їй в вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому в слід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

— Ні, сей Карпо щось таки затіває, — думав Гудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункту, — тут щось... Хм... Нехай, нехай... Он навіть і сей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!

— Чого-ж рота роззявив? Поганяй! — накинувся він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали, як у миши, і білих штанцях на одній шлейці.

— Та волок одчепи, мацапуро!.. Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячку, що вів за недоуздок і став воїтись біля канату.

— У-у, кукли! — муркнув із невимовною злістю Гудзик і одійшовши трохи, став дивитись на шлях. Біля самого села по дорозі во-рушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві — ще більше, видно, що наближало ся дуже хутко.

Нїби верхи, нїби пішки... — дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем. — Біжить швидко... А-а-а! Пан Ян на вельосипеді!

І Гудзик із досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить

і поживить ся на шлюб у старого Скшембжховського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебирати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!.. Хима!.. Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм...

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було розібрати гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й сьвіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса: можна було навіть побачити на сьому дитячому лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зстрибнувши з вельосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Гудзикови руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з сього.

— Proszę pana, сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, proszę pana... — підморгнув він на пів по приятельськи, на пів по рабськи, але з тою міною що, буває у кімнатних рабів. — Дівчинка... Пан сам зобачить.

Але пан тільки холодно дивив ся своїми ясними, дитячими очима, і прямуючи до машини, силкував ся пронизати оком туман поливи і навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лица від пороху й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями і вилами, мов уявляючи на них що иньше замість поливи та соломи. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як з'являв ся „панич“. Тільки деякі, не втерпівши, бігали ніби за дів-

лом до Гудзика і кидали в „Янека“ гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чув ся веселий сьміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою і злість все більше розпливалась йому по грудях.

— Ач! ач! — думав він, дивлячись, як вона то зазірала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов „паняч Янек“.

Слідкував він і за Гудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усьмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагайом і показував їх Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: „от же вам! от же вам!“

Але до смаку „Янка“ не знаходилось. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала. „Янек“ тільки мовчки одвергав ся і рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе і коли-не-коли перекидав ся дехто словом.

— А ну, ти!.. Повернись! — хльоснув Гудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці і з червоними, товстими литками, що аж „вилискувались“ з під короткої спідниці. — Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і соромлячись, засьміялась.

— Ну?

— Ба ні!..

— А звідки-ж?

— Хі-хі-хі!

„Янек“ рушив.

— Се погана, proszę pana... — йдучи по заду з ніяковістю промовив Гудзик. — Ось... Горпино, Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулася і зирнула у їх бік.

— Іди сюди!..

— Чого ще там?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину і не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні її очі дивились спокійно і холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— А-то-ж...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?..

— А я знаю?

— Ну-да... але... Ти от що... Передаси комусь граблі і підеш до двору... Там панич передадуть тобою квітки... Бо мені сьогодні на залізничий дворець треба...

Дівчина подивилась на його із погордою і з насмішкою і мовчки пішла назад.

— *Cóż to?* — здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Гудзика.

— Не хоче, хлопка! — злісно кинув Гудзик і рушив далі. „Панич-Янек“ ще раз озирнувся на високу, поважну постать Горпини й пішов за Гудзиком. Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще отвертіще став показувати Янкові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і наумисне хльоскав нагайом, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять, — підбігла вмить до них Хима і кинула гострим, палким поглядом на „Янка“. Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим румянцем.

— Граблї? — спитав Гудзик і подивився на Янка, що зараз же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ся піде? — спитав він по лядськи у Гудзика.

— Піде, піде, proszę pana... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина, Галасенкова...

— Ну то от що: кидай граблї, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— А вже-ж!..

— Чого?

— Там паннич дадуть тобі євітки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що? Що-ж тебе прохати, чи що? Не базїкай же, забирайся!.. Нічого...

— Я до двору не піду! — твердо промовила Хима і повернулась іти.

— Як не підеш? — скрикнув Гудзик — значить...

— Хиба я такий страшний — перебив його Ян холодно усміхаючись до Хими. — Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи поддержала його в невинних та ясних очах його і повернулась до Гудзика:

— Ну-да, щоб вигадали що небудь...

— Дурна! — ніхто нічого не вигадась...

— Еге, не вигадась... Ось і тепер усі дивлять ся сюди...

— Та хай дивлять ся, може повилазить... А паннич дадуть тобі разом і виплату за той тиждень... Тобі-ж грошей треба?

— А-то-ж...

— Ну, от... Proszę pana, їй за тиждень руб вісімдесять.

Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу і рушив до вельосипеда.

— Вона піде, proszę pana, тільки так... гедзкаєть ся... Піде...

Янек ткнув йому руку, стрибнув на вельосипеда і торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Гудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видко часом „модиски“ і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски! — крикнув Карпо, кидаючи вила і дивлячись на Гудзика, що проходив біля його. — Пошила-б мені пальчатки... А я-б їй зуби вставив із осих вилок... Однак ріжки випадають!..

У модиски кінські зуби
На модисці гарні шуби,
Гей, модиска моя, розлюбезная моя!

на весь голос узяв він і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співавсь на голос „Барині“.

Гудзик, ніби не чуючи нічого, але укусивши трохи губи, пройшов трохи і зараз же гукнув:

— Химо! Кидай граблі, йди до двору!

— Я не піду у-у! — почувся голос Хими і з за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти?! Зараз же мені ступай... Візьмеш квітки і квітанцію на дворець... Чуєш?

— Ну-да-а-а! — плаксиво крикнула Хима.
— Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряхотиня у модиски? — гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Гудзика біля воза з снопами.

— Так не знаєш? Мілїон та ще й дваїцять та під носом вісімнайцять. А приданого знаєш скільки: Пятьсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Гудзик. — Як хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забирайся к чортовій матери!

— Хе? — Насьмішкувато скривив губи Карпо. — Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і схопивши ними навильник соломн, далеко шпурнув її від себе.

Химко! — вмить заревів Гудзик, — довго ти там будеш копатись, закопало-б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай менї зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко... — знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет! — рішучо підбіг до неї Гудзик і схопивши граблі, далеко шпурнув до лантухів із пшеницею. — Забирайся!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де хто гукнув їй вслід погану лайку, де хто мовчки вткнув ся в роботу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подивив ся на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сьміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть Гудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на

лантухах, з під лоба позираючи іноді по робітниках.

Чути було тільки ревіня й гудіння машини, вигуки хлопчиків - погоничів та таракотіння млинків.

Пройшов іще де який час. З за паровика, трохи задихавшись, з'явила ся румяна, здорова Хима. Пошукавши очима й зобачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його.

— Казали панич, щоб ви в вечері зайшли до них, щось мають казати вам, — вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав про що? — не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кишеню.

— Ні; казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так саме діловито почала шукать своїх грабель.

— Ось! — хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й заняла своє місце, маючи все таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як і слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо з разу-ж побачив по її лиці, по знайомому йому дуже виразі в очах і в куточках губів, навіть по тому, як вона ступала, що не дурно „Янек“ приїздив...

Він іще міцніше стулив губи, нахмурился і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які іноді поглядали на його, те-ж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене! — вмить зупинився він і кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утер ся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов побіля дівчат, іноді зупиняючись коло де кого з них. Гудзик пильно слідував за ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагайом себе по чоботі. Всі скоса поглядали на них крізь порох і полову. Машина ревла.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською і Химою і скоса подивився на Химу. Та те-ж кинула в його поглядом і зараз же одвернулась. Федоська підвелась і озирнулась на його.

— Тобі Гудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашої Химі не накупить ся ніяк...

Хима, зачувши своє ім'я, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа і Федоську. Карпо, ніби ухиляючись від воза, що саме під'їздив до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Химка вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Гудзю, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула полову до волока.

— Бреши-и-и! — з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки і хустку! Ну, то що? боюся тебе, чи що? — повернулась вона раптом до його і прямо подивила ся в очи. — Пхі! злякала ся!..

Карпо трохи змішав ся, не чекавши сього, але злість зараз же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— А вже-ж! Поганому виду не буває стиду!

— Увва! Ти хороший!.. Знаємо!

— Що-ж ти знаєш?

— Нічого... Знаємо...

— Що-ж ти знаєш?.. У-у-у, паршива!

— злісно штовхнув він її ногою і повернув ся йти.

— Ну, ти! халамидро!.. Чого беш ся? — скрикнула Хима, — бо зараз скажу панови, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернув ся і не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не! — жалібно закричала Хима, одсовуючись від його. — Халамидро!

— Ой, Химко, гляди! — ледви здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї, — бо і твому панови буде і тобі перепаде...

— А чого-ж беш ся?.. Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєш ся до дівки? — вмить почув ся за ними голос Гудзика. — Іди на місце!

— Я не подивлюсь ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, а так дам, що знатимеш! — не вважаючи на Гудзика і не повертаючись, промовив Карпо. — Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотрясу! — І між Химою і Карпом з'явилась постать Гудзика. Всі покинули роботу і то посхилявшись, то виступивши з за машини, пильно дивились до

них. Тільки машина ревла і торохкотіла по-рожним барабаном.

Карпо мовчки подивився на Гудзика і повертаючись їти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сїпнув ся і кинув ся до Хими.

— Па-ане! — заверещала та перелякано і як опечена, зірвала ся з місця.

— Карпе! — погрозово крикнув Гудзик, перепиняючи йому дорогу. — Не сьмій її бити!

— А тобі яке діло? — раптом спиняючись, люто повернув ся до його Карпо. — Ти якого біса лїзеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотїв!

— Я тебе плюну!

— Ти? — змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготав ся. — Ану, по-пробуй!

— Попробуєш!

— А ну-ж, ну, попробуй! — насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо. — Ну, бий же, бий!..

— Забирайся до чорта, мурло!.. Чого лїзеш?..

— Та чого ти дивиш ся на його, Карпе? — почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди. — Бий його, жирюда проклятого!.. Гроші хай дає... Бий його!..

Гудзик зблід і як, буває, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу улицю між чужих псів, озирнув ся на всі боки. І побачив — в той саме час, манїрно підтримуючи поділ ситцьової, білої сукні, жахливо мов по багнюці

етупаючи по розкиданій полові, з за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ска! — вмиь заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-у! тю! Учга-а! тю!

„Модиска“ здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміло стала дивитись в їх бік. З за скирд, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці і поважні навіть дядьки.

— Ну, чого ж ти не беш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий же! — ще ближче насунув ся Карпо.

Гудзик блідий весь, тільки одсував ся потроху і сціпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдар же хоч раз... Он же і гарапник маєш! — хитнув головою Карпо і раптом зігнувшись, схопивсь за нагай. Гудзик перелякано сїпнув ся назад і шарпнувши рукою, вперішив Карпа нагайом.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і увсім тілом кинув ся на Гудзика. Той побачив тільки, як біла ситцьова сукня вмиь повернулась назад і загомонїла за паровиком, почув як його зімняла якась сила і не вспів оглянутись, як опинив ся на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно солоно, потім почув ся якийсь крик, його чогось возили по землі і нарешті він опинив ся на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди уставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Де хто теж кричав щось, де хто по-

хмуρο слухав, а де хто і сьміяв ся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на його хотів! — кричав Карпо. — Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді се саме скажу... Прогенти з нас дере за наші-ж гроші, а ми мовчи?.. Ого!.. У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його тай знайдете... Гроші давай!! — вмить сказано сїпнув ся він до Гудзика, що обтирав ся мокрою хусткою, яку намочив йому машинїст. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, подожди! — промовив понуро Гудзик, держучи хустку коло носа. — Ти у мене ще побичиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до дїжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернув ся до купи. Ніс йому розпух, почервонїв і блищав, як намазаний салом. Під лївим оком сьвітив синяк.

— Пускайте машину! — повернув ся він до машинїста, що балакав із Андрonom. — А ви ідїть по місцях!.. — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнув ся, тільки Карпо знов шарпнув ся до його і щось закричав, але його знов спинили. Гудзик подивив ся з під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідїть же до роботи... Нема чого...

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи подивив ся Гудзик у той бік, де зачув ся голос.

— Не знаєте? — тихо й серіозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!.. Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені тай давайте...

— Гудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина, робіт виплату... Хочете, щоб стояла... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! у кишені... — закричав Карпо, але Андрон озирнувся до нього, зробив рукою, щоб мовчав і знов повернувся до Гудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощайте... Гайда до дому!.. Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима і пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатися і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе — перебив його сердито Андрон — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас в два рази стільки, скільки нам треба? Що-ж

ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші-ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!. Тепер иньший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде й на всіх вас... Іроди! Жироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засьвітили ся і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш що буває! — з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше підогріло се.

— Що буде? Що? У тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!.. Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той хто наших дівчат за пятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми осими руками заробили ті пятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали.

— По 80? — скрикнув Гудзик.

— По 80, по 80!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!.. А ми вже були дурні, що ми робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші...

— Та які гроші? — перебив Гудзик — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дав грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!.. Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлопці! До дому! Всі до дому! — палко закричав Андрон до всіх — Хто зостанеться, тому сам розібю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте! — знов бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши „60“ де-які почали зупинятись і нерішуче мнялись. Але Андрон, Карпо і ще де хто, зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть! — закричав раптом Гудзик. — Се вам так не минеться!.. Начальство про се сьогодні-ж узнає!

— Плювать хотіли ми й на тебе й на твоє начальство! Що ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га? — зразу-ж озирнувся і навіть ступив до його де кілька кроків Андрон. — Можеш? Ого!.. Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустиш ти свою машину, то ми те-ж побачимо! Хлопці!.. Беріть паса!.. Таскайте до дому!.. Хай кличе своє начальство... Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здрігнув ся і хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки сьмішно якомсь став дивитись, як декільки хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І се усіх ще більше ніби підпалило. Підняв ся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кождий хотів вилить те, що накипіло за день. Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але почувши гидку лайку, або сьміх, одходив і з жахом дивив ся, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу і лишать його тут самого з машиністом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на після завтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затагнули. І ніякої надії не лишало ся Гудзику. Лиця були серйозні, з твердим і рішучим виразом, в очах просьвічувала ненависть до його.

— Андроне! — гукнув Гудзик.

Всі разом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату! — похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймать із бокової кишені якусь невеличку книжочку. — І по 80? І по 80. Всі весело зупинились і почали вертатись. Почала ся виплата.

Коли через якийсь час до машини, засапавшись, прибїгла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Гудзик сидючи на лантухах, уже долїчував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвело ся синьою смугою, а на губах іще лишила ся суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гудїла, вкривала порохом усе навкруги і ніби акомпанїювала гучній піснї дївчат.

Скінчивши виплату, Гудзик, „модиска“, її батько і синенький ляшок почали радитись...

В. Винниченко.

Сила і краса.

I.

Тихо тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливаєть ся піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на улицах із плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою і будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі, — скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеть ся з одного кінця міста до другого, дивиш ся праворуч — тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч — тин, дєреза і нікого нема; куди не глянеш — тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та граєть ся листям. Деколи пройде закутаний в сїрий балахон урядник із лошам по заду, зжене горобців, що купали ся в мякому, гарячому поросі на шляху, проплентаєть ся Жид на біді, пробіжить який небудь Сірко з реп'яхами в хвості, скакаючи

на трьох ногах і ховаючи голову по затінках, виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне і знов заховаєть ся; і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці політають із тинів на горячий порошок та вітрець тихенько шепочеть ся з листями.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвірі все пошарпане, поруйноване, — клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилив ся, тин ледве держить ся і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якось сумно дивить ся маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород, — злодія, якого сам батько одцурав ся, а добрі люде десятою вулицею обминають, з яким мають діло тільки його приятелі, такі-ж як і він злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, де кілька голодрабців і весь той люд що не має в душі Бога й не боїть ся ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збираєть ся його вислати „на поселення“, та Ілько на се не вважає: у ночі грабує — палить, а в день або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко виднієть ся ціле місто таке невеличке, що скоріще-б можна назвать його великим селом. Широко розлягло ся воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки по середині вєть ся стежка з заліз-

них покрівль — то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ілько на тин і замер, — ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він у собі, тільки чув, як сонце гріло, пекло в спину, як розливалось якісь лінощі по тілі і байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор, закрутив соломою, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіпцала хвоста, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за городом гукав: „Явдо-о-хо!.. Явдохо-о-о!..“ Тільки як сонце сховалося за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати. Пройшла-ж хмара, виглянуло сонце — Ілько розлігся на широкій призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі і байдужість.

— Драстуй, Ільку! — вмить почув він коло себе. Ілько здригнувся, розплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала, — промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову. — Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? — підхопила Мотря, якимсь нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як сажка, волосся, що висмикувалось на всі боки. — Давно бачились! як у горосії, так і досі!

— Аж здригнувся — позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хиба й злодії уміють лякати? От-то!

Ілько здивовано подивився на неї.

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря! Мотря, Мотря! Твоя любовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?.. Ну й

душно!.. Та чого дивиш ся? Не бачив? Може поцілуєш? Ха-ха-ха! А Андрій за се мене ще буде бить... А ти поцілуй! Ти-ж теж полюбовник, ха-ха-ха! Один бє, а другий цїлує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі? Я його люблю, а тебе ні!..

— Слухай, підвівшись, поважно промовив Ілько, — ти, їй, Богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!!

— Може випила?

— А вже-ж випила! а то-ж як! Полюбовники пють, а полюбовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!.. Ну, й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун, на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі і задумалась. Ілько пильно слідкуючи за нею, проти волі задивив ся на красу її, що тепер іще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, — на ту красу, що не бє в віч, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдививши ся, можна впить ся й очами, й серцем, всею істотою. То була краса, що виховуєть ся тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було у неї ні „губок, як пупянок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожа“, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі“. Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-

сїрі очі, з яких, здавалось, дивлячись, наче лило ся якесь тихе, мняке, ласкаве сьвітло, — то була й уся краса сїєї дівчини.

— Та-а-к... — протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як у грудях у його щось то захолоне, то зомлїє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га? — мов прокинулась Мотря. — Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна-ж, їй Богу! — перебив себе Ілько.

— Хиба гарна? — підхопила Мотря. — Дуже? Га? Ти-б, правда, вдарив би, пожалїв? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще-б я тебе набила, як би схотїла. Ти тільки Жидів і вмієш бить. А здоровий!..

— А ну, дай, зацїдю, — побачиш, чи вмію!

— Ну-да „дай“! А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хиба ти посьмієш? От Андрій... о!.. о!.. ось!.. — розстїбнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вона чотири круглі синяки. — Се так ухопив рукою!

— Ого! — засьміяв ся Ілько, — а ну, підожди..., та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо-ж то? — роблено позїхнув Ілько, — може й йому руку одпихала? За се стоїть!

— Стоїть? — піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад, — стоїть, говориш?

— Та чого-ж? аби й від мене була у тебе дитина, то я бив би, як би одпихала. Не задавай ся!

— Не задавай ся? — дивлячись пильно на його, перепитала Мотря.

— А то-ж! Зв'язалась й мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!.. Та чого так дивиш ся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і роздивляючись на Ілька промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!.. Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і.... Ха-ха-ха!

— А хіба поганий? Гидче й за Андрія-б то!

— За Андрія? О, ні, ні!.. Е, як би Андрій такий, як ти! Як би Андрієви сї кучері, сї брови, очі, одним словом, як би він був твоєї краси! А все таки люблю Андрія. Не віриш?.. усміхаєш ся?

— Ні, чого-ж на здоровля...

— А ну вас к чорту! Ти, краще, знаєш що? — зразу змінила вона тон, — заховай мене де небудь. Їй Богу! А то зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!..

— Та хай бачить, хіба се первина, чи що, що ти у мене? — знехотя підвів ся Ілько. — Куди-ж тебе заховать? — повів він очима навкруги, — нема де... Хіба в хаті?

— Ні, в хаті побачить... Тай правда: хіба первина? Не треба! махнула рукою Мотря, і щось надумавши, побігла до воріт. — Ще нема! — вернувшись, промовила вона, — а буде,

зараз буде! О, то сатана! хитра тварюка!.. А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як „нічого“! Щось же та говорить?

— Нічого, мовчить усе.

— О! потаєнний, чорт! Куди тобі!! Плохий ти проти його... Він зараз прийде. Все одно дізнав ся-б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вбє? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!..

— Та за віщо-ж він сьогодні бив тебе? — позіхнув Ілько, знов сїдаючи на призьбі.

— За що? — перепитала Мотря, пильно дивлячись на його. — Сказать?.. За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цїлую і його і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всьміхнув ся.

— Правда, гидка я? Як послїдня?.. От-то! Нехай!..

— Та чого він з тобою не одружить ся? — поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене-б тоді не ходила-б і не бив би. Чи ходила-б? Га?

— Ну, то, то вже дулю з'їв би! — гордо блиснула очима Мотря. — То вже чорта пухлого!

— Хиба?.. Хм..., а мені здаєть ся, що ходила-б.

— Ну, то побачили-б! — кинула вона.

— А як би Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла-б?.. А хиба не бігаю? Ха — ха — ха! Слухай, ти за-

ховай, голубе, заховай! Він зараз прийде... — і оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вбє, одчепись!.. Заступлюсь.

— Хто? ти? — пустивши його руку, зареготала Мотря — проти Андрія? Ой, Господи!

— То-б то не подужаю? — всьміхаючись, потяг ся Ілько і вирівнявши могутний, рівний, високий стан, глянув на себе з гори. — Не подужаю? Я?

— Та... подужазш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не сьмітимеш підняти на його. Він тільки подивить ся на тебе, то ти й присядеш.

— Я? — знов задоволено всьміхаючись, повів Ілько очима від чоbit до грудей. Я присяду? Хиба буду нижче від його? А подивись?

Ілько провів рукою по темних шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурих чорні, оксамітні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всьміхнув ся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернулась і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний і здоровий!

— А мало хиба?

— Та... і не договорила.

— А мало хиба? Га? — нахилиючись до неї і стиха обнімаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачать... — безсило одпихаючи, задивляючись у темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда-ж, доволі? правда, не мало? — пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі? — скинула вона очима на його — доволі? Ой ні, ні!..

— А що-ж тобі?

— Що?.. що?.. А хто його зна... Ой, не тули так — побачать.

— Який чорт! тепер й собаки на улиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось.., ну, як би тобі сказати... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!..

Ілько мовчав і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло цього тіла переходило на його; як із кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любовали з його, серце його все більш замірало і стукало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі розправлю вуса... етій... от так... Ой, не тули так, — і так душно. Ну тебе, я раз-у-раз тільки распаскужуюсь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидіть... Он який вже! Пусти! Хоч і гарний, а пусти... Чуєш?.. Ну, що-ж мовчиш? Пусти!

І важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона і стала коло Ілька, що похмурился і дививсь кудись на улицу. „Чортова дівка, — подумалось йому, — поки не дивишся на неї — липне; сам почнеш липнуть — одлипа“.

— Тай чудні ви баби! — усьміхаючись вимовив він.

— Чого так? — трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як із собакою, поти й хороші, став за панібрата — собакою зробиш ся...

— Хм... А ти женись, то раз у-раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й одвернув ся.

— А справді, слухай, одружив ся-б ти з мною? — якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись додала: — тільки не думай, що я справді хочу, — я тільки питаю.

— Про всякий значить ся случай? — усміхнув ся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженив ся-б з тобою? — протягнув він і пильно удумавшись, подивив ся на неї. І за сим поглядом, від думки самої про шлюб із нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс стали зразу такими знайомими, звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість його стала якась ніяковість і навіть нудьга.

— Хто його зна... — ніяково всміхнув ся він і удаючи з себе веселого, додав: — А хто-ж тоді злодійствувать буде? Вже-ж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженив ся-б?

— Та на віщо тобі знать?

— Ну, я хочу!.. Не оженив ся-б? Ну, говори!

— Комедія! Ну..., не оженив ся-б... Та на віщо тобі виходить заміж? Хиба так погано?

— Я так, хотїла тільки довідатись, — сухо кинула Мотря і задумалась. Ілько помовчав — і тихо лїг на призьбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або що! — стрепенувшись засьміялась Мотря. — Може не вийшла-б за тебе, як би ти й хотїв. — Я так тільки... Стій, стій, — перебила вона себе і стала прислухатись. Улицею, видко, наближав ся хтось, співаючи.

Їй Богу, Андрій! — зблїдла Мотря і нервово усьміхнулась. — О! хитрий чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю.... Нехай! Пхі!..

„Ой, не ходи, козаче, до мене,
Буде слава на тебе й на мене“...

взяла вона мняким, грудним сопраном і сумні згуки чуло рознеслись по кутку і обїзвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк і через декілька хвилин коло воріт показав ся середнього зросту парубок років трицяти, в клїтчатих, вузьких, на випуск, штанах, у таких же самім піджаку, в картузі, які носять ляшки-прикащики по економіях і в черевиках на таких рипах, що їх було чуть ще тоді, як самого хазяїна їх ще й в вічї не видати.

— Я-ж казала, що Андрій! — прошепотїла Мотря і наче не примічаючи його, весело й швидко заговорила до Ілька, що підвів ся й закриваючи очі від сонця, ласкаво й привітно всьміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице з червоними плямами там, де

у иньших буває смага; протирав від пороху маленькі, сїренькі, з білими віями, очи, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса, — і роблячи се все повагом, не поспішаючи, й собі весело привітно посьміхався й наближавсь до них.

— А! і Андрій сюди! наче тільки що побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до його: — А я отсе йшла до тїтки, тай зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ілька, — перебив її Андрій — грієшся все на сонечку? Ах, ти-ж, лодарю! А в вечері...

— І не договорив: порівнявшись із Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком і Мотря скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір накинув на неї і почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом примовляючи:

— А—а—а—е—е—е!.. Сьмієшся! А! сьмієшся ще! Е—е! Тїкати?.. От!.. от!.. Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якомсь на бік, тільки здригувалась під ударами і не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів! — схаменувся сторопільний Ілько. — Убеш же! Годі! — і потягнув за руку.

— Ілька!! не в своє діло не мішайся! — прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, зі збитою на бік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на

лівій щоці, з пилом і сьміттям, що поналипали на другій, розхрістана, важко дихаючи, піднялась Мотря і впила ся очима в Ілька.

— Та убеш!.. Хіба-ж можна так? — одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову на бік і махнувши рукою. — Вбеш, сам одвічать будеш...

— Ха—ха—ха—ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготала Мотря і схопившись, підбігла до Ілька. — Так ось же тобі, тьфу! тьфу! тьфу у саму твою гарну морду! Тьфу на тебе! „Я заступлюсь!“ каже. Ха—ха—ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьфу! Ось тобі, о, на!

— Ну, ти... — одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько, — бо як дам...

— Ха--ха—ха! Ти? даси? А ну, спробуй, а ну, а ну-ж, ну! Чого ти? На ще, на! Бий же! Тьфу на тебе! Тьфу у самі твої гарні очі!.. У паршивий! А ти, сатано руда, не посьміхайсь, не задавайсь! Ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавай ся. Я йому плюю в морду і піду до його і буду ходять, на зло тобі буду ходять, бо він — гарний, а ти — рудий! І ось вам обом прокляті, ось! — і тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

Скажена баба, їй Богу! — нїяково всїмхаючись, промовив Ілько, сїдаючи на призьбу. Андрій мовчки всьміхнув ся, підняв із землі соломинку і сїв рядом. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-

далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

Підеш завтра на ярмарок? — помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Небезпримінно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда в двох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе-ж Остап є.

— Та ну його к бісу — самого Остапа: він або спить, або п'є... Тай чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй Богу... — замняв ся Ілько.

— „Та хто його зна!“ А що-ж ти завтра робитимеш? Коли-ж і заробить, як не завтра? Тай „робота“-ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитавсь, назвавсь родичем і пішов із ним у пивну... Хе—хе—хе! Робота! А в кишені вже і є десятка... Га? А ще розумний хлопець!

— Та я розумію; чого-ж — образившись трохи, промовив Ілько, — що-ж тут не розуміть? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ть, та говори-и-ть, та піддурювать. По мойому побачив, узяв тай герехт!.. Або як що — в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли — і в тюрму. Так?

— Ну!..

— От то то-ж бо і є, що „ну“! А тут брат, прийшов, побалакав, зробив ся родичем і йди в пивну і не одвічаєш!

— Та воно так, — згодився Ілько, — коли-ж... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить! Мурло дурне, зрадів...

— Ну-да, зрадів... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй Богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хиба-ж я коли одказував? Чи підпалить Жида — палив; чи розбить кого бив. — А се, представлять ся... Не можу!

— Ну, от ще!

Змовкли.

Чого то вчора до тебе батько твій приходив? — трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого! — засьміявся Ілько, умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взяв ся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і усі багачі.

— А він?

— „Так вони, каже, не грабують“. І я, кажу, не грабую. „Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!“ Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і зі слабого і бідного, а я з бідного не деру...

— Бо чорта того драть! — хитро підморгнувши, усміхнувся Андрій.

— Ну-да! — зареготав ся Ілько — на чорта мороку зачіпать із бідним, як на багатому можна поїхать?..

— Хоча бідного все таки жаль...

— Та ну-да жаль! — підхопив Ілько і подивив ся пильно на Андрія, — звісно, бідний що? зараз заплаче...

— Ну, а батько-ж що?

— Та що? „За се, каже, на тім сьвітї з тебе будуть шкуру драть.“ Еге! кажу, до того сьвіту далеко, а як другі тут деруть, то чого-ж я не можу з ним подрать?

— А він що?

— Плюнув тай пішов до дому.

— Ну-да, — почав Андрій — то все, бачиш, так. Коли-ж одне... Багачі, бач, як деруть, то хоч не бють. А ти ще й беш.

— Ну, що там! ударю раз два...

— Ого! добре раз, два — засьміяв ся Андрій, а як тому ковбасникови щелепи звернув?

— А чого лїз? — зареготав ся Ілько — я йому...

— Бач, як би ти робив так як я, — перебив Андрій, не бив, не заводив ся, а тихо та любо любо, то й було-б, що й ти не грабуєш...

— Ну-да, — муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку усе беш ся. І тобі достаєть ся. Памятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Як би не я, то й убилиб мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге-ж.

— Ну, так їх же було з трийцятєро, а я сам.

— Та то все одно, а вбили-б.

А вбили-б, гаспіди! — зареготавсь Ілько, — як би не підскочив ти, убили-б!

— А як хлопцями ще були, — підхопив Андрій — то раз-ураз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим заведеш ся...

— Та і в школі...

— А як на ставу? Жиденята? Та і в школі... А як зі школи з тобою тікали, памятаєш? Ти, бувало ховав книжки біля Рифки у бурян. А знаєш тоді якось веселіще було! — оживив ся Ілько. — Бувало, памятаєш, цілий день на річці... товариші...

— Хм!.. -- гірко усьміхнув ся Андрій, — то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришови, то й нема... Ех!..

— Та чудний ти, їй Богу, Андрію! -- винувато глянув Ілько, — хиба-ж я не хочу?

— Та ну да не хочеш! Тут же нічого важного нема.

— То тільки, говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там уже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десятка-ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

— Ну?!

— Їй Богу! Так обіцяєш?

— Обіцяю.

— Їй Богу?

— Їй Богу.

— Ну, гляди-ж! — встав Андрій.

— О! Куди-ж ти? Посидь іще, побалакаєм. Усе згадалось... Встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорили-б...

— Ну, гляди! Прощай!

„А все таки до Остапа треба зайти, приготувить про всякий случай“ — виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов улицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсажена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотриного, удовця-звощика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового і Андрійового. Порівнявшись із хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись у бік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і зобачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі? — тихо спитав Андрій, сїдаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на колїна.

— Дуже болить? — ще тихше спитав Андрій. І в тихому сьому питанні, наче в розбитому голосі було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним до муки жалем до Андрія, до себе, до своєї щок, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задріжала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізмами, як губи якось

по дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, замер. Сї очі, що налили ся слізма, сї горді губи, що скривились по дитячому, се уривчасте хлипаня, се тремгїня тїла, се тяжке риданя Мотрі, — тої Мотрі, що тільки злісно-весело сьміялась раз у раз на всі його бійки та гордо всьміхала ся на всі його скажені речі, в якої він ніколи не бачив і не думав побачить сих сліз, сих скривлених губ, — се все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, пронизало його таким гострим болем жалощів, що спершу він нічого не міг вимовить, тільки якось піднявши брови, зблідши, нїяково скрививши губи в усьмішку, силкував ся підняти її голову, одтулить од лиця її руки, заспокоїть, потїшить. І вже як риданя стали стихать, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотать :

— От!.. хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну годі... От то! Та Бог з тобою... От то! Ну, годі-ж... От-то... Ти диви...

І тільки, як Мотря між хлипаням вимовила: „Тільки... не кидай... мене“... заговорив розумно і з таким запалом невимовної любови, з такою силою чутя, що Мотря зараз же стихла, підняла голову й очами, на яких блищали ще сльози, радісно, з любовю дивилась на його. Андрій замовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На улиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогам пастухи, заторохкотїли пїтроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почули ся піснї.

— Андрію! — тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд

од червоних останніх промінїв сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів — іще тихіше додала Мотря і ще нижче нахила голову.

— Як! що? — не ймучи своїм ушам віри скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти-ж... Та брешеш?

— Йй Богу. Годї вже... не можу...

Андрій одхилив ся трохи, підняв її голову і пильно подивив ся їй в очі.

— Ні, здаєть ся, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря, — йй Богу, правда. Ося бійка, сварка... дитина.. Годї вже... засилай старостів..

— и Ілька кинеш? — Здержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і нахилившись, мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?.. Подумай: ти і торік се-ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, удумай ся... Я-ж і тепер скажу: не бить буду, а убю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря, — я... ще... подумаю... Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — зі злістю муркнув Андрій, — я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — зі знезагою, з ненавистю кинув він і одпихнувши її руку, що лежала на колїні у його, насунув картуза і встав.

— Підожди! — зблідла Мотря, — куди-ж ти? Я-ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!..

— Ну, ні, підожди... Я-ж... ти-ж... Ти-ж сам говориш „подумай“. Я піду за тебе, я подумаю. Ти-ж... я-ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брать мене, як я хотіла; я-ж мовчала.

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись, запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму то тебе бігала що дня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого-ж мовчиш? На якого-ж чорта ти мені рудий здав ся, як я могла кращих знати? Га?.. Ух, ти!!

— А хіба не знайшла? А Ілько? Ще задаєть ся... Прощай! — ненависно виговорив він за одним духом і повернувшись, швидко підійшов до тину, переліз і пішов по улиці.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула, сьміючись, Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой, прибіжиш!

Андрій гідко на всю улицю, не вважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер усю правду скажу! — почув ся ще раз голос Мотрі і за ним якийсь нервовий голосний її сьміх.

Андрій ще раз вилаявся і швидче пішов од хати, від якої наумисне голосно, якимсь нервово почулось :

А я слави тої не бою ся,
З ким люблю ся, — не наговорю ся.

II.

Прокинув ся Сонгород. Ярмарок. На улицах стоїть туман пилу : торохкотять вози з привязаними до них кіньми, волами, коровами, телятами : літає солома, шерсть ; „дядьки“, поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотири, а то й цілими купами поспішають до базарю. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликаня, гукання ; ряди возів, ряди перекупок, Жидів, кацапів, ряди шатрів із хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьохтем, салом, сілю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини : мирно, спокійно, — і легкий кольор флегми на всьому. Тільки коло Жидів, бублейниць та Циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, іноді кров і раз у раз полїцію.

— Бублички ! гарячі ! на салї, на маслї, на всїм проводольствї ! Пять копійок за три пари, сїм — десяток ! Добірайте, дядьки, молодиці, гарненькі дівчатка !

І підійде дядько з батогом у руках, уважно обдивить ся бублики, колачі, паланиці, спитає по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Куди-ж ви, дядечку? Паляницї-ж, як сахар. Десять копійок, дядю! Ну, за девять оддам!

— Знаєм ваш сахар! — бовкне собі під ніс „дядько“ і так само піде далі, проштовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи...

— Ах, які ви стали скупії? — докірливо хитає головою молодий Жидок засмалений, товстолицїй дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку. — Самая петербурская материя!.. По самой первой моді!.. Ах, скупії, баришня... это не хорошо!

— Дам трицять п'ять! — підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдесять, накажі міне Господь не можна!.. Вам какіх ниток?.. Какіи ви скупії! Такая багатая і красівая баришня і только трицять п'ять... Здачі? Суре, тіб їм здачі... Нету?.. Вот я сїчас дам здачі, одну минуточку... Еслї ви хотїте купїть етот платок, я вам для вас можу отдать за 50 копійок... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і нарешті розв'язує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає Жидкови, пильно-обережно склада хустку і одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихіше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький „дя-

дечко“, з одною випущеною штаниною із полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що здавалося, сей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з під сивеньких брів і сердите „гей!“

— Дядьку! земляк із буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед ряботиня! — одмовляє синій ніс, — а тоді й питайся про бичків, — полякаються! І задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка не одніме волів, не продасть їх кумові і тим самим не одбере у його спроможности ходити, перекидатися гострими словами, тим самим не одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноем, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. В довгій вузкій вуличці возів затовплених кінськими, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сінном, свіжою травою, свитками, голосно перегукують молодіці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні площі, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкують удати із себе Шмулів, буланних, кацапів то що; коло річки вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товплять коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед другим; торгують спокійно, поважно, де-не-де із сьмішком, із тонкою іронією, з коментаріями, до то-

вару; торгують ся без видираня очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний „дядько“ в новій свиті, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами і невеличким ряботиням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспиравшись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люде; всі товплять ся, штовхають ся, пролазять між кіньми, перегукують ся, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовуєть ся і потягнувши злегка за картуза, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — одзивають ся де-котрі і не переміняючи постав, слухають далі якого небудь оповідача. Дядько те-ж постоїть, послухає, подивить ся іноді на конячок і намітивши яку-небудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батою у бік і теж знехотя, ні до кого властиве не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилить ся; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і міцніше упершись ліктем, теж наче знехотя муркне:

— Три красні.

— . . . Ну, тай говорю йому, значить тому таки панові, — чуєть ся з купки — „зми-луйтесь, ваше благородіє, я-ж тут хіба як? хіба я що?“ А він, чорт його знає, чи вже таке з роду погане, чи... як заверещить: „на неділю у тюрму!..“

— А дві? — знов торкає пужалном конячку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхає і переміняє ногу; хазяїн знов трохи одвертаєть ся, знов умощуєть ся зручнійш на спині і одповідає:

— Двайцять сім дають.

— Та мабуть невеличких?

— Чого? Хіба не стоїть? Кінь, як кінь.

— Та вже-ж! І голова, і вуха є... Дві берете?

— Та що ви, земляк! — всьміхаєть ся хазяїн і повернеть ся вже зовсім до дядька. — Хіба вже я як? у Бога теля з'їв, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Тай беріть!

— Тай візьму!

— Тай держіть!

— Тай вдержу!

Дядько одходить трохи, повештаєть ся навколо, потикає в боки де-яких конячок і наче зовсім ненавмисне опинить коло вороненької:

— А що держите? — ледве всьміхаючись, кидає він до хазяїна конячки..

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду не далеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молодда.

Дядько підходить ближче, мовчки підніма голову вороненькій, розтуляє рота й дивить ся в зуби.

— Та що там? — всьміхаєть ся хазяїн — хоч дивіть ся, хоч ні, а більш пяти не дасьте.

Дядько, не відповідаючи обходить навкруги, підніма ноги, маца боки, тягне за гриву,

бе по клубах і наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от так... Держіть руку... Двайцять п'ять і (бе з повагом) кришка!

— Ні, — хова руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продати?

— Щоб продати? — замислюєть ся хазяїн — так, щоб продати, то от що: даєте двацять вісім і беріть. Хай вже...

— А як по божому?

— Та що ви, дядьку, торгуєтесь? — вмишуєть ся один із купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця, не лошиця: біжить-дрожить, упаде, — лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В купці посміхають ся, дядько поважно обдивляєть ся, хазяїн пильнує його.

— Ну, двацять шість... Держіть руку!

— Двацять вісім!

— Двацять шість!

— Двацять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст — додає бриль.

— Ну, то щоб не по вашому і не по моему.

— Держіть руку... Держіть. Двацять сім!

— Та давай, Данило, — радить бриль, — бо вороненька вже стелеть ся.

— Ще-б полтинника... чухаєть ся Данило.

— Е е... — докірливо хитає головою дядько, виймаючи гроші й одлічуючи 27 карбованців, — ще мало вам... Беріть!

— Ну, хай іде.. Давайте... Хай вам Бог помагає, а конячинка, їй Богу добра! — пере-

лічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи обротъ дядькови, зітха Данило. — Як би не така скрута... Ех!..

— Прощавайте!

— Щасливо.

— Но!

І скося поглядаючи на вороненьку, по-смикуючи часами за обротъ, пропихаючись між купами людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшись із земляками спинить ся, розбалакаєть ся, обіпреть ся теж на спину вороненькій і слухаючи якого небудь оповідача, поважно на запити покупців одповідає:

— Не продажня.

Тільки-ж вмішаєть ся де Жид, або Циган, там спокій сей змінєть ся на крик, на івалт, сварку, іноді і на бійку. І набігає поліція, збігають ся люде, піднімаєть ся галас і нарешті трое або четверо дядьків попадають у холодну, тягнути за собою Цигана й Жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаку, таких же штанах, у глаженій сорочці й новому картузі, стояв Андрій. Біля його, переминаючись із ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутив ся невеличкий парубок із прищоватими щоками і синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй Богу, не буде, — заглядаючи в очи, вимовив нарешті він. — Він мабуть десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявся.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питав: „Будеш, кажу на ярмарку?“ „Буду“, — каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, ти біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе!

А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що в хороша робота...

— Сього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Підожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну да, бо звісно...

— Та не перебивай! Не тямиш і мовчи!

Прищуватий нїяково всьміхнув ся і винувато глянув Андрієві в очі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилї, а другий без шапки, волики коло їх.

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економічеську! Та куди лупаєш! Он-он-но!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Йй Богу, бачу. Здорові, сїрі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. Так як побачиш, що вони підуть із Остапом, іди зараз же до гарби, сїдай коло неї і... сиди. Сиди тай годї.

— Ну да, розумієть ся...

— А як підійду я з ким небудь, скинеш шапку й будеш звать мене паном...

— Хе-хе-хе! Ну да, бо панам, сто бісів їх матері, раз-ураз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти, Гришка, Господь з тобою! — усьміхнув ся Андрій.

— Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустана голову?

— Ага.

І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну да, так... Ми з економії... Ага-а-а!! — прояснив вмиль Гришка й зареготав ся.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці і півкварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапови скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже знає, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуза на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув „а ну, мурло, з дороги!“ і пропав серед натовпу.

— Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка, — Дурень... А!! Може він у Мотрі? Он-що! А я думаю... О, хвойда проклята! То-ж то вона ще хотіла подумать... Та ні, на віщо-б говорить, що піде за мене?.. Так он-що! Ну, добре, добре!.. Се батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Як би знав, як би я догадав ся раніще, я-б... Упустю-ж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай... не треба думать...

— От як би застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні? Мабуть у кухні, обідать варить!.. Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?.. Ну-да... гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще прогавлю сього дїда. Чи не прогавив?.. Ні ще, стоять; давав дев'яносто один... карбованців

з сотню має... Ще чого доброго купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну-да, мабудь до церкви, хм... так я й знав... Ну-да. — неділя... хм...

Біля Андрія зупинилась купка людей. По середині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячив ся високий, гарний Циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть насмішкувато всьміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривав ся йти. Між ними в розхрістаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточував ся якийсь паний „земляк“.

— Бій, бій!! Не хочеш? не хочеш? Жаліть будеш!

Парубок всьміхнув ся і подивившись на конячку, іронічно спитав:

— Вона-ж хоч вітер повезе?

— Ха! — стрибнув Циган. — Диви! Вона справить ся за трьох таких, як твій. Ти диви, о! і не вгнеть ся! — і стрибнувши, він вмить опинив ся на шкапинці, що, не сподівавшись такого, перелякалась, хитнулась і ледве не впала.

— Ну й „лошадь!“

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Мінайсь, Сидоре, діти кататимуть ся!

— Та що ви сьмієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг Циган до купки. — А давай на що, що випередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь! Та по її видно... Ті дивиш ся, що вона мала? Ха-ха-ха! Та се-ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що-ж би то й була за киргизка, як би вона не мала була... Ну, береш

пять додачі? Шість береш? А сім?.. Ну, то йди к чорту! Но!..

Циган швидко повернувся, шарпнув, шкапнуку, ступив ступнів із пять і хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і наче пускаючись на одчай, крикнув:

— Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бій!

— Та я не хочу мінять ся! В десяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схочеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадять, так пропадять! Держи руку, держи руку.

— Та не хочу!

— Держи! Даю девять! Бій!

— Бий, Данило, б-б-бий, — заговорив вмить „земляк“, що доти мовчки хитав ся і слухав ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

— Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свин-ня!.. Ти, Гаврило, б-б-бий... або знаєш що? не б-б-бий..

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його Циган. Дядько замовк, похитнув ся, хотів провести рукою по вусах і мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувся у другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на Циганови.

— Держи руку! Держи! Девять!

— Ні.

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланим! З дурнем діло мать!.. Но!.. Береш девять?

— Ні.

— Но!

Але одійшовши трохи, вмить повернув ся, підійшов до парубка, взяв за руку, подививсь йому в очі, всміхнувся і зітхнувши, поліз у кишеню, промовляючи до купи:

— Прийдець ся дать, нічого не вдієш... Бачу, десятку хоче...

— Та не виймайте, — сказав парубок, — я не поміняюсь... Комедия, їй Богу!

Але Циган, наче не чуючи, виняв гаманця й почав лічити.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок пять... До пари мені буланий... шісьдесять...

— Та я-ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто пять... Осе вісім... Вісімдесять... десять! На бери! — Махнувши рукою, скінчив Циган.

— Та я-ж вам говорю, що не міняюсь... Но! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивив ся парубкови велід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сьміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьфу, чорт! — схаменув ся Андрій, — заслухав ся чортового Цигана і мабуть прогавив діда... Ну да... Ні слава Богу, стоїть... Що-ж Гришка?.. Ні, й той уже лежить.

Гришка дійсно лежав вже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора! — рішив Андрій і обдивившись на себе, лїниво, наче гуляючи, став наближати ся до купки селян, що стояли коло пари здорових, круторогих волів.

— Йй Богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед Господом милосерним, сам торік дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак, схилив голову на бік і розвів руками пристаркуватий чоловічок із сивенькою, ріденькою борідкою, коли-ж... дорого.

— Не дорого, земляк, йй же Богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички — привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Декотрі познімали картузи, декотрі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоров'я.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Волики хороші. Да, дійствительно, волики не плохий... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господїн... дев'яносто п'ять?

— Ну-да, оно... собственно... А дають?

— А даю дев'яносто два, — промовив чоловічок.

— Гм... Волики нічево сибі... Тільки, хе—хе—хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить таке, а іной уже сяке... От, скажем, приміром, за мене. Люблю волики, йй Богу, люблю!.. Я сам помещик, імею землю... Да... А вот, как повідю волики, так прямо і бірють охота... Виділ я тільки што волики. А—а—а, ть—ть! Прямо золото... І от же, преобразіть сибі, не дорого, йй Богу, не дорого. Так будь денги, так і купив би. І не много: дев'яносто рублей... Тільки-ж і волики... І ето волики хорошиї, но тєї будуть как будто полегше... Тільки-ж опять скажу, хто што любить... От скажем, приміром етот мучичок. Он по виді-мости больше любить... не такий, как ето воли. Так мужичок?

— Та, знаєте — усміхнув ся „мужичок“ — не так любиш, як треба.

— Е, ні! — добродушно підхопив Андрій, — не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то нада! — а то таки і... — как би вам по простому із'яснить?.. і охота, чи што. Охота, знаєте, большое дело.

— Ну-да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Ето і по науках звесно. Охота, пишеть ся в кнїге, пособиця на роботу. Хе-хе-хе-хе!

— А вже-ж без охоти за роботу не берись — згодив ся один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати — наче схаменувшись, промовив Андрій і націлив ся йти. — Волики хороші, купуйте, дядьку... А я пойду поспотрю на тії волики... Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Ходю собі, знаєте, та всьо разсматрюю. Натомиш ся за неділю в економії, ну — і... хе-хе-хе... дозволиш собі погулять у воскресеніє. Досвіданїя!

— Щасливо... прощайте... — потягнули дядьки за козири і Андрій зараз же почув:

— Так берете дев'яносто два?

— Чоловіче добрий! Як би можна було хіба-б я торгував ся!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощайте.

— Куди-ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і не поспішаючи, став доганяти Андрія, що лїниво, по тихеньку пробирав ся між людьми. Порівнявшись із ним, Тарас став мовчки йти рядом, похльоскуючи іноді батоґом.

О! і ви! — наче тільки що побачивши, трохи згодом промовив Андрій, — не сторгувались?

— Дорого; волики-б і нічого, та...

— Волики... да... Тільки знаєте, я вам так скажу: краще купи то, що нравиться, чим то, що не нравиться. От хоч би й я; імею воли; воли, не скажу, щоб плохії, но... не нравлять ся..., прямо не люблю! Я, знаєте, чалаєк простой, — мені не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказати, не з простих. Ти мені дай, щоб чалаєк бил хароший і... словом, хароший... Мені все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тобі душа була, аби ти не обидил ближнього. Сказано: „Люби ближнього, как самого себе“.

— По євангелю, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!.. А он-о-но і волики теї. А, волики, золото! От пройдем от тут між возами, оно вийдуть ближче... А от ето і мої воли.. Що, Гришка, напував воли?

— Напував, пане! — схопив ся Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що, повернув ся Андрій до Тараса, — нічево волики. Тільки куди їм до тих. Ви подивіть ся на тих.. Ви посмотріть... От отцеда краще видно.. Мордочки якії... Ах, ви-ж мої!... Ех! знаєте, еслі-б хто дал сїчас мені за мої восьмдесят, доложил би десять і купил би... Накажи мене Бог, купил би.... Тільки што-ж? не дадуть за мої восьмдесят... А тут з дому не взяв... Узяв на всякії покупки, та што-ж? за пятацять рублей не купиш їх! Пойдем, посмотрите...

— Та чого ви думаєте, що за ваші не дадуть вісімдесять? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха—ха—ха! А, бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважнійш додав: — Хоча, положить, волики нічево собі... Тільки-ж посмотріть на ті, куди-ж етим!

А сї волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; „золоті“-ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас подивився на ті, на сї, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посьмішку Андрійову, постьогав трохи замислено батогом по колесах і промовив:

— А все таки, я думаю, що й за ваші можна дати вісімдесять... Підождіть, що ви сьмієтесь! То воли хороші, вони такі й луччеських — що правда, то правда! але-ж і цїна за їх лучча! Що луччі вони, то луччі, що й говорять, але-ж і сї нічого. Ось ви знаєте що? не сьмійтесь, а оддавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені сї... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй Богу!

— За мої даєте вісімдесять?!

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!.. „Тай дурніж сї панки, прости Господи!“ — мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купити? — радісно скрикнув Андрій, — Господи! Та ні, ви... шуткуєте.

— Ну, от!..

— Гришка, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, как по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй Богу, виручили. На radoшах випю прямо, хоч вже місяця два як не пив... Зараз же могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Підожди... гроші-ж на... Купиш дві чвертки, — вже пошепки і з виду грізно додав Андрій, — і в одну виллеш з сього слоїка... Чуєш? Не бійсь, се — сонні каплі... На. Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назначи її як небудь, надірви бумажку, що наліплена, чи що... Іди!!! Та не барись, Гришо! — се вже в голос говорив Андрій. — Купиш там і ковбаски й палянички... Підожди! Принесеш ето всьо туди на берег за очеретом, ми будем під вербою... Знаєте, усьо таки как-тось неприлично під возом, чи знакомиї який помещики, чи штось таке... А там нікада нікого не буваєть, не повідять і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе—хе—хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, й їсть ся смачніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко од водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тїнь і... нї душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили і бесїда ще тепліще, ще щиріще полилась між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, пятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомив ся, ходячи, та щось до сну клонить, — примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже п'яненко усміхнув ся.

— Нічого, нічого... Звісно, наморш ся... От хоч би, приміром... От сюди лягайте головою, тут наче горбик... А я вже вам договорию таки за свого дядька. Ну, то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї у комнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька... От преобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут значить...

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і схиливши голову на лікоть, спокійно і тихо заснув.

— Спить уже, — прошепотів Гришка, що весь час слідкував за ним. Андрій, розповідаючи все таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворухнув ся.

— Ну, йди стань там і дивись, — повернув ся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашлянеш.

— Гришка весело усміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорт! нема! — хапаючись і поглядаючи на Гришку, шепотів Андрій. — І за пазухою нема... Невже брехав... Убю гада! Ну, повертайсь... Щось у сій кишені... завязано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив із трави ножика і одрізав усю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі бумажки, п'ятирублівки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

Єсть. Ти-ж позакидай сі пляшки, або я й сам се зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! У вечері приходь до Естерки — там пяторку получиш... А тепер підожди трохи, не йди за мною.

— Андрій Панасович!.. — несміливо й ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи за Андрієм — як би зараз... Сьогодні-ж неділя...

— Н-ну!! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці, — сказав у вечері... Чого-ж ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнув ся, підждав трохи, подивив ся на Тараса, усміхнувся і тихо пішов за Андрієм...

А через годину отовплений великою валкою людей, розхрістаний, блідий, з синіми губами, Тарас із диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникови, який поважно й суворо слухав його.

— Се Голуб! Се ніхто, як Андрій! Гайда всі до його! — заревли декотрі з купи. — Ходім до його, однімем! Се-ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим, блідим Тарасом, гучно посунула по головній улиці..

III.

— Куди, Ілька?... Драстуй! Іш! надів нового піджака тай не пізнає вже...

Ілько повернув ся, — коло тину, трохи перехилившись на улицю, стояла Мотря й граючи очима ласкаво всьміхала ся.

— Не бачив, — підходячи до неї, усьміхнув ся й Ілько. — Драстуй.

— А може ще й досі сердиш ся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усьміхнув ся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт, — хибаж се первина?

— Ні, а справді не сердиш ся? Га? — заглядаючи в вічі і якомсь тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Тай чудна! підняв голову Ілько, — говорю ні, то й ні... Чого се ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха—ха—ха! Ні, їй Богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь, — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хибай ти з ним на „роботу“?

— А то-ж!

— І підеш так?

— Та підуж.

— А може не підеш... Га? А я-б тобі щось сказала, розказа-а-ла. Га?

— Ні, ні... Андрій сердить ся буде. Пропаде „робота“. Мені, положім, вона не до душі, але... обіцяв. Прощай!

— Та подожди! схопила його за рукав Мотря. — Сам каже, що не до душі і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухав ся Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше-хоро-оше. Ти, їй Богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-у-раз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити. А Андрій то — чорт! А я-б щось розказала... Перелазь! Я їй Богу, сучила за тобою... А цікаве-б розказала... От побачиш!

— Ілько подивився на Мотрю: дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша як мрія бажання. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з глибоким поглядом, що обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав, зітхнув, почував ся, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді-ж щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— Їй Богу, їй Богу розкажу!.. От такж піде за мною! — додала вона в думці.

— Ну, як так... — не договорив Ілько і став перелазити через тин із таким видом, наче-б хотів сказати: „Отже лізу через те тільки, що треба послухати щось цікаве, а інакше ні за що в світі не поліз би!“

Він переліз, стрибнув і щоб не впасти, ухопився за Мотрю й обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — притуляючись до його і одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що-ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знати?

— Як... як отсе зараз поцілувати тебе!

— Ну? скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до його і нахилиючись од вітей, тихо вимовила вона, виходю заміж за... Андрія.

— Та ну?! спинившись, скрикнув Ілько, — брешеш!

— Їй Богу, правда! — повернулась Мотря і пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— В четвер і рушники подам.

— Он як... тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда цікаве? — сьміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не одказав і мовчки замишено став дивитись кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно-нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернув ся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на йому.

„Так он що, заміж за Андрія! — крутилось із сим тяжким щемлінням у Ілька. — Се, значить, прощайся вже з нею, прощайся із тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся із рідною, єдиною людиною, з сим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з сими гарними, дорогими, чудовими очима“... Сї думи не мислив він, не висловлював, не складав їх, — метнулись вони в його з сим щемлінням, з сим якимсь чудно-тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали

далекі і дорогі, любі, хороші, сї такі знайомі йому брови, губи палкії, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась, як щось давило-щеміло на серці. І хотїлось їй, дуже хотїлось, обнять його, пригорнуть ся, замерти коло дужої руки його, заглянути в вічі і дивить ся, дивить ся на чудову красу його, на чорні брови, у карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло в неї у грудях із самої думки, що не прийдець ся їй більш цілувать його, цілувать найлюбїйше місце, що одтїнялось чорним вусом; не прийдець ся більш дратувать-розпалять палким поцілунком і любувати, як зачервонїеть ся злегка лице його, як краса його ще виразнїш, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж, — тихо промовив Ілько, колупаючи паличкою стежку, що йшла по над призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула й хоча чула його слова, але, не встигши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона. — Не можу, Ільку, їй Богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Тай самій... Ну, хіба-ж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене бє раз-у-раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі-ж хіба що?

— Та так... — нахилив ся знов Ілько — якось... Чорт його зна... думаю про се... і якось, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та і мені, ось дивлюсь на тебе, теж якось скучно...

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалось крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали і бились воробці на вишнях, та за тином по улиці йшли люде до церкви.

— А за мене пішла-б? — ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе? — наче сподіваючись сього питання й дивлячись на козявку, що зашамоталась і полїзла в лїво, перепитала Мотря.
— За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієви можна дати од коша.

— Та буде так, як учора?

— Ну! — підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками, повернула в бік, перелїзла стежку і сховала ся в траві.

— Ну, що ж „ну!“ — усміхнулась Мотря, переводячи очі з козявки на Ілька.

— А то „ну“, що тепер не дам бити тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила-б!

— Ех, Ільку, Ільку, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибїгла до тебе, хотїлось іще раз спробувати тебе і що-ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то-ж, кажу вчора, а тепер хайби посунув ся!

— Ех, не задавай ся Ільку! побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш такий: ти тільки не сердь ся; я цілу ніч думала про се й рішила сказати усю правду. Як-би не побачила...

чила осе тебе, побігла-б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, ти мене слухаєш, з ким другим — того слухаєш. Як-то кажуть: „Куди вітер віє, туди я хилю ся“... Ти-ж не сердь ся!.. Ось тепер Андрієви обіцяв допомогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов із дому — і вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій то й ще сам, кого хочеш, подужає... Тай то взять: ну, от ти сидиш передомною, я люблю з тебе і як „оченаш“ знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не визнає, — сьогодні він такий, завтра такий, тоді он-який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла-б я за тебе, пожила-б і заскучала. А Андрій — то і розкаже і побє і насьмішить і налякає і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запрошеному чоботі.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи „заробиш“ де, чи як там, зараз роздаси, прогуляєш... Хіба ти мати меш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти-ж кинеш гулять, будеш годувать мене? Хіба-ж ти зможеш? Правда-ж ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От, бач, мовчиш. А Андрій, той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Тай Івасько... Хіба ти його любитимеш, так як Андрій, — не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніще цьвірінькали між листями.

— Коли-ж я подумаю, — тихо знов почала Мотря, — що прийдець ся не бачить ся з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи-що?

Три роки... Тай до Андрія привикла... Се вже, значить, годі, — не прийду я вже до тебе, не буду любити з тебе...

Ілько підняв голову, хотів щось сказати і... знов похилився.

— Страшно жалко... — наче думала в голос Мотря. — Подумаю кинуть Андрія — я вже думала багато вчора — так якось зовсім і жити не хочеться... І тебе жалко... Як-би можна за двох вийти! — засміялась вона і зараз-же сумно замислилась.

— А ти ще подумай, — проговорив тихо Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... Їй Богу, не знаю. Андріївці обіцялась у четвер... скажу тобі в середу... Добре? Ти-ж не сердись на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в очі й прихилилась до його.

— Чого ж сердить ся? — усміхнувся Ілько і тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так... — прошепотала Мотря, счервонівши трохи.

— Чого? — нахилився він до неї, — може-ж більше не прийдець ся... Здаєть ся, задавив би тебе!..

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і палко обнявши, стала цілувати у губи, в очі, щоку, найлюбійше місце над чорним, м'ягким вусом.

— Не підеш за Андрія? — не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!.. Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

IV.

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи п'яні, спитнілі, червоні лиця: смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько! — почулось із за одного столу, зайнятого якимись парубками в піджаках і червоних сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдивився навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом із другим дядьком; той сидів проти його і що хвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку! — гукнув Ілько.

Від стойки одскочив жвавий, маленький Жидок і шльопаючи калошами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого.

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно під ряд три склянки, Ілько утер ся, сумно схилив голову на руку і задумався.

„За-а-аблісте-е-ела зорка-а-а-а“... почув він коло себе і повернув голову до дядька.

— Семене! та побій ся-ж Бога! — благаючи, заговорила жінка — підем до дому... Коні ж морені стоять... Куме! хоч ви вже згляньте ся!..

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками фляшку, — і ти... і... я... свині... Випий!..

— Та Бог з тобою! Не хочу... Підем... коні-ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять... „За-а-блі-сте-е-е-ла зо-о-рка-а-а...”

— За-а... — гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі божому будеш робити? — трохи не плачучи, здвигнула плечима жінка.

Ілько одвернув ся й налив у склянку пива.

— Господін! — торкнув його Семен, — как... З неделью вас!

— І вас, — знехотя всьміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!.. Куме, дай пляшку, випю... от з господіном.

Кум мацнув рукою по плящі, ледве не звалив її, та так і застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво! — безсило простягнув руку Семен.

— Підем до дому.

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє Господне! — зітхнула жінка і подала пиво. Семен узяв, поважно на-

лив у склянки, підніс, розхлюпуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив :

— Доброго здоровля...

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в очі, обняв, поцілував і зараз-же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернув ся він до жінки, — і не мішайсь... Уторгував, продав воли і буду гулять... Так, господін?

— Так, так! — усміхнув ся Ілько. — А за багато продали?

— За сто та ще й двацять!.. Оч!.. — виняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запихать знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придививсь, одвернувся і почав покволом пить пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сьміялись із благання жінки.

Мошку, пива! — гукнув Ілько.

Мошку!.. Жиде!.. пива!! — стукнув кулаком Семен і поліз у кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбував ся Ілько, — я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!.. Ого! Семен Торба не може пива купить... Фю-фю! Ого!.. Деж се гроші?.. Ого! Я не можу... Де-ж се?..

— Та ти-ж у ту кишеню поклав, — промовила жінка. Семен став шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — поблідши, встала жінка і почала дивити ся під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав

і Ілько, зазираючи теж і під стіл і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, Господи! — скрикнула жінка.

Дехто повернув ся, коло сусід замовкло, підбіг Мошко.

— Та я-ж у сю кишеню поклав, — розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, що пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі і озирався навкруги.

— Се ж осей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв зі стола картуз.

— Ні, господін, підождіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей.

В пивній стихло і коло Семена поставало вже де-кілки дядьків.

— Люде добрі! — скрикнула жінка, — ви-ж бачили, що вони пили в двох. Там же всі гроші... Тепер і за пиво нема чим заплатити.

— Ви, Ілько, послухайте, — затурбував ся Мошко, — може, ежелї ви взялі... Минї какое дело, нехай минї за пиво... Я в палїция...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти, крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей. У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, сей йолоп тобі-ж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всьміхнув ся, глянув на дядьків, що мовчки і суворо дивились на се і повернув ся.

— Нєт, позвольте, — викрикнув Мошко і ухвативсь за Ілька, — так нїдзя... Дай мені за пиво... Хає, бігай за паліцейським!

— Оддай гроші! — зробивши кілька ступнів до Ілька процідив Семен і сціпив зуби.

— А вже-ж оддай... Що-ж се! — почулось між дядьками. Ілько сїпнув руку, крутнув Мошком й ступив до дверей.

— Оддай гроші!! — заревів Семен і кинув ся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, одхилився, як дикий звїр наскочив на Семена й повалив його на стіл, зі страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до них, але зараз же одлетїла і впала під стіл, обливаючись кровю; посунулись, було, дехто з гурту, але теж де-які полетїли на лави, а де-які самі поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах, Ілька.

— Повбиваю!! — хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою зі стола пляшку. Але не встиг він й вимовить, як захитав ся, махнув рукою й гепнув до долу лицем.

— Тепер бийте його!! — крикнув Мошко, вискакуючи з за Ілька й держучи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька насїли і... піднялись разом із ним.

— Держіте, держіте! я одберу у його деньгі!.. вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кровю лицем і синій, по-

битий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувся, когось вкусив, когось пацнув, рванув ся й тягнучи за собою всю валку, вискочив на улицу.

V.

Сумно в Сонгороді в осени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер, купи пожовклого, мокрого листя і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що закутавшись, схилив ся на переду. На улицах ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яка небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагура, та звощик розібе блискучу, сталеву грязюку рівенькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче скажить ся, — то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволи застuka по віконцях запертих, то знов заскиглить, завне, заплаче й сипне і сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі не-наче з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на улицу в таку негодую.

Ледве блищить лямпочка в камері „слід-ствених“ Сонгородського „арестнаго помеще-нія“. Тхне потом, парашою, махоркою і кислою капустою. Посхилявшись над койкою, прислу-

хаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають у карти арештанти. Чути: „краще зверху!“, „сімка хвалить“, „запиши хвальону“, „вино-козир“; іноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з улиці в вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів „без мене грайте“ і підійшов до вікна. Якось темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто ліхтарів (другий біля поліції), стала нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, трохи розмотала товсту хустку й на Андрія глянули великі, глибокі Мотрині очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь kratки і взяв невеличкий клуночок.

— Там десяток пиріжків і курка, — додала Мотря.

— Добре... чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреш!

— Ну от „не бреш!“ Батька не було до півночі, дитина сама, а я ось побігла-б до тебе.

— Де ж батько був?

— На „роботі“.

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на пядесять, казали. Ілько на силу вніс лантух.

— А! он що!.. Хм... — злісно всьміхнувся Андрій. — Там були Іля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може не пускали Іля Іванович? Вони-ж теж на лінії солом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?.. Чого-ж мовчиш, суко! — грізно прошепотів Андрій, — похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори-ж!.. Може вже рушники подавала?

— Ну, от ще! — підняла голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино! — сціпив зуби Андрій, — обманула, обіцялась сказати правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумавши вийти за Ілька, убою. Чуєш? убою першої-ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, засвистав, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

Що? Та підніми голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несьміло подивилась йому в очі. Замовкли. Чуть було ляпаня заялзених карт, „вино світить“ і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну-да.

— Лаєть ся... На що ти його так?.. Бідую страшно.

— А так паршивому й треба, хай не задаєть ся! Думає, як надзиратель, то й цяця велика! — зі злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше гад! Ти знаєш, як усе се було?

— Та говорив він щось... Розкажи ти... Знаю, що через тебе...

— От-то нехай не задаєть ся і знає, кого зачіпає!

— Як же се вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів штовхать ся. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І отто раз причепив ся до мене, щоб у камору йшов. „Ще рано, кажу, не піду!“ „Ну, не розказувать!“ Я й вилаяв його... Він зо всієї сили трах! у груди мене... Хотів я його задушить там же, та здержав ся, тільки сказав: „Гляди, Никодиме, се даром не минеть ся тобі. Знай кого бить!“ „Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах тьху!“ Ну, добре, нехай так, — побачимо. Пройшло мабуть з тиждень. Я з ним наче помиривсь, випивав по приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А от-то в той понеділок кажу йому: „Попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цилюрню, — мене тут пускають, — поставлю,

кажу, півкварти". Попросив він: пішли. Прийшли до Васьки — знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивить ся... Кинув я його, прийшов до смотрителя тай кажу: „Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим, который мене водил у цилюрню, напил ся п'яний і не сполняєть своей служби. Я мог би утїкти"... Той, звісно, перелякав ся, дякує мені та зараз за Никодимом — і прогнав... Не задавай ся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? Похопила Мотря, — от то! чого-ж ти?

— Тїкать не треба.

— Як?

— А так: як би я втік, його не вигналиб зі слуби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи як небудь... А так — я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти-ж маленькі у його... жінка.

— А друге те, що мені нема для чого й тїкать: все одно оправдають. Се, що я не втік, буде ще один доказ, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба-б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну-да, але-ж...

— „Але-ж!“ — перебив Андрій. — У суді, аби щось представив такого, як се, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювать я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гро-

ші брав. А може хто схожий зі мною?.. А ще-ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді тай герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм.... як зробився женихом, так і ненавидіть став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я-ж його не боюся.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихіше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все таки плюють! Аби ти показала. А хіба я повинен пред ним сидіти? Скажеш, що п'яний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питають не будуть, а сам напросить ся — побоїть ся мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбирати ся, буде сидіти тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав ся на його... буде одвічати за „буйство і покушення на грабіж“. Смотритель казав...

— Через тиждень? — перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого-ж — прося-ж тебе — украдь хоч у сїєї Хведори курку, піймай ся нарочито, полай ся — і посадять... І не будеш розлучати ся з ним... А то-ж жаль!..

Мотря промовчала.

— ... Та що похилилась?.. Говори-ж щось, якого-ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутати ся.

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимо волі всьміхнув ся Андрій, — а говори те, що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула...

— Холодно Андрію, уся змокла... Я вже піду...

— Убирайся к чорту, чого-ж стоїш!

— Ну, то я зостанусь, — ти сердиш ся...

— Йди, йди...

— Ні, ти сердиш ся... Скажи, що не сердиш ся...

— Та йди, простудиш ся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і наче зачепившись, возивсь коло заціпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і заціпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері „срочних“ між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і „буянами“. Зараз же він звелів усім поділити ся грішми, побив одного, що хотів із ним змагаться, посидів три дні в карцері, але вернувшись, повитягав у ночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою „монопольки“, яку невідомо де роздобув. Дозорці, тай сам смотритель навіть, наче нічого не бачили, не бажаючи через якийсь час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через се ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і не міняючи пози з ненавистю буркнув, як вона порівняла ся з ним, весело посьміхаючись до його :

— У! паскудо!.. мовчала! Прибігла за Ільком!!

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на його й наче чекаючи сього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаяв ся, сціпив зуби, одвернувся, пішов у камеру й п'ять днів не показувався. А як і виходив на хвилину — до Мотрі не заговорював: коли вона винувато благаючи його зачіпала, він тільки лаяв ся зневажливо й наче не добачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоявала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалася і плюнула, як той хотів обнять її. Андрій змилювався — і звеселіла Мотря: — заспівала, засьміялась, обцілувала Іваська і на другий день уже жартувала і сьміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався у камері, не тікав од розмов із Мотрею, тільки говорив із нею так холодно, так якимось по чужому, дивився на неї так чудно, що Мотрі з ним було і важко й ніяково, а на с'моті якимось пусто, нудно і сумно, до смерти сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид, знов усьміхнувся „по рідному“ Андрій — і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андріїви розмовляла з Ільком без сьміху, без жартів, — без Андрія-ж пильнувала, щоб усе знали тільки

вона та Ілько. Ілько-ж хоча і всьміхавсь до Андрія і сам заговорював до його, — при Мотрі махав кулаками і... щиро задавав ся.

Видав ся теплий, ясний день, один із тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осені, спішить попрощатись з людьми, всьміхнеться тепло — ласкаво в останнє й покорить ся долі. Сонце гріло — пекло, грало в калюжках, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки дерева оголені якомсь сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали арештанти порозсїдались біля дверей, повиносили койки з тоненькими сїнниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі; дехто стиха заводив пісні, дехто борюкав ся, а дехто прямо сидів, грів ся і смаковито хмурился на сонце. Навіть Степан, старий дозорець, — „соціалїст“, як звав його товариш Гаврило за те, що той не постив у Петрівку, їв у неділю до звону, не хотїв читать ані букви з біблії і не любив багато балакать, — навіть Степан вилїз із темної сторожки, сїв на коридорі, надїв окуляри і став читать „Путешествіє по рѣкѣ Оранжевой и ея притокамъ“, що вже років зо три, як він його почав читать. Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Демян, ватажок штундарів, із симпатичним лицем і добрими очима, дідошок. Поруч сиділи „брати“ його, себ то одної з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх, на другій койці, сидів Гаврило, „челак з понятієм“ — високий, худий й тонкий, схожий, як сам про себе не без гордоців казав,

на сьвятого Антонія, чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчував ся самою цибулею і житним хлібом і в розмові закидав „по вченому“. Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на голоблях тачки, сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи іноді й своє до балачки, прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Демян говорив спокійно, навіть весело. Гаврило іронічно всьміхав ся, худий деколи додавав свого гострого і „з перцем“ слова; рудий, добродушно ростягнувши рота в усьмішку, однаково пильно слухав і Демяна і Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидяки, йому страшенно подобав ся. Серед двору, махаючи шапкою, посвистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготав ся Гаврило, одкинувшись назад. — Так по вашому виходить, що церкви не нада?! Ето — факт!.. Ха-ха-ха!.. Ну, а де-ж, приміром сказати, должны нахадить ся усякії богослужебнії вещи, ну, сказати, чи чаші усякії, чи... ну хоча-б і чаша? Де по вашому!

— Будлі-де, — усьміхнув ся Демян, — можна і в скриню покласти.

— Ето, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші і блохи..

— Воші теж од Бога.

— Ну!

— Хоча чаші перед службою миють ся перед усіма так, щоб усі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто-ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Підождіть, — ухопив ся Гаврило, — ви говорите, що „той, хто службу служить“. А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Ето факт! А ви-ж маєте право давать право?

— Таке-ж саме, як ваш архиєрей, або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис — синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!...

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловічок, протягуючи листа, — чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читать:

— „Писмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жені Своїй Параски Михайловні прошу тебе“. Ну, ето я вже читав... „що Марко будь тобі Масло“... ето вже... Ага, отцеда: „Я Марко Гаврилович Прощу вашой милости ви виказуєте що я вам масло принїс а я нікакого масла ни видїл і ни знаю і ни бачив і не чув. А ви як находите на себе претенцію то дасте 5 рублей і будете одвїчать сильно строго як ни бачили острога то побачите“...

— А я так говорю, — почав тихо Демян, як чоловічок знов висунув язика, нахилив го-

лову на бік і став виводить букви, — бідному чоловікови й копійка багато значить. Ви візьміть те: чи в тебе родить ся, чи помре, чи сьвято яке, чи щось таке, — уже плати. Плати попови, бо — гріх.

— А в Писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — „Шедше убо научать усі язики, крестяще їх во імня Отца і Сина і Св. Духа, амінь“. — Га? То какой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були сьвященники. А ви-ж тільки євангеллю вірите, — се-ж по євангеллю...

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засьміяв ся.

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а поців не чіпайте! — крикнув, сьміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!
Помовчали.

— Не даром кажуть, — почав, зітхнувши Демян, — „чиї ворота минеш, а попових не минеш“... Деруть вони з вас, як самі хочать.

— А ну, Гаврило Петрович, прочитайте далі, протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Демянови, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— ... і... то побачите... — промимрив він, шукаючи нового. — Ага!.. „І прошу вашой ми-

лости ни радійте моему гору“... „Как господь дасть міні благодать, то якось воно буде. Міні господь поможить нещасному то якось воно буде. А Я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихають у мене і прошу вашой милости не оставте моїй, прозьби із тим досвиданіє остаюсь жив только здорова у мене плохо потому што досадою Ну все байдуже якось воно буде Писмо писав Марко Гаврилович звиніте“...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловік, — а я того масла, так от не гріх запрясягнуть ся і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаяв ся на весь двір. Всі повернулись, — жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ласкання в долоні, ніяк не хотів, піднімать ся в гору до гурту і все перелітав із хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підожди-ж! — злісно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий, — політаєш у мене!

— Параска каже: „признайся, тобі легше буде“. А в чому я буду признавать ся? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив, чоловіка Демян, — гріх окони палить... А я на се можу сказать...

Жовторябий, нічого не гадаючи повернув ся хвостом до краю і став чепурить ся. Мотря й Ілько пильно слідкували за Андрієм, який то присідаючи, то ледве ступаючи, наближав

ся до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злорадно бить по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись уже пустить, Андрій по сих словах мовчки злісно глянув на Ілька, усьміхнувся й схопивши ніжку жовторябого, кругнув. Почувся легенький хруск, голуб несамовито забився й затріщався, — Андрій зламав йому ніжку. Сей хруск, розкритий вміть рот жовторябого, безсиле його тріпання, все се наче морозом пройняло Ількови тіло.

— Пусти!! — рывкнув він і кинувся до Андрія. Мотря зблідла, схопилася і побігла до них. Штунда і Гаврило змовкли і не знаючи в чому річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!.. — глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло?! — блідий, аж жовтий, з синіми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікав ся до його? — сухо промовила Мотря, — випустить!.. Який сердобольний!..

— А! так ти за Андрія!! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: — Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дріжачою рукою став щось шукать у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з призирством усьміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувся Ілько і не сподіваючись цього, не вспівши пригнупти ся, Андрій спіткнувся, зачепився і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти-ж!! — тільки скрикнула Мотря і як вовчиця, в'їлася зубами Ількови в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і хитаючись, вона впала до долу.

— Стережись, Ільку!!! — вмить пронеслось по дворі з десяток несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутися до Андрія і крикнувши якимось „у-е!“ скривився, схилився і скоцюбившись, упав поряд із Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилася із розпоротого живота, полилася по колінях, по чоботях і стала всмоктувати ся в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, вийшов із буцигарні, ще гірше запив, загуляв, піймався на „роботі“ й попав у губернію в тюрму, звідкиль уже не вертав ся. А Мотря з батьком, з сином, з ста-

рою матірю Андрія, продавши свою й Андрієву хату й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повінчалась і всі виїхали „на поселення“, куди присудили Андрія за „покушеніє на убійство“.

В. Винниченко.

С У Д.

Неділя. Був дощ і на дворі ще не зовсім ви-яснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полиняну залізну покрівлю панського будинку. Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десть із поля, золотить купол церкви, минає чорногуза, що стоїть на клуні і пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцьвіт, вигодований, опецькуватий чоловіча з підстриженими, мов стріха, чорними вусами і розтопірченими вухами, що дуже нагадують ліхтарі біля брички, вийшов із душних покоїв на двір і по волі ходить собі біля ганку, балакаючи з гостем.

Гість молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцьвіт послав прикащика на село і видати її нема кому. Ходять і чекають, балакаючи.

Гостю, очевидячки нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, криво на випадок усміхається ся й хитає головою, коли треба й не треба. На йому солом'яний, сіренький брильок, штанці на випуск, ковнірчики й синенький, коротенький піджачок. Кишені у сьому піджачці пошиті так високо, що панок як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрикотять і стрибають по стерні.

Шпориш, що густо поріс біля танку, ще мокрий від дощу і росить ноги, але гість мовчки слухає та іноді тільки дивиться ся з ненавистю на кінчик сірого вуха і носа, що ніби виглядають до його з під начальницького дворянського " картуза з червоним шнурочком.

— Да-а! Погода ловка, їй Богу ловка, молодой человек! — раптом зупиняється ся Самоцьвіт і широко потягнувши в себе дух, мовчки усміхається ся до гостя.

„Молодой человек“ також зупиняється ся, усміхається ся і дивиться ся для чогось навкруги, мов провіряючи, чи справді „погода ловка“.

— Д-д-а, — мимрить він. — Хорошо... Вот только на счет жаткі я хотел би вас просить, может быть без приказчика как нібудь.

— А, Боже мій, молодой человек! — з веселим нетерпінням скрикує Самоцьвіт. — Сказав же вам, що дам...

— Да, но там может быть что нібудь поправить...

— Молодий человек! Коли я даю жатку, значить, там нема чого поправлять... Я тільки через те зараз не пускаю її в ход, що маю косарів. Се машини трошки луччі... Не зламаєть

ся й не спортить ся... То, голубе мій сивесенький, ерунда, що кажуть, ніби жаткою лучче. Плюньте! косар і жатки! Та я й уміратиму, а жатки не пущу в ход... Зогний вона собі там... А ви боїтесь, що не дам... Прийде прикащик... і дасть. Я його послав тут за одним чоловічком і в волость за бумагами одними... От к статі, подивитесь на мій суд... О... І поїдете собі з жаткою. А то „без прикащика“... Не горить же у вас?

— Нет, но...

— Ну, то й шабаш!

„Молодой человек“ ніяко всьміхається й рушає за земським начальником, силкуючись ступати, де поменьше шпоришу.

І знов ходять. Сонце вже перебігло став і зразу наче випірнує з саду. В один мент стає ясно й душно. Земський начальник кректить, пильно витирає хусткою піт, прохаючи вибачення, скидає з себе китель і зостається в одній сорочці.

— Ви не той... не обіжайтесь, молодой человек, що я з вами так по простому... І во обще ви не той... Не обіжайтесь... Я от по простому, по малоросійському говорю з вами... Хохол, малорос сам... Та ви й самі, здається, трошки з наших?

— Да, так... То есть, я собственно — з легка червоніючи, мішається гість — с одной стороны малорос, но моя мать...

— Да, да — перебиває його земський начальник, смаковито потираючи себе долонями по розхрістаних грудях. — Ваша й фамілія саме така, малоросійська... „Дурінда“, се чиста наша хохлацька... Положім, ви кажете

„Дуринда“ на французький манір, ну та то... чепуха!

„Дуринда“ нічого не одмовляє, тільки червоніє ще більше і дивить ся собі під ноги. Самоцьвіт також змовкає і з любов'ю засовує руки під пахви і з легка бє себе під сорочкою.

Ради празника в дворі людей не видно, тільки біля кухні стоїть Дуриндів „Буланенький“, запряжений в бігунки, а біля його кучер Гаврасим, Самоцьвітів кучер і рябий Спірідон. Вони ходять біля бігунків, піднімають їх за колеса, тикають в боки „Буланенького“, потім для чогось ляскають його долонями по клубі і всі весело сьміють ся. „Буланенький“ пряде вухами, крутить хвостом, але мабуть і йому весело.

— Да, не люблять тепер простоти — починає знов Самоцьвіт, а Дуринда здрігуєть ся і поверта до його голову. — Все з викрутасами, по модному... А куди вони сї викрутаси? Нікуди! Тільки-ж собі пакостять.. От хоч би взять із мужиками... Були, значить, сї полтавські бунти... Чого вони були, то вже кожний знає... Як нема чого їсти, то й сьвятий забунтує... Се вже... що там!.. Ну, були, хай собі були... Побили, покарали і годї! Ні. Треба щоб і в других губерніях не було... Що-ж для сього? Присилають, от скажеш хоч би мені, бумагу: „В віду бивших безпорядков в Полтавской губернії... і так далєе, рекомендуєть ся вашему високородію разясніть крестянам, ввереннаго вам уезда їх отношенія к поміщикам і к тем неблагонамеренним ліцам, кої сїї отношенія обостряют“ і так далєе. От ізвольте! Разясніть мужику, що таке „неблагонамеренне ліца“.... Спробуйте! „Неблагонамеренные

ліца, се такі люди, що... щ..." Тай замовкни краще, або скажи, що „неблагодієнний ліца“ се такі ліца, що хотять зрівнять мужика з паном, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас... „А чого-ж їм нас бунтувать?“ „А того, що думають, ніби вам погано живеть ся.“ „А так, так, спасибі їм погано, погано... Правду кажуть, добрі люди, дай боже здоровля“. А ти тільки нагадай козі смерть, так і пішло, мужик тобі вже й до смерті не забуде, що йому погано живеть ся... І ти там уже хоч плюй йому в очи, а він усе буде казати на сих „неблагодієнних“: „Добрі люди, дай боже здоровля“... Д-д-а!.. Раз'ясненія!..

Ви думаєте, що се треба? От так саме, як мені зараз... трясця! Да! Ну, що ти йому роз'ясниш? Люби свого поміщика? А як же! Так мужик і полюбить. „А чого-ж поміщик мене не любить“? — скаже він. Ну, що ти йому? От і роз'ясняй!.. А почни тільки роз'ясняти, так і вийде, що не „неблагодієнний ліца“, а ти сам їх бунтуєш. Їй Богу.

От, я вам розкажу... Був у мене, знаєте, один приятель, земський начальник, положім він і тепер єсть, тут у сусідньому уїзді. Дак з ним така історія вийшла. Доносять йому, знаєте, що в одному селі появили ся осі бумажки, проклямації значить... Летить він туди. Приїжджає... „Подать мені бумажки!“ Подають. „Зібрать усе село до волості!“ Збирають Діти, баби... словом, старе й мале... „Слухать усі сюди!“ Всі настоїрчують вуха.. Читає... Прочитав, потім до їх так грозно: „Ну, сукині сини, бачите, що ви читали?!“ А вони: „Та бачимо, спасибі вам... Так добре прочитали, що як на долоні все. По божому написано,

справедливо...“ „Як?! Та хіба я вам, сякі растакі ви сини, для сього читав, щоб ви хвалили?“ „А для чого-ж?“... От тут з ними й балакай! От тут ти йому й роз'ясни, що те, що по їхньому написано по божому, а для начальства по чортячому. Там же (каже, значить, мій приятель) говорить ся про те, що начальства слухать не треба, там же бунтують вас“. „А що-ж, кажуть, йому як правда“. „Як правда! То ви й на царя возстанете?“ „А що-ж, кажуть, як все одно погібаєш. А чи так, чи сак, а чорт один. Та краще-ж за правду погібнуть!“ От тобі й роз'яснив! Бив ся, бив ся з ними, плюнув тай поїхав...

— Ну, і що ж?.. — зацікавлюєть ся Дуринда.

— Ну, тай що-ж! Осе недавно взяли тай змовились не йти до свого поміщика на роботу. „Хай, кажуть платить не так, як він хоче, а як ми хочемо. Годї, кажуть, обдирати нас“. От і роз'яснив. А не роз'ясняй він, вони-б може й досі не знали, чого їм треба і як треба робити...

— Да, вот і у мене ето самое... Не хотять да і всьо... — задумливо якось бубонить Дуринда. — Давай їм по 20 копійок надбавкі. Її-б не жатка ваша, так хоть і в самом деле давай...

— Ну, от! — живо підхоплює Самоцьвіт. — Се у вас, потім у другого, у третього. Тай роби з ними, що хочеш... А все роз'яснення... Ні, голубе сивенький, тепер не той час, тепер, брат, мужик не той... Тепер ти його тільки силою держи, тай то бій ся... А роз'яснення се смерть... Ти йому одне, а він тобі друге, ти йому кажи: „Бог велить слухать царя і началь-

ство“, а він тобі: „А Бог сказав, щоб усі рівні були“. Ти йому: „Бог велів в поті чола хліб зароблять“, а він тобі: „А Бог велів усім робити, а чому-ж пани нічого не роблять?“ Тай мовчи йому, бо се сам Бог говорив... Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуриш... Тепер він уже й сам більше тебе знає... Ви думаете... (тут земський начальник понижає трохи голоси й озирається) ви думаете, що той царський маніфест на пользу пішов?.. Ви думаете, що мужик справді повірив, що йому треба слухать своїх земських начальників та дивиться, як у пана є земля, а у його нема? Кий чорт! Ще тільки гірше вийшло, бо до маніфесту вони все думали, що царь їм допоможе, а тепер бачать, що й царь за панами... Да!.. Ех, ви вже повірте мені... Служу я вже 10 год у земських начальниках, три рази мене били мужики, два рази палили, сам я з сотню, та де там, тисячу мужицьких морд розбив... Знаю я вже їх, як свої п'ять пальців... і скажу я вам, що багато... багато, як ще з 10 год подержити ся от так... А там!..

Земський начальник сумно підморгує, робить пальцями, ніби вбиває блоху і змовкає. Дуринді робить ся чогось сумно-сумно і страшенно жалє себе. Йому здається, що от приходять уже мужики, забирають у його все і навіть Самоцьвітову жатку, лають його і навіть Гаврасим, якому він дає завжди легкого тютюну, теж накидаєть ся на його і жене його з землі і з економії.

— Грунда! — усміхається він. — Нічого з того не буде...

— Що?? — визвіряєть ся Самоцьвіт. — Не будеть?? Ви говорите, не будеть?

— Не будет! — нерішучо усміхається ся знов Дуринда.

Самоцьвіт робить раптом серйозну пику і твердо протягує йому руку.

— Об заклад!.. На тисячу рублів і в придачу мою жатку, коли через 10 год етого не будет! Хотите?

Дуринда не рішається і щось бурмоче.

— Ага! — усміхається ся вже Самоцьвіт.

— Боїтесь... Нет, голуб сивенький, що правда то правда... Не треба мордувати, от що! Не треба політикувати... „Роз'яснять, пояснять“... В морду! От і все роз'ясненіє. По моему... Некаких роз'ясненій!.. „Виноват?“ „Винуват, ваше благородіє!“ Р-раз, два... Третій раз в ухо і марш... І весь суд... А то тягнуть його, панькають ся з ними... „ви“ йому говорять... А мужичва те собі і в голову забирає... „Ага, думає, мене боять ся, зо мною церемонять ся“... Да! От подивитесь зараз на мій суд, як я розправляю ся з ними... Власне суд, скорий, правий і справедливий! От зараз прийде один... мужичок... Каналія, первий чорт! Вже два рази замічав ся в тому, що заводить розговори з мужиками про панів, про землю... та про всяке таке... Прийде... „Винуват?“ „Винуват, ваше високородіє!“ (Вони вже мене знають.) Раз, два... третій в ухо і марш! І ні-каких роз'ясненій!.. І він знає за що і я знаю... А почни я йому роз'яснять, то він більше визнає, ніж у перед знав... Тай другим почне розказувать... А за те-ж не битимем, що мої слова розказуватиме... Да!.. І от десять год у сім селі, а спитайте кого, чи у мене було коли, щоб вони устроїли якусь свою змову, щоб якийсь бунт був... Як у раю!.. Тепер от

по 30 к. у день роблять мені!.. По 30 копійок!.. А скажу, й по 10 робитимуть... Да!.. І ще десять год буду і нічого не буде! Ось зараз прийде сей Никонор, набю морду і всім розговорам у селі кінець... А потягни я його в суд за неблагонамеренність, значить, посади я його в тюрму... Що буде? Посидить місяць, два, вийде тай годі. А за сі два місяці такого там набереть ся, що хоч два годи бий його тай не вибеш... Ні, голубе мій сивенький, ще одно, чим можна здержать мужика, то... бить його треба... Бить, бить і не давать і в гору глянуть... І мовчки бить, без усяких розговорів! Да!..

Дуринді вже не хочеть ся жатки, а хочеть ся, страшенно хочеть ся на суд. Він пильно дивить ся за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячинка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом у ліво та в право.

— Нема? — питаєть ся земський начальник.

— Нєт!

— Нічого, зараз прийде... Сядьмо трохи...

Вони сїдають на східцях і обидва якийсь час мовчать.

Дуринда дивить ся на зелені вершечки сада покриті ніби морозом і думає, як би то було гарно, як би можна було зробити якось так, щоб усі мужики зробились одним чоловіком. Тодіб дати йому тільки „раз, два, третій в ухо і марш!“ І добре було б... Тоді-б і жатки не треба б позичать...

— Да — раптом знов заговорює Самоцьвіт. — Всі еті роз'ясненія — ерунда! Тай вобщє всі мери ерунда!.. Не той час... От що!.. Знає вже мужик свою силу... Знає сукин син! Ось

він і тепер уже починає говорити, що всі рівні, що всім треба робити, що у одного пана більше землі, ніж у цілого села... А що-ж то буде, як він ще порозумнішає?.. Полетим ми з вами, аж загудить, молодий человек!

— Ну, положім! — храбро хитає головою „молодой человек“, але Самоцьвіт не слухає його і задумливо дивиться на свої зложені на колінах пухкі, в ластовинях руки. І вся його постать коротенька, опецькувата в розхристаній сорочці з шлейками від штанів наче й собі сумно говорить: „Полетим; полетим, молодой человек!“

— Пусякі! — раптом зривається Дуринда з місця і починає швидко ходити біля ганку. Потім, походивши наче згадує щось, іде й дивиться в ворота. По дорозі щось малячить.

— А що? — підводить голову земський.

— Что то ідыот.. Человек какой то... Мужік...

— Рижий?..

— Да, как будто рижий...

— Ну, то Никонор... Високий?

— Да, так... как будто високий...

— Ну, то він... Ідїть сюди... Треба його прийняти, как следует... Сїдайте тут.

Дуринда сїдає і обидва мовчки дивляться на ворота. Самоцьвіт сидить твердо, рівно і має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають виривати зуби. Проходить якийсь час.

— Щось не видно, каналїї, боїть ся — цїдять крізь зуби земський, не зводячи очей з воріт.

— Да — кидає й Дуринда і хоче ще щось сказати, але в сей мент у воротях разом із кур-

гузим, білим від пороху чоботом і кінчиком черкасинового піджака з'являється шматок рудої, аж червоної бороди, потім на мене блискає новий козирьок картуза і в двір вступає високий, огрядний мужик із палицею в руці. Не доходячи ще ступнів 10, він кладе палицю на землю, скидає картуза і вклоняючись, підходить до ганку, зупиняючись на сяжінї від земського й Дуринди. Лице йому спотніле, червоне і все закрите червоною бородою. Невеличкі зеленкуваті очі стурбовано пильно вдивляються в Самоцьвіта, а тонкі, хитрі губи наче прикусили щось, міцно й щільно студені.

— Крутоноженко? — гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима одривисто питає Самоцьвіт.

— Так точно, Крутоноженко — поспішно відповідає він, усе таки не зводячи з його очей, мов боячись, що той що небудь йому зробить, поки він кліпне, або подивиться в бік.

— Никонор?

— Нікак нет, Никихвор!

— Все одно!.. Знаєш, чого я тебе кликав?

— Так точно... казав прикащик. Що, значить, кликали, а точно щоб док... не звестен... Потому, виходить... как вина моя дестлїтельно есть... то...

— Ну, добре! — перебиває його Самоцьвіт. — Підожди трохи...

Крутоноженко знов щільно стуляє губи й одважується подивитись навкруги. Він пробігає поглядом по Дуринді, що весь час пильно придивляється до його і очевидно добре не добачає його. Він щось думає. А Самоцьвіт тим часом підводить ся і оглядає двір. Зоба-

чивши кучерів, він трохи вдивляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить :

— Ей, ви там! Кучера!

Ті хутко озирають ся, витягують ся, а Спірідон навіть зривається й біжить до його.

— Куди? Куди? Чого? — спиняє його Самоцьвіт.

— Назад!.. Та скажи там тим, щоб ішли з двора. В кухню марш!

Спірідон підбігає до кучерів, але ті й без його чули й рушають усі в кухню. „Буланенький“ повертає за ними голову і дивиться в слід блискучими, розумними очима.

— А тепер підійди ближче — сїдаючи знов на східці, командує земський і знов киває в того гострим поглядом.

Крутоноженко видно вже трохи одійшов і надумав ся. Оченята вже починають перебігати з кутка в куток і губи не так щільно стулені. Тільки товсті пальці, що держать картуза трохи йорзають по козирку та рука, що іноді стирає з чола піт, з легка дріжить і наче корчить ся.

— Ну... признаєш себе винуватим? — одриває Самоцьвіт, коли той підходить ближче.

— Так точно, ваше благородіє... Действітельно... Тільки я скажу так для приміру. Одно діло — заяць і друге діло собака без хвоста... Се я, ваше благородіє, для приміру тільки — спішить він додати, бачучи, що Самоцьвіт починає дивитись на його здивовано. — Потому виходить так, що хоч ми дествітельно одного батька й одної матері, виходить, що

обидва безхвості, а як розсудить, то один одне, а другий друге...

— Що він верзюкає? — все більше й більше дивується Самоцьвіт і дивиться на Дуринду. Той здвигує плечима.

— Ти для чого се? — звертається він до Крутоноженка.

— Для того, значить ваше благородіє, що коли брат возстає на брата, значить доносить один на другого, то... Дестлїтєлно, кадась я поймав ся у вас, що продавав водку... А щоб значить тепер, дак... не знаю... сказати би хто доказав...

— От заріжте мене, коли я що розбіраю, що він говорить... Накажи мене Бог, нічого, голубе мій сивесенький, не тямлю, що ти говориш! — повертається Самоцьвіт до Крутоноженка.

— Нічого не тямлю... Ти мені кажи: ти винуват?

— Винуват.

— Знаєш у чому виноват?

— Та... Знаю.

— Хочеш, щоб я тебе в суд потягнув?

Крутоноженко перекладає картуза в другу руку і знов безпокійно-пильно дивиться земському в очі.

— Ну?

— Нікат нет, ваше високоблагородіє... Тільки...

Самоцьвіт поволі підводить ся і ступає до Крутоноженка. Той з червоного робить ся зразу жовтим і замовкнувши ще пильніше дивиться йому в очі.

— А наказати тебе за вину твою треба?
— кидає Самовіт і на мент озирається до Дуринди, мов провіряючи, чи той слідкує за ним. Крутоноженко знов перекладає картуза в другу руку і з жовтого робить ся знов червоним.

— Ну? Що-ж мовчиш? Признаєш мій суд, чи хочеш, щоб я тебе потягнув у настоящий суд і заморив тебе в тюрмі? Га? Признаєш?

— Так точно, признаю.

— Ну, то ось тобі... Р-раз!

Дуринді видно як білий рукав Самоцьвітової сорочки миготить у повітрі і з ляском зупиняється біля Крутоноженкового лица. Крутоноженко трохи хилить ся в бік, але в сей мент миготить другий рукав і чується другий ляпас.

— Осе тобі — два!.. А се...

І Самоцьвіт раптом спиняється, не давши „три“ і здивовано дивиться на Крутоноженка, що чогось нахилив ся і вхопив себе за ніс.

— Що там? — хутко підходить до них Дуринда.

— Чорт його зна... Чогось нахилив ся — трохи стурбовано бурмоче Самоцьвіт і силкується зазирнути Крутоноженку в лице... — І до трьох не дав... дійти... Що-сь йому таке... Ти! Крутоноженко!.. Що там!..

— Н-н-н-чо-го... — мичить Крутоноженко.

— Як?

— Нічого... кров... трохи з носа... — повертає трохи до них голову й гундосить він.

Крізь пальці його, що міцно держать за носа, червоніє кров і видно, як падає кругленькими червоненькими плямами на зелений шпориш.

— Ну, от... Кров із носа... — незадоволено й докірливо бурмоче Самоцьвіт. — Наче в хлопчика... Стидав ся-б... А се мужиком називаєть ся... Наче дитина маленька...

— Парко, ваше благородіє, дуже... — оправдуєть ся Крутоноженко, знов безпокійно косячи на його очі. — Роспарив ся, значить, а воно й той... Воно пройде...

— Да, пройде...

В сей час за ворітьми чуєть ся якийсь галас і крики, ніби йде велика валка людей, або таскають на гору якусь важку машину. Дуринда, Самоцьвіт і навіть Крутоноженко повертають ся й чекаючи, слухають.

— Наче ведуть когось, або пожар... — роздумливо говорять Самоцьвіт.

— Да... — згожуєть ся Дуринда.

„Овва!.. Овва!.. Ану, спробуй ану!“ чуєть ся чийсь дзвінкий голос. Йому відповідає якийсь другий товщий, але розібрати слів за галасом не можна.

— Мабуть драка — догадуєть ся Самоцьвіт. „А чорта! А чорта не хочеш! Га?!“ дзвенить голос.

„Буде тобі „чорта“! — раптом чуєть ся вже в дворі прикащиків голос і в двір товпять ся цілий гурт людей. Всі вони щось говорять один до одного, кричать, сікають ся до прикащика і поглядають на високого, рудого мужика без шапки й піджака, дуже схожого на

Крутоноженка. Він іде між двома мужиками, що мають по жовтій блясї на грудях і запінившись, весь час кричить до прикащика:

— А чорта! А чорта!

— Що таке? Що за крик? Вам чого? — раптом виступає до них Самоцьвіт.

— Чого навалились сюди?

Всі зупиняють ся і навіть потовплюють ся назад, тільки по переду застають ся соцькі з високим мужиком та прикащик, що хутко підходить до земського начальника.

— Що за люди? Чого їм? — повертаєть ся сей до прикащика.

— Бунт, ваше благородіє! Ось... І бумажки! — важко дихає прикащик і дріжачими руками виймає з кишені якісь помняті, невеличкі папірчики.

— Бумажки? Бунт? — не розуміє Самоцьвіт.

— Що за бумажки? Що за бунт?

— Так точно, ваше благородіє!.. Ось сей... всіх бунтує... О!.. — з ненавистю дивить ся прикащик на високого мужика.

Самоцьвіт бере папірчика, розгортає і починає читать. Вигодоване червоне лице його робить ся червоніще й червоніще, а очі от-от не вискочать на папірчик. Дуринда підходить і також заглядає через плече; всі притихли і навіть Крутоноженко, затуливши носа полою піджака, підходить ближче й дивить ся на папірчик.

— Хм... Ну, добре... — прочитавши, муркає Самоцьвіт і звернувшись до прикащика, кидає:

— Хто читав, бачив?

Так, точно, бачив... Ось сей... І прочий...

— Хто роздавав?

— Хто роздавав? Я, ваше благородіє не бачив, бо я вийшов уже, як читали... Яж от-то, як казали ви, зайшов по Никихвора Крутоноженка, сказав, щоб ішов, до вас, а од його пішов до волості... Дивлюсь, коло волості народ... Я поздоровкав ся, а потім і кажу, як до людей: „Ви-ж, кажу, хлопці, завтра не баріть ся; сьогодні пройшов дощик, то завтра з рана виходьте, щоб до сонця ще встигти на Круту Могилу перебраться“. Та, значить, не успів ще договорити, як вони всі разом до мене: „а чорта, а чорта!“ „Як, кажу, чорта?“ „А так, кажуть, годі за таку плату робить, шукайте дурніших“. Се, значить, до мене з такими словами. А мені наче що стукнуло в голову... Так мене наче й шпигнуло, що тут щось єсть. А вони, значить, як от-то побачили мене, так і поховали зараз... Я до їх. „А, кажу, так ви он як! Бумажки читають? Давайте сюди!“ А вони (от вам хрест сьвятий!) мені... дулю!.. На! кажуть, та й панові своєму понеси...

— Хто се казав? — важко сопучи, червоний; аж сизий перебиває його Самоцьвіт.

— Ось сей... А потім Долото Семен... І. прочий... другий...

— Так ти сьмів се казати? — злісно повертаєть ся до високого мужика Самоцьвіт. — Ти сьмів се в мойому селі? Га?..

— Про дулі я нічого не знаю — похмуро одповідав високий. — А про те, щоб не йти на роботу, казав...

Казав?? — аж задихаєть ся земський. І видно, що його не так давить те, що той казав не йти, як те, що він се казав у „його селї“. І видно, що йому й ніяково, й злість бере, й страшно чогось.

— А казав! — твердо згожуєть ся високий. — І ще казатиму!.. Де-ж таки видано, щоб дорослій людині та по 30 к. у жнива платило ся?.. Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити...

Земський просто німіє. Він якось потеряно повертаєть ся до блідого Дуринди, розводить руками і говорить:

— От вам!..

— Да! дивить ся й собі на його Дуринда.

А в валці потрохи починаєть ся знов галас. Але Самоцьвіт ніби оживає.

— Ступай сюди! — раптом повертаєть ся він до високого мужика.

— Чого?

— Ступай, тобі говорю!..

— А чого я піду?

— Так ти хочеш, щоб я тебе в тюрму отправив?

— А за що мене в тюрму?

— Ага!.. Так ти так!.. Не хочеш, не треба... Будеш же ти каять ся!

— Нема чого каять ся... Чого мені каять ся...

— Добре, добре... Як його звуть?

— Крутоноженко, ваше високоблагородіє!
— поспішно вигукує прикащик.

— Як? Крутоноженко? Який Крутоноженко??

— Та отсей же! Никонор Крутоноженко... Не той, що я кликав до вас... То Никифор, а се Никонор... Никонор Крутоноженко... То брат сього.

— Постой!.. раптом перелякано дивить ся на його Самоцьвіт. — Хіба-ж я тобі казав Никифора кликати? .

Прикащик те-ж лякаєть ся і мовчки дивить ся на його. Перший Крутоноженко зачувши щось непевне, підходить ближче і пильно дивить ся на них, щось напружено думаючи і все таки держучи полою носа. В валці пробігає якесь шопотїне, а новий Крутоноженко поглядає на першого і те-ж щось думає.

— Та хіба-ж я тобі Никифора Крутоноженка казав кликати? Га? — знов накидаєть ся Самоцьвіт на прикащика.

— Хіба-ж я тобі, іроде, Никифора казав кликати. Га?

— Хм... — стурбовано бурмоче прикащик. — Ну да, Никонора... А я Никифора... Ошиб ся...

— Та ти знаєш, що ти наробив тепер мені? Га? Та ти знаєш, що я через тебе, сукиного сина, чоловіку безневинно морду розбив, я йому кров пустив... Га? Он кого! Он кого мені треба, сукин ти син, анафема, будь ти проклятий, болван ти чортів! Никонора, Никонора, душа твоя чортова!

Прикащик зовсім прибитий. Він уже стоїть мовчки і тільки кліпає очима. Вся його постать зігнулась і присіла мов пришиблена.

— А ти, Никифоре, — вмить повертаєть ся Самоцьвіт до першого Крутоноженка — чо-

го мовчиш? Якого чорта приліз? От тепер і зрадїй...

В валці чуєть ся сьміх і голоси.

— Ось так краще: Кравець згрішив, а ше-вця повісили!

— Нічого, вони брати, то поділять ся! — задумливо кидає якийсь дядько, скося дивлячись на першого Крутоноженка й усьміхаючись самими очима.

— Але Крутоноженка — першого се очевидячки не втішає. Він уже не держить ся за носа і кров леть ся по вусах, бороді й падає йому на піджак, але він на те не вважає. Очі його дивлять ся на Самоцьвіта сьміливо й з ненавистю.

— Ні, я так не хочу, ваше благородіє — говорить він рішучо. — Се не порядок. Хоч ви й начальство, а безневинно людей нема чого бить... Я прийшов до вас на суд, думав, що справді... Бо колись, значить, за монопольку було... Так ви мене в морду.. Що-ж се за порядок такий?.. Я буду жалїть ся. Хто що зробить, а мене в морду?!.. Що-ж то за суд такий?.. Се не суд, а розбій!..

Самоцьвіт усе слухає мовчки, трохи винувато і здержуючи себе, але при сих словах аж сатанїє:

— Що? Що ти сказав? — шипить він. Розбій? *Мій* суд — розбій?!

— А вже-ж розбій! — одсовуючись назад, але й собі сатанїючи, кричить Никифор. — Що то за мода так бить людей? Який то суд? Суд у городі, а не на дворі...

Але Самоцьвіт далі не вдержує. Він кидаєть ся на Никифора і, хто його зна, може-б

у того і ще звідкись пішла-б кров, як би він не кинув ся в валку, яка зараз же ховає його.

— Дать його сюди!.. Дать мені їх обох!
— тупотить ногами Самоцьвіт. — Дать їх сюди!

Він уже не тямить себе від злости. Всім стає страшно, але всі стоять мовчки, мов подубіли.

— Води!.. Дай води! — хрипить він і безсило сідає на східці. Біля його тупчить ся блідий переляканий Дуринда і з страхом дивить ся на страшенно почервоніле лице і напружену шию. Йому здається, що от-тот кров зараз бризне з них.

Напившись, Самоцьвіт сидить іще якийсь час нерухомо дивлячись кудись перед себе налитими кровю очима і важко сопить. Потім потиху підводить ся і звертаючись до Дуринди говорять:

— Ще колись так і удар буде... З одним моїм знайомим було... Вспильчивий я дуже... Лука!.. Щоб зараз бричка була запряжена... А ти... Крутоноженкам звязать руки і посадить на передок... Я їх у город повезу!.. Буде їм настоящий суд... Зараз же...

— Слушаю! — зривається з місця прикащик радий, що йому не попало за „ошибку“, і біжить до стайні.

— А жатку, значіт, я уже без вас возьму, Михайло Денісовіч? — несміло нагадує Дуринда ідучи за ним.

— Жатку?.. А-а!.. Ей! Лука!.. Лука!.. Прикащик, зачувши, озирається і знов біжить назад.

— От, що, Лука... Скільки у нас людей тепер у строку?

— Людей!.. — хмурить лоба й думає прикащик. — Та чоловік з 30 буде...

— Ну, так от що! Тих сукиних синів не зачіпай — хитає головою Самоцьвіт до селян. — Я з ними ще розчитаюсь, як приїду... А виряди всіх строкових і пускай жатку в ход... Жаткою будеш робить тепер...

— Как? Позвольте! — скрикує здивований Дуринда — а ви-ж мне обещалі?

— Голубе мій сивесенький! — злісно повертається до його земський начальник. — Чи вам заклало, чи повилазило? А як не повилазило, то подивіть ся на осіх! Бачите?

Дуринда потеряно дивить ся на валку селян, що стиха балакаючи обступила обох Крутоноженків і знов переводить очі на Самоцьвіта.

— Но как же я без жаткі буду?.. Ведь ви же обещалі — бурмоче він.

— Михайло Денісовіч! А может бить ви как нібудь с німі... Своім судом... Онї боять ся вас! — стурбовано й благаючи скрикує він. Але Самоцьвіт пильно дивить ся на його, чи не сьмієть ся він, мовчки показує рукою на селян і мовчки йде до покоїв.

Через пів години з двору виїджає бричка, а за бричкою бігунки з Дуриндою. На бричці сидить позаду Самоцьвіт, а на передку лицем до його з повязаними руками обидва руді Крутоноженки.

З обох боків дороги стоять селяне й похмуро дивлять ся їм в слід.

На рові стоїть засмикана конячинка й не вважаючи на людей, махає хвостом і сумно хитає головою. Дуринда дивить ся на неї і йому здаєть ся, ніби вона сим похитуванем говорить йому: „Полетим; полетим, аж загудить молодой, человек!“

В. Деде.

З М І С Т.

СТОР.

Боротьба, <i>В. Деде</i>	1—101
Антрепренер Гаркун - Задунайський, <i>В. Винниченко</i>	102—157
Біля машини, <i>В. Винниченко</i>	158—191
Сила і краса, <i>В. Винниченко</i>	192—259
Суд, <i>В. Деде</i>	260—282

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

Ціна в короновій вал.

> 1.	С. Ковалів. Дезертир і інші оповідання . . .	1.60	К.
> 2.	Іван Франко. Поеми.	1.60	„
> 3.	О. Кобилянська. Покора і інші оповідання .	1.40	„
— 4.	Гю де Мопасан. Дика пані і інші оповідання	1.30	„
> 5.	І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1.40	„
> 6.	Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідання .	1.60	„
— 7.	Кнут Гамсун. Голод, роман	2.20	„
> 8.	Леся Українка. Думи і мрії. Поезії . . .	1.60	„
> 9.	С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1.60	„
— 10.	Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1.80	„
— 11.	Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідання .	1.40	„
> 12.	Богдан Левикий. З життя. Оповідання. . . .	1.20	„
— 13.	Гергарт Гаутсман. Візник Геншель	1.60	„
> 14.	М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1.60	„
— 15.	У. Шекспір. Приборкана гоструха	1.40	„
> 16.	Панас Мирний. Лихі люди	1.40	„
> 17.	В. Короленко. Судний день	1.20	„
— 18.	У. Шекспір. Макбет	1.60	„
— 19.	К. Гуцков. Урієль Акоста	1.40	„
— 20.	У. Шекспір. Коріолан	1.80	„
> 21.	М. Яцків. В царстві сатани	1.60	„
> 22.	Панас Мирний. Морозенко	0.90	„
> 23.	Леся Мартович. Нечитальник.	1.60	„
> 24.	М. Коцюбинський. По людському,	2.00	„
— 25.	В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1.00	„
> 26.	Василь Стефаник. Дорога, новелі. . . .	1.60	„
> 27.	У. Шекспір. Юлій Цезар	1.60	„
— 28.	Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3.60	„
— 29.	К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезий. . .	1.60	„
> 30.	Ф. Заревич. Хлопська дитина	1.80	„

> 31. І. Франко. Коваль Бассім	1-60	К.
- 32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	„
- 33. Е. Тимченко. Калевала	3-00	„
> 34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання	1-40	„
- 35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1-60	„
> 36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1-40	„
> 37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1-60	„
> 38. Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	„
> 39. К. Сроковський. Оповідання	1-40	„
> 40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3-00)	2-00	„
> 41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2-00	„
- 42. Гю де Мопасан. Горля і иньші оповідання	1-30	„
- 43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2-00	„
- 44. Уїлліам Шекспір. Король Лір	1-80	„
- 45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3-00	„
- 46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20	„
- 47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	„
- 48. У. Шекспір. Міра за міру	1-40	„
- 49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2-00	„
- 50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	„
- 51. С. Ковалів Риботови	2-00	„
- 52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. І. (1-60)	2-00	„
- 53. П. Мирний. Серед степів. Оповіданє	3-00	„
- 54. Е. Ярошинська. Перекиньчики	2-60	„
- 55. В. Винниченко і В. Деде. Повісти й оповідання	3-00	„

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вийшли:

> 1. Кароль Кавцкі. Народність і її початки	0-60	К.
> 2. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0-50	„
> 3. Фр. Енгельс. Початки родини,	1-50	„
> 4. Ш. Сеньобб. Австрія в ХІХ століттю	0-80	„
> 5. В. Будзиновський. Хлопська посілість брош.	2-00	„
оправлена	2-40	„
> 6. К. Флямарион. Про небо	2-00	„
> 7. М. П. Драгоманів. Переписка, т. І.	1-80	„
> 8. С. Стенняк. Підземна Росія	3-00	„
> 9. Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1-00	„
> 10. Г. Тен. Фільософія штуки	1-00	„
> 11. Феріс. Дарвінізм (друкуєть ся)		
> 12. Інгрем. Історія політ. економії (друкуєть ся)		

Брошур другої серії не опраляєть ся.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“
вийшли:

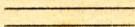
> 1.	М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20	К.
> 2.	Курцій Руф. Фільотас	0.20	„
> 3.	В. Наумович. Величина звіздяного сьвіта.	0.15	„
> 4.	Панас Мирний. Лови	0.06	„
> 5.	І. Пулюй. Непропаща сила	0.20	„
> 6.	М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур.	0.10	„
> 7.	І. Раковський. Вік нашої землі	0.10	„
> 8.	А. Чехов. Каштанка	0.15	„
> 9.	М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0.15	„
> 10.	Е. Золя. Напад на млин	0.20	„
> 11.	І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0.15	„
> 12.	Г. Квітка. Маруся	0.50	„
> 13.	М. Левицький. Умова для селян, спілок	0.20	„
> 14.	П. Куліш. Оріся.	0.06	„
> 15.	М. Кистяковська. Іван Гус	0.20	„
> 16.	О. Стороженко. Оповідання. І.	0.20	„
> 17.	В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0.20	„
> 18.	В. Короленко. Ліс шумить	0.20	„
> 19.	І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0.40	„
> 20.	В. Гіґо. Кльод Іе	0.25	„
> 21.	Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0.25	„
> 22.	П. Мирний. Лихий попутав	0.40	„
> 23.	А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0.30	„
> 24.	Ів. Франко. Украдене щастє	0.50	„
> 25.	С. Єфремов. Національне питанє в Норвегії	0.30	„
> 26.	П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0.30	„
> 27.	М. Драгоманів. Два учителі	0.40	„
> 28.	Е. Золя. Повінь	0.30	„
> 29.	С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0.10	„
> 30.	П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0.35	„
> 31.	Т. Масарик. Ідеали гуманности	5.35	„
> 32.	Люкїян. Юпітер у клопотах	0.30	„
> 33.	М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0.20	„
> 34.	М. Гоголь. Вій...	0.40	„
> 35.	І. Раковський. Вулькани	0.20	„
> 36.	Г. Фльобер. Іродіяда	0.30	„
> 37.	О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0.30	„
> 38—39.	І. Тургенєв. Ася	0.40	„
> 40.	Л. Боровиковський. Маруся.	0.25	„
> 41—42.	Данте Алїґері. Пекло, пісня І—Х	0.40	„
> 43—45.	В. Олехнович. Раси Європи	0.70	„
> 46—48.	Л. Толстой. Крайцерова соната	0.90	„

— 49—50. О. Бодянський. Українські казки . . .	0.50	К.
— 51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайля	0.25	"
— 52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0.45	"
— 53. Гомер. Іліяда (3 пісня)	0.25	"
— 54. А. Міцкевич. Лист до братів Галичан	0.45	"
— 55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0.55	"
— 57. В. Брайтенбах. Біольія в ХІХ в	0.25	"
— 58—59. М. Горкий. На дні життя.	0.70	"
— 60—61. М. Верн. Біблія.	0.40	"
— 62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0.40	"

В друку: Антольогія укр.-руської поезії від смерти Шевченка під ред. д-ра Ів. Франка, з ориг. ілюстраціями Ю. Панкевича. (Видане люкесове.)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

 Хто купує за готівку нараз усі книжки видані доси, дістає 25⁰/₀ рабату.

РЛ
(1986) **735**
8р48 46 коп

5р. 70к.

ВИННИЧЕНКО ПОВІСТІ Й Оповідання

